

Magyar Sion

ÚJ FOLYAM XVI. (LVIII.)
2022/2.

EGYHÁZI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

*„Inter persecutiones mundi et consolationes Dei
peregrinando procurrit ecclesia.”*

(Szent Ágoston, De civitate Dei I. 18,51)

FŐVÉDNÖK

Erdő Péter bíboros, prímás, érsek

FELELŐS SZERKESZTŐ

Frankó Tamás, az Esztergomi Hittudományi Főiskola rektora

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

Ádám Miklós, az Esztergomi Hittudományi Főiskola tanára

Beke Margit, ny. levéltár-igazgató

Czékli Béla, a Főszékesegyházi Könyvtár ny. igazgatója

Fejérdy András, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottságának elnöke

Josef Hal'ko püspök, a Komenský Egyetem (Univerzita Komenského) docense

Hegedűs András, a Primási Levéltár igazgatója, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottságának társelnöke

Käfer István, a Gál Ferenc Hittudományi Főiskola Hungaroszlavakológiai Kutatócsoportjának vezetője, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány kuratóriumának elnöke

Kontsek Ildikó, a Keresztény Múzeum igazgatója

Major Balázs, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézetének vezetője

Mészáros Andor, az Eötvös Loránd Tudományegyetem adjunktusa, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány ügyvezetője

Molnár Antal, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének igazgatója

Németh László Imre, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye papja

Szalai Katalin, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárának igazgatója

Szelestei Nagy László, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora

Lektorált folyóirat. Megjelenik évente kétszer.

A kéziratok benyújtásának módjáról, a lektorálási folyamatról, az előfizetésről bővebb információ: <http://www.szentadalbert.hu/magyarsion/>

ISSN 1337-2491

Esztergom – Budapest

2022

A Szent Adalbert Képzési, Lelkiségi és Konferencia Központ megbízásából kiadja a Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.

www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök

Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató

◆◆◆ PERENDY LÁSZLÓ

A teremtett világ szépséges rendje Istenhez emel

Nagy Szent Vazul Hexaémeron-homíliái a legújabb kutatások fényében

*Eminentissimo ac Reverendissimo
Sacrae Romanae Ecclesiae
Cardinali Petro Erdő dicata*

Laudato si' kezdetű enciklikájában az ókeresztény kor szerzői közül mindössze négyre hivatkozik Ferenc pápa: Szent Jusztinoszra, Lerinumi Szent Vincére, Nursiai Szent Benedekre és Nagy Szent Vazulra. Az első kettőnek a neve egy-egy alkalommal olvasható, akkor is csak a lábjegyzetben. Ezek a hivatkozások azonban nem kapcsolódnak szorosán az enciklika témájához, vagyis a teremtett világ megbecsüléséhez és megóvásához. Benedek neve a 126. pontban tűnik fel, és *ora et labora* eszméjét méltatja a szerző. Vazul (Baszileiosz) egyik művére azonban kétszer is hivatkozik a pápa, sőt idéz is belőle. Az első esetben (77. pont) neve magában a főszövegben is szerepel: „Nagy Szent Baszileiosz azt mondta, hogy a Teremtő »számítás nélküli jóság«.¹ A kappadokiai atyától a 244. pontban is találhatunk egy idézetet: „Minden teremtménnyel együtt Istent keresve járunk ezen a földön, mert »ha a világnak kezdete van, és teremtett valóság, akkor azt kell keresni, aki kezdetet adott neki, azt kell keresni, aki teremtette.«² Mindkét idézet Vazulnak a hatnapos teremtéstörténethez (Hexaémeron)³ írt első homíliájából való. Az enciklika egyébként elsősorban az elmúlt néhány évtizedben megjelent pápai, szentszéki és püspökkari dokumentumokra hivatkozik. A középkori

¹ *Laudato si'*. Ferenc pápa *Ádott légy kezdetű enciklikája* (Pápai Megnyilatkozások 51) (Budapest, Szent István Társulat, 2015) 48.

² Uo. 141.

³ A hatnapos teremtéstörténetről és ókori exegéziséről lásd: VAN WINDEN, Jacob C. M., *Hexaemeron*, in *Reallexikon für Antike und Christentum XIV* (Stuttgart, Hiersemann, 1988) 1250–1269; DE BEER, Wynand, *The Patristic Understanding of the Six Days (Hexaemeron)*, in *Journal of Early Christian History* (2015) 2/3–23.

szentek közül Szent Bonaventura, Aquinói Szent Tamás és természetesen Szent Ferenc neve tűnik fel, az újkoriak közül pedig Keresztes Szent Jánosé és Lisieux-i Szent Terézé. A szerző bizonyára fontosnak tartotta, hogy ne csak modern kori forrásokból merítsen, hanem megemlítsé az Egyház történetének kétezere évéből mindazokat a személyeket – elsősorban szenteket –, akiknek életfelfogása, illetve művei közvetve vagy közvetlenül alátámasztják érvelését. Tehát egyetlenegy olyan ókori műből idéz a pápa, amelynek célja a bibliai teremtéstörténet részletes exegézise. Ebben a tanulmányban ezt a homíliaszorozatot mutatjuk be közelebbről, amelyet a kortársak és az utókor jeles teológusai egyaránt nagyra becsültek és sokat merítettek belőle.⁴

A HEXAÉMERON-HOMÍLIÁK KELETKEZÉSE ÉS HATÁSA

A keresztény ókornak sok szempontból a legjelentősebb exegetikai művei közé sorolható az a kilenc homíliából álló sorozat,⁵ amelyet a kappadókiai Cæsarea metropolitája, Vazul⁶ mondott el, valószínűleg 378-ban. Jelentős egyrészt azért, mert felhasználja a pogány filozófusok (elsősorban Arisztotelész és követői)⁷ és a korábbi keresztény exegeták (leginkább Órigenész és

⁴ A hatnapos teremtéstörténetről szóló ókori homíliákkal kapcsolatos korábbi kutatásaimat bemutató összefoglaló cikk a *Teológia* folyóiratban ([2017] 1–2/63–73) jelent meg *A kozmosz szépsége és a teremtett létezők hasznossága Nagy Szent Vazul és Szent Ambrus Hexaémeron-homíliáiban* címmel. A tanulmány megjelenése óta eltelt néhány évben számos monográfia és cikk látott napvilágot Vazul művéről, illetve forrásairól. Ebben a tanulmányban – a korábbi cikk számos elemét átvéve – elsősorban ezeket kívánom bemutatni, de a közelmúltban számos olyan korábbi műhöz is hozzájutottam, amelyekre a legfrissebb irodalom is hivatkozik, így ezek rövid ismertetésével is kiegészíthetem korábbi kutatásom eredményeit.

⁵ DE MENDIETA, Emmanuel Amand, *Les neuf homélie de Basile de Césarée sur l'Hexaéméron. Recherches sur le genre littéraire, le but et l'élaboration de ces homélie*, in *Byzantion* (1978) 337–368.

⁶ Vazul életéről és munkásságáról lásd: ROUSSEAU, Philip, *Basil of Cæsarea* (Berkeley – Los Angeles – Oxford, University of California Press, 1994); HILDEBRAND, Stephen M., *Basil of Cæsarea* (London – New York, Routledge, 2018). Mindhárom kappadókiai egyházatya munkásságáról alapos összefoglalást ad: MEREDITH, Anthony, *The Cappadocians* (London, Chapman, 1995). Kozmológiájukról lásd: CALLAHAN, John F., *Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology*, in *Dumbarton Oaks Papers* (1958) 29–57.

⁷ Vazul fontos közvetlen forrása lehetett továbbá Poszeidóniosz (Kr. e. 135–51 k.) sztoikus filozófus és polihisztor; erről lásd GRONAU, Karl, *Posidonius, eine Quelle für Basilus' Hexahemeros* (Braunschweig, Meyer, 1912). A Hexaémeront kommentáló zsidó és keresztény irodalomról lásd: ROBBINS, Frank E., *The Hexaemeral Literature: A Study of the Greek and Latin Commentaries on Genesis* (Chicago, The University of Chicago Press, 1912). Már ennek a műnek a tartalomjegyzéke is jól érzékelteti, milyen központi szerepe volt Vazulnak a Hexaémeronról szóló művek tekintetében. A 3. fejezet a korábban keletkezett keresztény művekről, a 4. az ó homíliaszorozatról, az 5. pedig az ó követőiről – többek között Nüsszai Gergelyről és Ambrusról – szól. A 6. fejezetet teljesen Agostonnak szenteli a szerző.

Antiókhiai Theophilosz) műveit,⁸ másrészt pedig közvetve vagy közvetlenül forrásul szolgál a későbbi egyházatyák (például Szent Ambrus és Ágoston) számára.⁹

A 20. századi teológiai megújulás kezdeményezői is sokat merítettek az ókori szerzők műveiből. Hogy Vazul e műve korunkban is nagy hatást gyakorol a teológia művelőire, jól illusztrálja az a tény is, hogy a Sources Chrétiennes legelső kötetei között jelent meg, már 1950-ben. A sorozat szerkesztői, Henri de Lubac és Jean Daniélou bizonyára prioritásnak tekintették az akkor rendelkezésre álló görög szöveg és a francia fordítás publikálását. A Lubacnak ajánlott, 1963-ban megjelent ünnepi kötetben tanulmányában Yves Marie-Joseph Congar felsorolja azokat az ókori, középkori és kora újkori szerzőket (csaknem százat), akik jelentős exegetikai műveket írtak a Hexaéméronról. Ezek gyakran tanúskodnak Vazul művének alapos ismeretéről.¹⁰ A felsorolás is meggyőzően szemlélteti, hogy hatása egészen az újkorig töretlen volt.

Az egyházatya valószínűleg 378 nagyböjtjének valamelyik hetében, öt nap során mondta el ezeket a homíliákat.¹¹ Az első nap reggelén az ég és a föld, este pedig a fény (a világosság) teremtéséről beszélt, vagyis a teremtés első napjáról. Másnap reggel az égboltozat megalkotása, este pedig a vizek egy

⁸ Vö. VOICU, Sever J., *Teofilo e gli antiocheni posteriori*, in *Augustinianum. Periodicum semestri Institutii Patristici „Augustinianum”* (2006. dec.) 375–387.

⁹ Lásd: BASILE DE CÉSARÉE, *Homélie sur l'Hexaéméron. Texte grec, introduction et traduction de Stanislas Giet* (Sources Chrétiennes 26); Paris, Cerf, 1950, 1968²; a továbbiakban: *Homélie sur l'Hexaéméron...*; a görög nyelvű idézetek is ebből a kiadásból valók). Stanislas Giet szövegváltozata képezi Mario Naldini bilingvis kiadásának alapját: BASILIO DI CESAREA, *Sulla Genesi (Omelia sull'Esamerone)* (a cura di Mario Naldini; Milano, Fondazione Valla, 1990). Több kódex szövegváltozata alapján született meg az újabb kritikai kiadás: BASILIUS VON CÉSAREA, *Homilien zum Hexaemeron* (GCS, Neue Folge 2) (Hrsg. Emmanuel Amand de Mendieta – Stig Y. Rudberg; Akademie Verlag, Berlin, 1997). Magyarul csak az első beszéd olvasható Vanyó László fordításában: *Szentatyánk Baszileiosz, a kappadókiai Kaiszareia érsekének első homíliája a teremtéstörténet hat napjáról*, in *A kappadókiai atyák (Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhosz)* (Ókeresztény Írók VI/1) (szerk. Vanyó László; Budapest, Szent István Társulat, 1983; a továbbiakban: *A kappadókiai atyák*) 50–63.

¹⁰ CONGAR, Yves M.-J., *Le thème de Dieu-Créateur et les explications de l'Hexaméron dans la tradition chrétienne*, in *L'homme devant Dieu. Mélanges offerts au Père Henri de Lubac. Exégèse et patristique* (Théologie 56) (Paris, Aubier, 1963) 189–222.

¹¹ Vazul életének fontosabb eseményeiről lásd: FEDWICK, Paul J., *A Chronology of the Life and Works of Basil of Caesarea*, in *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium* (ed. Uő; Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1981) 3–19; GRIBOMONT, Jean, *Notes bibliographiques sur s. Basile le Grand*, uo. 21–48. Vazul kiemelkedő retorikai teljesítményéről lásd: KUSTAS, George L., *Saint Basil and the Rhetorical Tradition*, uo. 221–279. Vazul hallgatóságának társadalmi helyzetéről, műveltségéről: BERNARDI, Jean, *La prédication des pères cappadociens. Le prédicateur et son auditoire* (Montpellier, Presses Universitaires de France, 1968) 42–54 (Chapitre II. Les Homélie sur l'Hexaéméron).

helyre gyűjtése volt beszédei témája. Az 5. homília a növények megteremtéséről, vagyis a teremtés harmadik napjáról szolt. Az utolsó négy homília két nap során, reggel és este hangzott el: a 6. a világítóttestekről, a 7. a csúszómáshozókról, a 8. a halakról és a szárnyas állatokról, a 9. pedig a szárazföldi állatok megteremtéséről szolt. Legutolsó homíliájában – noha csak érintőlegesen – az ember teremtésével is foglalkozott.¹²

Valószínűleg nagy létszámú közönség előtt tartotta ezeket a homíliákat, és a hallgatóság soraiban lehettek mindenféle rendű és rangú keresztények, katekumenek, sőt pogányok és eretnekek is. A beszédek nagyon színes anyagból építkeztek: találunk bennük kozmogóniai, meteorológiai, botanikai, asztronómiai, természetrajzi, földrajzi témákat, sőt a püthagorászi számmissztikából is kölcsönzött elemeket.¹³ A Vazul exegetikai módszereiről szoló irodalom igen terjedelmes.¹⁴ A zsolnárokról szoló homíliáiban gyakran alkalmazza az allegóriát. Ebben a kései művében azonban elítélően nyilatkozik

¹² A homíliásorozatot részletesen ismerteti és a hellenizmussal való kapcsolatrendszerét mutatja be: COURTOTNE, Yves, *Saint Basile et l'hellénisme. Étude sur la rencontre de la pensée chrétienne avec la sagesse antique dans l'Hexaméron de Basile le Grand* (Paris, Librairie de Paris, 1934). A korabeli filozófiai kontextusról lásd: KÖCKER, Charlotte, *Christliche Kosmologie und Kaiserzeitliche Philosophie: Die Auslegung des Schöpfungsberichtes bei Origenes, Basilios und Gregor von Nyssa vor dem Hintergrund Kaiserzeitlicher Timaeus-Interpretationen* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 56) (Tübingen, Mohr Siebeck, 2009). A homíliásorozat antropológiai vonatkozásairól: ROUSSEAU, Philip, *Human Nature and its Material Setting in Basil of Caesarea's Sermons on the Creation*, in *Heythrop Journal* (2008) 222–239; SARISKY, Darren, *Who Can Listen to Sermons on Genesis? Theological Exegesis and Theological Anthropology in Basil of Caesarea's Hexaemeron Homilies*, in *Studia Patristica* 47 (Leuven – Paris – Walpole, MA, Peeters, 2013) 13–23. Vazul exegézisének társadalmi vonatkozásairól lásd: LIM, Richard, *The Politics of Interpretation in Basil of Caesarea's Hexaemeron*, in *Vigiliae Christianae* (1990) 351–370. Az ókori kereszténység pogány ellenfeleinek (Galénosz, Kelszosz, Porphüriosz és Julianosz) a Genezisről vallott nézeteiről lásd: VAN DER HORST, Pieter W., *The Pagan Opponents of Christianity on the Book of Genesis*, in *Vigiliae Christianae* (2018) 318–336. A természettudományok és a teológia jelenkori párbeszédét is gazdagíthatják Vazul homíliái. Erről lásd: COSTACHE, Doru, *Approaching the Christian Worldview with St. Basil the Great. Aspects Relevant to Current Conversations in Science and Theology*, in *Transdisciplinarity in Science and Religion* (2009) 45–56.

¹³ Vö. *Homélie sur l'Hexaéméron... 7.*

¹⁴ Az alexandriai és antiókhiai exegetikai módszer alapos elemzését a következő mű három fejezetében találjuk: SKARSAUNE, Oskar, *The Development of Scriptural Interpretation in the Second and Third Centuries – except Clement and Origen*, in *Hebrew Bible / Old Testament. The History of Its Interpretation I: From the Beginnings to the Middle Ages (Until 1300). Part I: Antiquity* (ed. Magne Sæbø; Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996) 373–450; PAGET, J. N. B. Carleton, *The Christian Exegesis of the Old Testament in the Alexandrian Tradition*, uo. 478–542; HIDAL, Sten, *Exegesis of the Old Testament in the Antiochene School with its Prevalent Literal and Historical Method*, uo. 543–568. Vazulnak ebben a homíliásorozatban alkalmazott exegetikai módszereiről lásd: DRECOLL, Volker H., *The Use of Scripture in Basil's Homilies in Hexaemeron*, in *Light on Creation. Ancient Commentators in Dialogue and Debate on the Origin of the World* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 104) (ed. Geert Roskam – Joseph Verheyden; Tübingen, Mohr Siebeck, 2017) 87–104.

azokról, akik mindenben az allegorikus jelentést keresik, és arra törekszenek, hogy saját eretnek eszméiket olvassák bele a Szentírás szövegébe.

A REND ÉS A SZÉPSÉG TÉMÁJA A HOMÍLIÁKBAN

A rend és szépség fogalmát Vazul több alkalommal is összekapcsolja. Már a teremtés elbeszélésében megmutatkozó rend is a csodálatát váltja ki. Az 1. homíliában így kiált fel: „Milyen szép rend! [Τί καλὴ ἡ τάξις].¹⁵ Első helyre tette a kezdetet, nehogy bárki is kezdet nélkülinek gondolja, s folytatja azzal, hogy »teremtettek«, azt akarja ezzel megmutatni, hogy a Teremtő erejének legkisebb részét jelentik a teremtett dolgok.”¹⁶

Vazul tehát a rend és a szépség fogalmát már a teremtés-elbeszélésben felismerhető tudatos rendezettséggel is összekapcsolja: a szent szerző, Mózes, még a szavak megfelelő sorrendjére is ügyelt.¹⁷ Magának a teremtésnek a rendje, és a rendben megnyilvánuló szépség pedig hét alkalommal vívja ki csodálatát. Vegyük sorra ezeket!

Már az 1. homília záró mondataiban összefoglalja mondanivalójának lényegét, vagyis hogy a teremtett létezők szépséges rendje Istent dicsőíti: „[E]lfogadjuk Mózesztől, hogy Isten teremtette az eget és a földet, azt, mint bölcsességgel és hozzáértéssel létesített dolgok legkiválóbbikát dicsérjük, a látható dolgok szépségéből pedig arra következtetünk, ami még ezt a szépséget is felülmúlja, az érzékelhető és körülírt testek nagyságából meg arra következtetünk, aki átfogó erejével minden elképzelést meghalad. Még ha nem is ismernénk a teremtett dolgok természetét, annyi bizonyos, hogy még azok is, melyek érzékeink alá esnek, oly csodálatosak, hogy a világban látható dolgok legkisebbjénél is kisebbnek tűnik még a legélesebb elme is, semmint azt érdemlegesen magyarázni tudná, s méltóképpen dicsőíthetné a Teremtőt, akinek dicsőség, tisztelet és hatalom, mindörökkön örökké. Amen.”¹⁸

¹⁵ *Septuaginta* (ed. Alfred Rahlfs; Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979) I,1. Valamennyi görög szentírási idézet ebből a kiadásból való.

¹⁶ *A kappadókiai atyák...* 52.

¹⁷ A Ter 1,1 a Septuagintában az *ἐν ἀρχῇ* kifejezéssel kezdődik. Ennek ókori értelmezéséről lásd: VAN WINDEN, Jacob C. M., 'In the Beginning'. *The Early Christian Exegesis of the Term arche in Genesis 1:1*, in *Arche. A Collection of Patristic Studies by J. C. M. van Winden* (Supplements to *Vigiliae Christianae* 41) (ed. Jan den Boeft – David T. Runia; Leiden – New York – Köln, Brill, 1997) 78–93; PERENDY, László, *The Meanings of ἐν ἀρχῇ. Ways of Interpretation from Theophilus of Antioch to Basil of Caesarea, in Tempo di Dio. Tempo dell'uomo. XLVI Incontro di Studiosi dell'Antichità Cristiana (Roma, 10–12 maggio 2018)* (Studia Ephemeridis Augustinianum 155) (Roma, Institutum Patristicum Augustinianum – Nerbini International, 2019) 571–581; BOUTENEFF, Peter C., *Beginnings. Ancient Christian Readings of the Biblical Creation Narrative* (Grand Rapids, MI, Baker Academic, 2008), Vazulról: 125–140.

¹⁸ *A kappadókiai atyák...* 63–64. A Vazult megelőző szerzőknek a Ter 1,1–2-t exegetizáló műveiről

A továbbiakban a teremtett világ egyes létezőinek szépségét eseteli számos alkalommal a szerző. A 2. homíliában a víz által borított és ezért még rejtett föld később feltáruuló szépségét magasztalja Vazul: a gazdagon termő mezőket, a virágos réteket és a hegyeket borító erdőket.¹⁹ Az első teremtett létező, amelyről Isten megállapítja, hogy szép, az a fény, a világosság: Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς τὸ φῶς ὅτι καλόν (Ter 1,4). Itt figyelhetünk fel arra, hogy a héber טוֹר szót a Vazul által használt görög fordítás καλόν-nal fordítja, amelynek több jelentése van, de elsődleges jelentése: szép, bájos. Jelenthet azonban hasznosat, céljának megfelelőt, (valamire) jót is. Érdekességként megjegyezhetjük, hogy a Vazul által exegetizált szentírási szövegek időnként eltérnek a Septuagintában található verziótól, és az antiókhiai tradíciót követik. Ezen a helyen azonban a Septuagintában is ez a szó szerepel.²⁰ A 2. homília 7. fejezetében Vazul részletesen elemzi, hogy noha még nem volt szem, amely számára szépség tűnhetett volna a fény, és a szépség általában a részekből álló testekben meglévő szimmetriából ered, Isten mégis meglátja a fénynek az egyszerűségben is meglévő szépségét és a később megjelenő teremtmények számára hasznos voltát.

A 3. homília a mennybolt megteremtéséről szól, amelynek feladata a felső és az alsó vizek elválasztása (Ter 1,6–7). Az utolsó fejezet azonban már a Ter 1,8-at idézi, amelyben az égboltozat megteremtése, a vizek és a száraz szétválasztása után hangzik el újra: Καὶ εἶδεν ὁ Θεὸς ὅτι καλόν. Ennek kapcsán kifejti, hogy Isten fogalma a szépségről nem azonos a miénkkel. Az emberi szem számára egy szobor különálló darabjai még nem tűnnek szépnek, hanem a teljes szobor egyes részeinek harmonikus arányai az igazi szépség hordozói. Isten azonban a fokozatosan megteremtett világ egyes részleteiben is meglátja azt a szépséget, amely már az egyes elemekben is megmutatkozik a „Legnagyobb Művész” számára, ugyanakkor pedig a teremtés egészének szépségét is fel fogja ismerni.

A 4. homília részletesen szól a vizek összegyűjtéséről, ami lehetővé teszi, hogy előtűnjék a száraz, amelyet Isten földnek nevez el, az összegyűlt vizeknek pedig a tenger nevet adja. A tenger Isten által meglátott szépségét az utolsó két fejezetben magasztalja a szerző. Mivel Istennek nincsenek testi szemei, a szent szerző nyilván nem az emberi szem által meglátott szépségről beszél, hanem végtelen bölcsességével szemléli, látja szépnek a Teremtő a létezőket. Vazul azonban lefesti a tengernek azokat a szépségeit is (például a nyugodt

lásd: NAUTIN, Pierre, *Genèse 1,1-2, de Justin à Origène*, in *In principio. Interprétation des premiers versets de la Genèse* (Études Augustiniennes) (Paris, Institut d'Études Augustiniennes, 1973) 61–93.

¹⁹ *Homélie sur l'Hexaéméron...* 152–153.

²⁰ Mint közismert, a magyar fordításokban a „jó” szót találjuk.

és a viharos tenger csodálatos színeit), amelyeket az ember is meglát. Isten azonban elsősorban a tenger hasznosságában látja meg a szépséget, például biztosítja a mindenütt feltörő források utánpótlását. Az egész teremtett világ számára azonban más szempontból is hasznos, mivel megakadályozza a föld kiszáradását, és állandóan pótolja a levegőben levő párát, amely később csapadékként eshet a földre. A tenger arra is képes, hogy magába fogadja a sok folyó vizét, anélkül azonban, hogy kiöntene medréből. Isten szemében azért is hasznos a tenger, mert körülöleli a szigeteket, és az ember számára lehetővé teszi, hogy a föld legtávolabbi részére is eljusson. A tengeren juthatnak el az emberekhez a legkülönbözőbb árucikkek, illetve a vízi út teszi lehetővé, hogy a gazdagok távoli vidékeken adják el fölösleges javaikat, a szegények pedig hozzájussanak alapvető szükségleteikhez. A *καλός* szó ilyenfajta értelmezésére tehát az jogosítja fel Vazult, hogy jelentései között szerepel ez is: „céljának megfelelő, (valamire) jó, hasznos”.

A teremtett világ szépségének és a nála mérhetetlenül nagyobb Teremtőnek magasztalása a 6. homíliában szinte már himnikus magasságokba emeli az olvasót. Az első fejezet nagy része erről szól. Aki egy éjszakán valaha is megcsodálta a csillagok szépségét és megkérdezte, hogy vajon ki helyezte el ezeket a szépséges „virágokat” az égen; aki nappal tanulmányozta a világosság csodáit, az helyet foglalhat a mindenség csodálatos amfiteátrumában, és képet alkothat arról a még szebb és tökéletesebb városról is, amelyet a bűn következtében veszített el az ember. De még a jelen világ szépsége is arra hív bennünket, hogy csodáljuk és imádjuk az Atyát, mindenek teremtőjét és fenntartóját. Költői kérdésekkel árasztja el a hallgatót: Ha a látható dolgok ennyire szépek, mit gondoljunk a láthatatlanokról? Ha az ég nagysága meghaladja az emberi értelmet, kinek az elméje képes az örökkévalókat átlátni? Ha a látható Nap ilyen szép és fenséges, milyen lesz az Igazságosság Napjának szépsége? Legfőbb mondanivalóját Vazul ebben a fejezetben így foglalja össze: a látható világ szépségének szemlélése során fel kell emelkednünk a láthatatlan szépségek magasságába. A kozmosz szépségének csodálata tehát nem lehet valamilyen öncélú esztéticizmus forrása, nem arra serkent bennünket, hogy imádjuk a látható mindenséget és a benne feltáruló szépséget, hanem magának a Teremtőnek imáadására hív.

Utoljára a 7. homíliában magasztalja a létezők valamelyik újonnan megteremtett csoportjának szépségét Vazul. Az ötödik napon a vizekből jönnek elő új élő teremtmények, a levegőt pedig szárnyas élőlények töltik be. A szerző véleménye szerint azért is volt szükség a megteremtésükre, hogy a világnak ezek a régiói, vagyis két újabb elem, a víz és a levegő is megkapja ékességét, miután a földet már a növények, az eget pedig a csillagok díszítették. Számunkra különösnek tűnhet, hogy még a békák és a szúnyogok különböző

csoportjai is hozzájárulnak a világ szépségéhez, főleg változatosságuk miatt. Isten szavára tehát megtelnek állatokkal a folyók és tavak, a tengerek és mocsarak. Velük azonban valami többlet, újabb, az eddigieknél magasabb rendű képesség is megjelenik a világban: az érzékelés képessége. Ugyanis az életnek valamilyen teljesebb formáját figyelhetjük meg az állatokban, hiszen a növények még nem rendelkeznek ezzel, legalábbis az ókori természetbúvárok szerint. Az állatok sok-sok fajának rendkívüli változatossága tehát csodálatot vált ki Vazulból, és a Teremtő szavának erejéről tanúskodik.

VAZUL FORRÁSAI

Miután sorra vettük azokat a fejezeteket, amelyekben a teremtés egyes csoportjaiban, illetve a teremtett világ egészében feltároló szépséget dicséri a szerző, vizsgáljuk meg részletesebben, hogy milyen forrásokat használt fel Vazul a teremtett világ gazdagságának, szépségének, sokszínűségének bemutatására. Amint fentebb említettük, a filozófusok közül elsősorban Arisztotelész (Kr. e. 384–322) természetrajzi műveire támaszkodott.²¹ Stanislas Giet kiadásában 11 művet sorol fel a fordító, és további két mű szerepel Pseudo-Arisztotelésztől. A legtöbb művet több esetben is használja forrásként Vazul. Összességében a legtöbbszor a következő négy műből merít: *De caelo*; *Historia animalium*; *Meteorologia*; *De partibus animalium*. A peripatetikusok közül Theophrasztosz három művét is ismerhette a szerző, amelyek közül kettő növénytani. Platón (Kr. e. 429–347 k.) művei közül ötöt sorol fel a francia szövegkiadás. Közülük a legfontosabb a *Timaios*, amelynek 28 részlete mutatható ki forrásként. A sztoikus szerzők hatása 20 esetben ismerhető fel.²² A görögül író szerzők közül fontos még megneveznünk Plutarchoszt (Kr. u. 50 k.–120), akitől hat művet találhatunk a felsorolásban. Legjelentősebb a *De solertia animalium*, amely állattani érdekességeket tartalmaz. Szintén jelentős még a már korábban említett Poszeidóniosz (Kr. e. 135–51 k.) hatása, ami 19 esetben mutatható ki. Meg kell említenünk még Plótinoszt (Kr. u. 205–272 k.) is, akinek az *Enneadész* című művével egyes kutatók szerint 11 párhuzam állapítható meg. Az újplatonizmus alapítójának tekintett

²¹ Arisztotelész kora keresztény recepciójáról: KARAMANOLIS, George, *Early Christian Philosophers on Aristotle*, in *Brill's Companion to the Reception of Aristotle in Antiquity* (ed. Andrea Falcon; Leiden – Boston, Brill, 2016) 460–479.

²² A sztoikus filozófia hatásáról lásd: ZACHHUBER, Johannes, *Stoic Substance, Non-Existent Matter? Some Passages in Basil of Caesarea Reconsidered*, in *Studia Patristica 41* (Leuven – Paris – Dudley, MA, Peeters, 2006) 425–430. A substantia sztoikus és peripatetikus fogalmának a homiliákban való értelmezéséről lásd: ROBERTSON, David G., *Stoic and Aristotelian Notions of Substance in Basil of Caesarea*, in *Vigiliæ Christianæ* (1998) 393–417.

filozófust azonban Vazul nem nevezi meg.²³ A latin szerzők közül Cicero (Kr. e. 106–43) műveinek egyes részleteivel való rokonság hat esetben mutatható ki, ami közös forrásra (bizonyára Poszeidónioszra) utal.²⁴

A zsidó exegeták közül figyelmet érdemel természetesen Philón (Kr. e. 20 k. – Kr. u. 50 k.), akinek *De mundi opificio* című művében 14 olyan hely található, amelyeket Vazul kétségtelenül ismert és felhasznált.²⁵ Amint már említettük, a keresztény szerzők közül a legjelentősebb Antiokhiai Theophilosz (†180 után) hatása: *Ad Autolyicum* című művének 22 részlete lehetett forrás Vazul számára.²⁶ Fontos azonban még Órigenész (185 k.–254 k.) is, akinek *In Genesim* című homíliaszorozatának kilenc részletére történik utalás a homíliákban.²⁷ Órigenész kommentárt is írt a Genézishez, ez azonban jórészt elveszett. A fennmaradt részek a *Philocalia* című mű 23. fejezetében található, amely gyűjteményt a hagyomány szerint Vazul és Nazianzoszi Gergely állította össze az általuk nagyra becsült alexandriai mester műveiből.²⁸

Láthatjuk tehát, hogy Vazul igen nagyszámú forrást használt fel művéhez, tehát a témában való jártasságát egyetlen kortársa sem vonhatta kétségbe. A modern kutatók között egyes esetekben vita tárgyát képezi, hogy ismere-

²³ A Plótinosz tanaival való párhuzamokról igen eltérő véleményeket fogalmaznak meg a kutatók. Lásd pl.: ARMSTRONG, Arthur H., *The Theory of the Non-Existence of Matter in Plotinus and the Cappadocians*, in *Studia Patristica* 5 (Berlin, Akademie Verlag, 1962) 427–429; RIST, John M., *Basil's "Neoplatonism": Its Background and Nature*, in *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic...* 189–220; TORCHIA, N. Joseph, *Sympatheia in Basil of Caesarea's Hexameron. A Plotinian Hypothesis*, in *Journal of Early Christian Studies* (1996) 3/359–377.

²⁴ *Homélie sur l'Hexaéméron...* 56–63.

²⁵ Philón Vazulra gyakorolt hatásáról lásd: RUNIA, David T., *Philo in Early Christian Literature. A Survey* (Assen, Van Gorcum, 1993) 235–241.

²⁶ A későbbi antiokhiai szerzők közül különleges figyelmet érdemel Vazul kortársa, Tarszoszi Diodórosz. Személyes kapcsolatukról lásd: POUCHET, Jean-Robert, *Les rapports de Basile de Césarée avec Diodore de Tarse*, in *Vivre la communion dans l'Esprit Saint et dans l'Église. Études sur Basile de Césarée* (Spiritualité Orientale 92) (ed. Uő; Bégrolles-en-Mauges, Abbaye de Bellefontaine, 2014) 409–448. A 2. homília 6. fejezetében Vazul említ egy szír férfit, aki a szír, illetve a héber nyelv alapján értelmezi a Ter 1,2-ben található ἐπεφάπετο ígét, amelynek alanya Isten Lelke. Számos megoldási javaslat született arra vonatkozóan, hogy kíról lehet itt szó. Pouchet úgy véli, hogy nem Diodóroszt említi itt Vazul – aki egyébként szintén ismeri ennek az ígének az eredeti jelentését –, hanem Emeszai Euszebioszt, aki közös forrásuk lehetett. Pouchet azt is részletezi, hogy milyen kapcsolatrendszere volt Vazulnak az antiokhiai exegetikai tradíció képviselőivel.

²⁷ Vö. *Homélie sur l'Hexaéméron...* 49–56. Órigenész hatásáról lásd még: GRIBOMONT, Jean, *L'origénisme de Saint Basile*, in *L'homme devant Dieu. Mélanges offerts au Père Henri de Lubac...* 281–294; RASMUSSEN, Adam, *Basil of Caesarea's Uses of Origen in His Polemic against Astrology*, in *Zeitschrift für Antikes Christentum* (2014) 3/471–485.

²⁸ Fennmaradt töredékeiről lásd: HEINE, Ronald E., *The Testimonia and Fragments Related to Origen's Commentary on Genesis*, in *Zeitschrift für Antikes Christentum* (2005) 122–142. Jelenleg több kutató úgy véli, hogy a *Philocalia* anyagát már a kappadoxok előtt összegyűjtötte egy számkra ismeretlen szerző, Vazul és Nazianzoszi Gergely pedig csak felhasználta az Órigenész műveiből összeállított antológiát.

teit a szerzők eredeti műveinek tanulmányozásából szerezte-e, vagy pedig florilégiumokat, doxográfiákat használt fel, esetleg a saját régi, még diákként Athénban készített jegyzeteit vette elő.²⁹

A számos forrás alapos ismerete természetesen nem jelenti a sokféle nézet kritikátlan átvételét, hanem éppen ellenkezőleg: a legtöbb esetben éles kritikát fogalmaz meg bizonyos filozófiai és vallási nézetekkel kapcsolatban. Hangsúlyozza, hogy a világ nem öröktől létező, és a teremtés aktusa az univerzum minden részére kiterjed, tehát még az őszanyag sem örök. A vallási vagy filozófiai dualizmust teljesen elveti. Elutasítja azt a nézetet, hogy a teremtés-elbeszélésben szereplő „sötétség” kifejezés a rossz princípiumának valamilyen rejtett megnevezése lenne, amint azt a manicheusok állították. A 3. homíliában mind a peripatetikusokkal, mind pedig a sztoikusokkal vitába száll. Az utóbbiaknak az ekpürözsiisszal és a palingenesziával kapcsolatos tételeit utasítja el. Az 5. homíliában kimutatja annak az elképzelésnek a tartathatatlanságát, miszerint nem a föld, hanem a nap hatására sarjadnak ki a növények. A 6. homíliában nevettség tárgyává teszi az asztrológiát és a mágiát, továbbá elveti azt a vélekedést, hogy az égitestek mozgása determinálná az ember életének eseményeit. A 8. homília elején a manicheusoknak azt az ostoba nézetét bírálja, miszerint a földnek saját lelke volna, és ez tenné lehetővé az élőlények létrejöttét, nem pedig Isten hatékony igéje. Ugyanabban a homíliában kigúnyolja a lélekvándorlás tanát is. Kimutatja az állatok és az ember lelke közötti lényegi különbséget. A „teremtsünk embert képmásunkra” felszólítást (Ter 1,26) trinitárius értelemben magyarázza, továbbá elítéli a zsidóknak és a szélsőséges ariánusoknak (anomoianusoknak) a Szentháromságot tagadó nézeteit.

A különböző filozófiai és vallási nézetek kritikája világosan mutatja: Vazul számára elfogadhatatlan az a nézet, hogy a kozmosz egésze vagy egyes részei valamiféle isteni létezők lennének. Ugyanakkor megcáfolja a manicheizmus dualizmusát is, miszerint az anyagi létezők a rossz princípiumának hordozói, illetve megnyilvánulási formái lennének. Az anyagi mindenséget – részben Szent Pál teológiájára támaszkodva, akinek egyébként hat leveleléből (Róm, 1Kor, 2Kor, Ef, Kol, Fil) is idéz – sajátos rendként mutatja be, amelynek szépsége, nagysága, változatossága, gazdagsága mind-mind Istenhez vezet, aki felismeri, hogy a kozmosz egyes tulajdonságai egy olyan Alkotóra utalnak, akinek valamennyi tulajdonsága felülmúlja a mindenségben felismerhető tökéletességeket.

²⁹ Vö. *Homélie sur l'Hexaéméron...* 64–69.

VAZUL ÉS ÓRIGENÉSZ

A Genézis szövegének szó szerinti értelme és a görög filozófiában általánosan elfogadott elvek gyakran ütközésbe kerültek egymással, ami miatt a Biblia pogány kritikusai (például Kelszosz és Porphüriosz) nevetség tárgyává akarták tenni a szentírási narratívákat. Ez a problémakör már Órigenészt is foglalkoztatta, ő azonban ilyen esetekben gyakran az allegória eszközéhez nyúlt. Vazul jól ismerte Órigenész megoldási javaslatait, kétségtelenül sokat tanult tőle, ugyanakkor bizonyos eszméit – többnyire nevének említése nélkül – kritikusan fogadja, és a felmerülő nehézségek megoldására gyakran mást javasol. Különösen három kérdéskör kapcsán tanulságos összevetni Órigenész és Vazul exegetikai megoldásait: az őanyag léte, az alsó és felső vizeket elválasztó égboltozat mibenléte és az asztrológia elvetésének kérdése.

Az őanyag létezésének kérdése a Ter 1,2 kapcsán merült fel: ἡ δὲ γῆ ἦν ἄορατος καὶ ἀκατασκευάστος („A föld puszta volt és üres”). Mivel Platón a *Timaios* című dialógusában hasonló kifejezésekkel jellemzi a Démiurgosz formáló tevékenységének „anyagát”, a korai keresztény szerzők véleménye megoszlott abban a tekintetben, hogy a Genézis által említett γῆ azonosítható-e valamiféle materia primával. Hermogenész teremtetlennek és az isteni teremtő tevékenység kiindulópontjának, alapanyagának tartotta. Bírálói, Antiokhiai Theophilosz és Tertullianus ezzel szemben azt állították, hogy az őanyagot is Isten teremtette. Mások teljesen elvetették a hilemorfizmus gondolatát, és azt állították, hogy csak az Isten által teremtett formák léteznek, amelyek kombinációja révén jönnek létre az egyes elemek. Órigenész hasznosnak tartotta a görög filozófiának általános elfogadott tételét az őanyag létéről (amelyet Arisztotelész részletesen kidolgozott, és a sztoikusok számára is kiindulópontot jelentett). Nem világos, hogy egyetértett-e azokkal, akik szerint a Ter 1,2 az őanyagra vonatkozott, viszont nem vetette el a hilemorfizmust, mert a filozófiából átvehető, a keresztény tanítás lényegének szemléltetése szempontjából hasznos gondolatnak tartotta. Theophiloszhoz hasonlóan azonban ő is azt állította, hogy az őanyag is Isten teremtménye. Vazul szerint azonban a Ter 1,2-ben említett γῆ szó valójában a négy közül az egyik elemet, a földet jelenti, amely azért volt ἀκατασκευάστος (üres), mert Isten először még nem végleges állapotában teremtette meg. A teljességéhez, befejezettségéhez Cæsarea püspöke szerint hozzátartozik, hogy növények és állatok népesítsék be és ékesítsék.³⁰ Mózes azért nevezi ἄορατος-nak (pusz-

³⁰ Az elemekről mint tulajdonságok kombinációjáról, az őanyag létének tagadásáról, továbbá a földnek Isten által adott, termékenységét biztosító erejéről lásd: RADDE-GALLWITZ, Andrew, *Powers and Properties in Basil of Cæsarea's Homilies in hexaemeron*, in *Divine Powers in*

ta), mert egyrészt nem volt olyan élőlény, amely láthatta volna, másrészt pedig mélységes, sötét víz borította.

Az exegetikai törekvések mögött Órigenésznél és Vazulnál egyaránt figyelembe kell venni, hogy kikhez szólnak a műveik, és milyen műfajba tartoznak. Az alexandriai író a görög filozófiában jártas olvasókhoz szól mind a homíliákban, mind a *De principiis*ben. Elsősorban arról kellett meggyőzni őket – ha már elfogadják az ősanyag létét –, hogy akik az ősanyagot teremtetlennek tartják, azok Isten végtelen hatalmát utasítják el, és kétségbe vonják az isteni gondviselést. Vazul célja az ősanyag létevel és szerepével kapcsolatban nem egyes filozófiai tézisek megcáfolása volt, hanem elsősorban a dualista eretnekségek (gnoszticizmus, manicheizmus) elvetése. Sőt, az ősanyag fogalmának megfoghatatlansága kiindulópontot jelentett számára Eunomiosz anomoiánus nézeteinek cáfolatához is, aki azt állította, hogy fogalmilag meg tudja ragadni Isten lényegét.³¹ Ha már a minden minőségi jellemzőt nélkülöző ősanyag fogalma megragadhatatlan az emberi értelem számára, mennyivel inkább Isten lényege!³²

Az alsó és felső vizeket elválasztó égboltozat (σπερῶμα) mibenlétének és funkciójának a kérdése még a későbbi keresztény írókat is élénken foglalkoztatta.³³ A Ter 1,6–7-ben elhangzó parancs ugyanis szöges ellentétben állt a görög filozófia egyik alaptételével, amelyet Arisztotelész dolgozott ki részletesen. Ennek lényege, hogy a kozmosz változásnak alávetett részét alkotó négy elem a „súlyának” megfelelően egymás fölé rétegződik a következő sorrendben: föld, víz, levegő, tűz. A levegő fölé tehát nem kerülhetnének a felső vizek, vagyis a Genézis kijelentése ellentmond ennek az egyetemesen elfogadott tételnek. További problémát jelentett, hogy maga a boltozat milyen anyagból lehet, illetve nyilvánvalónak tűnt, hogy a boltozat feletti vizeknek le kellene folyniuk a boltozat peremére. Philón nyomán Órigenész a „felső vizeket” allegorikusan értelmezte: szerinte anyagtalan, szellemi lényekről szól itt Mózes. Emiatt nem kellett kétségbe vonnia az egyetemesen elfogadott filozófiai világgépet sem. Mindkét alexandriai exegeta egyébként úgy vélekedett, hogy az első három nap a szellemi létezők megteremtéséről

Late Antiquity (ed. Anna Marmodoro – Irini-Fotini Viltanioti; Oxford, Oxford University Press, 2017) 199–217.

³¹ Eunomiosz időfogalmának kritikájáról lásd: DELCOGLIANO, Mark, *Basil of Caesarea versus Eunomius of Cyzicus on the Nature of Time: Patristic Reception of the Critique of Plato*, in *Vigiliae Christianae* (2014) 498–532.

³² RASMUSSEN, Adam, *Genesis and Cosmos. Basil and Origen on Genesis 1 and Cosmology* (Leiden – Boston, Brill, 2019) 112–115.

³³ Lásd: PERENDY, László, *Divine Impetus. John Philoponus on the Creation of the World*, in *La teologia dal V all’VIII secolo fra sviluppo e crisi. XLI Incontro di Studiosi dell’Antichità Cristiana (Roma, 9–11 maggio 2013)* (Roma, Institutum Patristicum Augustinianum, 2014) 625–632.

szól. Ezzel szemben Vazul ebben az esetben is ragaszkodott a szó szerinti jelentéshez. Egyértelmű volt számára, hogy a teremtéstörténetnek mind a hat napja az általunk is látható anyagvilág megalkotásáról szól. A στερέωμα tehát valóságos boltozat, amely nyilvánvalóan különbözik az első napon megteremtett οὐρανός-tól, és már a neve is jelzi, hogy eléggé szilárd a felső vizek megtartására. Hogy alulról boltozatnak látszik, nem jelenti azt, hogy felül ne képezhetne olyan felületet, amely képes a felső vizek megtartására, illetve ezek halmazállapota lehet „levegőszerű”, ami megkönnyíti a megtartásukat. Feladatuk pedig elsősorban a nap égető hevének mérséklése, ezért mihelyt elfognak a felső vizek, bekövetkezik a kozmosz tűz általi megsemmisülése, amelyről a 2Pt 3,10 is ír. Jelenleg azonban még az is feladata az égboltnak, hogy átengedje az esővizet. Vazul tehát itt is a szó szerinti exegézisre törekszik, és neve említése nélkül, de kritizálja Órigenész allegorizáló módszerét. Adam Rasmussen a Ter 1,6–7 kapcsán is rámutat arra, hogy Philón nyomán mindketten a teológia szolgálóleányának tekintették a filozófiát, amely lehet hasznos az exegéta számára, de mindenképpen alárendeltje a Szentírásnak.³⁴

A harmadik problémakör, amely kapcsán érdemes összehasonlítani Órigenész és Vazul exegézisét, az asztrológia elvetésének kérdése. A Ter 1,14 szerint a világítótesteknek az is feladata, hogy jelekként szolgáljanak (ἔστωσαν εἰς σημεῖα). Az asztrológusok szerint ezekből a „jelekből”, az égitestek bizonyos konstellációiból ki lehet olvasni az egyes emberek sorsát, a Szentírás tehát őket igazolja. Órigenész elvetette a fatalizmust, amit az asztrológia művelői többnyire vallottak. Amint a próféciák nem okai a jövődölések beteljesedésének, úgy az égitestek sem okai az emberi sorsok alakulásának. Az asztrológia és asztronómia közötti határ az ókorban azonban nem volt egyértelmű, és az égitestek állásának értelmezését sokan tudománynak tartották. A hilemorfizmushoz hasonlóan Órigenész az asztrológiát sem vetette el teljesen. Úgy vélte azonban, hogy Istennek a csillagok állásában rejlő üzeneteit szinte kizárólag az angyalok értik, és csak nagyon kevés ember, például Jákob pátriárka tudta megfejteni. Számos érvet hoz fel amelle, hogy az asztrológusok valójában nem tudják megmondani, hogy az egyes emberek sorsa hogyan alakul majd, mivel képtelenek pontosan megállapítani, hogyan álltak az égitestek a születés pillanatában.

Órigenésszel ellentétben Vazul nem látott semmilyen kapcsolatot a Ter 1,14 és az asztrológia között. Azonban a 6. homíliában számos érvet szinte

³⁴ RASMUSSEN, *Genesis and Cosmos...* 142–147. Ennek az exegetikai kérdésnek a részleteiről lásd még: O’LOUGHLIN, Thomas, *Aquae super caelos (Gen 1:6–7): The First Faith – Science Debate?*, in *Milltown Studies* (1992) 92–114; DEMARCO, David D., *Basil of Caesarea’s Exegesis of the Heavens in Homilies in hexaemeron 3*, in *Light on Creation...* 63–85.

szó szerint vesz át tőle, amelyek az asztrológusok állításainak tarthatatlanságát bizonyítják. Ezekkel azt kívánja szemléltetni, hogy pontos horoszkópok készítése gyakorlatilag képtelenség, az asztrológusok tehát már ezért sem mondhatnak igazat, amikor azt állítják, hogy előre meg tudják mondani az emberek sorsát. Az asztrológiát Vazul tehát egyáltalán nem tartja tudománynak, hanem teljesen elveti és nevetségessé teszi. Érvei között nemcsak az Órigenésznél megtalálhatók szerepelnek, hanem valószínűleg Sextus Empiricustól is vesz át ilyeneket. Az égitestek csak az időjárás előrejelzéseként szolgálhatnak értékes információval az ember számára. A fatalizmus gondolatát természetesen ő is elveti, mivel összeegyeztethetetlen a szabad akaratról szóló keresztény tanítással.³⁵

TERMÉSZETRAJZ A HOMÍLIÁKBAN

Vazul homíliáiban mindvégig, mégpedig eléggé egyenletesen elosztva vannak jelen a polémiát szolgáló eszmefuttatások és a pasztorációt, a hallgatóság lelki épülését szolgáló elemek. A hosszú beszédek alatt folyamatosan fenn kellett tartania a sokféle emberből álló keresztény közösség figyelmét is. Ezt a célt is szolgálta azoknak a természetrajzi furcsaságoknak a bemutatása, amelyek a homíliákban feltűnnek. A korabeli természettudományt foglalkoztató érdekes témák (például az állatok különleges viselkedésformái), az exegetikai kérdések és a Biblia (olykor rejtett) morális üzenetei általában egymással szoros összefüggésben jelennek meg Vazul homíliáiban. Az élővilággal kapcsolatos érdekességek természetesen a föld, a vizek és a szárazföld benépesítésével, elsősorban az állatok megteremtéséről szóló részekben kerülnek előtérbe, vagyis a 7., a 8. és 9. homíliában. Az ókori természettudomány legkiválóbb képviselőinek számos művét használja fel Vazul, többek között Arisztotelész, Theophrasztosz, Plutarkhosz, Ælianus és Oppianus zoológiai munkáit.³⁶ A 7. homíliában szóba kerül a halak vándorlása a Fekete-tengerbe. Csodálatát váltja ki, hogy noha a halak élén nem halad közülük egy vezető, az Isten által rendelt rendnek (διάρταξις) engedelmessé halad-

³⁵ RASMUSSEN, *Genesis and Cosmos...* 148–185. Az ókori görög világban a fatalizmussal kapcsolatban megjelenő érvekről és ellenérvekről, továbbá az emberi szabadságról lásd: AMAND, David, *Fatalisme et liberté dans l'antiquité grecque* (Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1945). A 8. fejezet (383–400) Vazulról szól, amelyben a szerző részletesen ismerteti Vazul érveit az asztrológia ellen.

³⁶ A témával nagy részletességgel foglalkozik HENKE, Rainer, *Basilius und Ambrosius über das Sechstageswerk. Eine vergleichende Studie* (XRHΣΙΣ – CHRĒSIS. Die Methode der Kirchenväter im Umgang mit der antiken Kultur VII) (Basel, Schwabe&Co, 2000).

nak a kitűzött cél, vagyis az ívóhelyük felé.³⁷ Tehát még az értelem nélküli lények is engedelmessé válnak Isten parancsának. Mennyivel inkább kellene az embereknek!

A tengerben élő többi állat viselkedése is morális üzenetet közvetít az ember számára. Sorra veszi a tengeri sün, a különböző ragadozó halak, a rák, a polip magatartásformáit. Ezekben az ókori „etológiai” beszámolókból számos tévedés is fellelhető ugyan, az említett „zoológusok” azonban számos érdekességgel szolgáltak a kortársaknak. Az említett állatok erőszakossága, ravaszsága, kétszínűsége többnyire az emberek számára elriasztó, negatív erkölcsi példaként kerül elő Vazul homíliájában.³⁸

A HEXAÉMERON-EXEGÉZIS TOVÁBBI FEJLŐDÉSE

Vazul kilenc homíliájának hatása nemcsak a hellenizált világban volt igen jelentős, hanem számos más nyelvterületen is. Már korán lefordították szír,³⁹ örmény⁴⁰ és latin⁴¹ nyelvre. Művének mondanivalóját azonban elsősorban Szent Ambrus⁴² közvetítette a latin Nyugat felé, mégpedig *Exameron* című művével.⁴³ Ő is kilenc homíliát mondott a Teremtés könyvének első 26 verséről, amelyeket hat könyvbe rendezett. Miláno püspöke igen sokat merít

³⁷ Uo. 51–54.

³⁸ Uo. 54–86.

³⁹ TAYLOR, David G. K., *Les Pères cappadociens dans la tradition syriaque*, in *Les Pères grecs dans la tradition syriaque* (Études syriaques 4) (ed. Andrea Schmidt – Dominique Gonnert; Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner S.A., 2007) 43–59.

⁴⁰ THOMSON, Robert W., *Saint Basil of Caesarea and Armenian Cosmology. A study of the Armenian Version of Saint Basil's Hexaemeron and its Influence on Medieval Armenian Views about the Cosmos* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 646, Subsidia, t. 130) (Lovanii, Peeters, 2012).

⁴¹ *Eustathius. Ancienne version latine des neuf homélies sur l'Hexaéméron de Basile de Césarée* (ed. Emmanuel Amand de Mendieta – Stig Y. Rudberg; Berlin, Akademie Verlag, 1958).

⁴² Ambrus munkásságáról, exetikai és homiletikai törekvéseiről lásd: DASSMANN, Ernst, *Die Frömmigkeit des Kirchenvaters Ambrosius von Mailand. Quellen und Entfaltung* (Münster, Aschendorff, 1965); RAMSEY, Boniface, *Ambrose* (The Early Church Fathers) (London – New York, Routledge, 1997); DASSMANN, Ernst, *Ambrosius von Mailand. Leben und Werk* (Stuttgart, Kohlhammer, 2004). Vazulnak Ambrusra gyakorolt hatásáról lásd: PÉPIN, Jean, *Théologie cosmique et théologie chrétienne (Ambroise, Exam. I 1,1-4)* (Paris, Presses Universitaires de France, 1964) 278–280; 356–359; 367–389. Vazul és Ambrus művének párhuzamos helyeiről lásd: VAN WINDEN, Jacob C. M., *In the Beginning. Some Observations on the Patristic Interpretation of Genesis 1:1*, in *Vigiliae Christianae* (1963) 105–121.

⁴³ Szövegkiadása: *Sancti Ambrosii opera. Pars prima, qua continentur libri Exameron, De paradiso, De Cain et Abel, De Noe, De Abraham, De Isaac, De bono mortis* (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 32) (ed. Carolus Schenkl; Pragae – Vindobonae – Lipsiae, Tempusky – Freytag, 1896).

tett a caesareai metropolita művéből, sőt bizonyos részeket szinte szó szerint vett át tőle.⁴⁴

A Hexaémeront magyarázó latin nyelvű irodalom fejlődésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a hatnapos teremtéstörténet Ágoston is rendkívüli módon foglalkoztatta, részben a manicheusokkal való korábbi kapcsolatai, részben pedig a velük folytatott későbbi polémia miatt. A *Vallomások* 12–13. fejezetében elemzi a Biblia első verseit. Kifejezetten a Genezisről írt művei: *De Genesi adversus Manichaeos*; *De Genesi ad litteram liber imperfectus*; *De Genesi ad litteram libri XII*. Mondanunk sem kell, hogy Ágoston művei is nagy elterjedtségnek örvendtek, ezért két nagy nyugati egyházatya gondolatai is jelen vannak a Teremtés könyvét elemző későbbi nyugati művekben is. A teljesség igénye nélkül néhány szerző műveit mindenképpen érdemes megemlítenünk a középkorból: Sevillai Szent Izidor (*De natura rerum, De ordine creaturarum*); Beda Venerabilis (*Hexaemeron, Commentarii in Genesim*); Alcuin (*Interrogationes et responsa in Genesim*); Hrabanus Maurus (*Commentarii in Genesim*); Johannes Scotus Erigena (*De diuisione naturæ*); Petrus Abelardus (*Expositio in Hexaemeron*); Chartres-i Theodrich (*Hexaemeron*); Albertus Magnus (*Summa de creaturis*); Aquinói Szent Tamás (*Summa theologiae Ia q. 66–74*); Szent Bonaventura (*Collationes in Hexaemeron*).⁴⁵

Már ez a szemelvényes felsorolás is jól érzékelteti, hogy az európai kultúrára milyen nagy hatást gyakoroltak a Hexaémeront értelmező irodalmi művek, amelyek között egyedülálló jelentőségű forrás Vazul homíliásorozata. A latin nyelvű teológiai irodalom legjelentősebb művelőinek közvetítésével pedig az ő természetszeretete és istenkeresése is tovább él a nyugati civilizációban. A teremtett világnak mint Isten művének helyes értékelése biztosította a természettudományok számára azt a teológiai alapot, amely lehetővé tette példátlan dinamikájú kibontakozásukat az újkor hajnalán. Az egyház gazdag hagyományából merítő, a teremtett világ védelmét szorgalmazó teológiai munkák és hivatalos egyházi megnyilatkozások remélhetőleg irányt tudnak mutatni az emberiség előtt tornyosuló jelenkori környezetvédelmi problémák megoldása tekintetében is.

⁴⁴ Vazul és Ambrus homíliáinak bizonyos részeit hasonlítja össze: SWIFT, Louis J., *Basil and Ambrose on the Six Days of Creation*, in *Augustinianum* (1981. aug.) 317–328.

⁴⁵ Lásd még: ROBBINS 93–104. Az újkori teológia és szépirodalom neves szerzői közül pedig mindenképpen meg kell említenünk Francisco Suarez, Torquato Tassót és John Milont.

◆◆◆ KELEMEN IMRE

A Római Miskönyv új magyar nyelvű kiadása

BEVEZETÉS

Az idei évben új magyar nyelvű kiadása jelent meg a hivatalos Római Miskönyvnek. Erdő Péter bíboros úr döntése alapján az Esztergom-Budapesti Főegyházmegyében már használható az új miskönyv, később pedig, amikor már minden plébániára eljutott, a hivatalos bevezetésre is sor kerül.¹ A bevezetés dátumától függetlenül azonban nem árt használat előtt áttekinteni ezt az új kiadást. Jelen írással ebben szeretnék segítséget nyújtani, hogy lássuk, mi a változás és mi az újdonság az új miskönyvben, és melyek azok az esetleges szabályok, irányelvek, amikről esetleg eddig nem is tudtunk. Aki papként vagy más szolgálattevőként (pl. kántorként, sekrestyésként) napi szinten használja a miskönyvet, az jól ismeri, és néha talán már az oldalszámokat is kívülről tudja. Az új kiadásra való átállás azonban biztosan módosítja az eddigi rutinszerű használatot, és nagyobb odafigyelést igényel mindenki részéről.

Vannak, akik félnek a régi miskönyv lecserélésétől és az új kiadás bevezetésétől, mert talán azt gondolják, hogy egy ilyen „szent és sérthetetlen” könyvet nem is lenne szabad módosítani, megváltoztatni. Mindjárt az elején le kell tehát szögeznünk, hogy önmagában az, hogy egy kicsit változik a miskönyv és a benne levő szövegek, az nem az ördögtől való dolog. Ha röviden áttekintjük a Római Miskönyv történeti kialakulását, akkor ezt könnyen beláthatjuk.

A MISEKÖNYV TÖRTÉNETI ALAKULÁSA

Jézus, aki az utolsó vacsorán bemutatta az első szentmisét, nem adott tanítványai kezébe miskönyvet, hanem azt kérte, hogy az ő példáját követve:

¹ Vö. Az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye körlevele, 2022/V., 27.

„Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!” (Lk 22,9) Az élő, közösségben megélt hit volt itt az elsődlegesen fontos, és nem egy teljes egészében pontosan meghatározott szöveg elmondása. És a későbbiekben is, a kereszténység első századaiban a liturgikus szövegek tekintetében leginkább az improvizáció, a szabad megfogalmazás volt a jellemző. Jó példa erre Szent Jusztinosz vértanúnak (†166) az *I. Apológiája*, melyben az Eucharisztia ünneplése kapcsán azt írja, hogy az előljáró „dicséretet és dicsőítést mond a mindenség Atyjának a Fiú és a Szentlélek által, majd hosszasan hálát ad és áldást mond”.² Nem voltak még leírt és jóváhagyott szövegek a liturgiához, csak általános modellek és sémák, melyek alapján a celebráns improvizált.

Később, a 3. század elejéről van bizonyítékunk már meglévő, leírt liturgikus formulákról, amelyek például a római Hippolütosznak tulajdonított *Traditio Apostolica*-ban találhatók: eucharisztikus ima (ami a mai II. Eucharisztikus imánk alapja), a püspök-, pap- és diakónusszentelés liturgiája a kézzel felkentelődés imádsággal, a keresztség szertartása és különféle áldások. De ugyanebben a műben – a konkrét, meghatározott imaszövegeken túl – az is olvasható, hogy „a püspök a szokott formula szerint adjon hálát, de ne ismétlje feltétlenül azokat a szavakat, amelyeket mondtunk, mintha erőlködnék, hogy szóról szóra emlékezzék rájuk, (...) hanem inkább imádkozzék mindenki képessége szerint. Ha valaki tud hosszan és ünnepélyesen imádkozni, az jó; egyébként mondjon rövid imát. Úgy imádkozzék, hogy az egészséges igaz hitnek megfeleljen.”³ Vagyis az improvizáció továbbra is megmaradt, és az igaz hitre való törekvés volt az igazán fontos. Ebben az időben még a szentmise számunkra legfontosabb részének, az eucharisztikus imának is számtalan formája létezett, köztük egészen nagy eltérésekkel a különböző közösségek gyakorlata szerint. Talán – az általunk ismertek közül – a legkülönlegesebb az „Addai és Mari” nevű 3. századi kelet-szír eucharisztikus ima, anafora, amiben nem szerepel az alapítás elbeszélése.⁴ De érdekes az egyiptomi Serapion Eukhologionja is, melyben a felajánlás háromszor ismétlődik meg (először a Sanctus és az alapítás elbeszélése között, majd a kenyér fölött kimondott szavak után, végül pedig a kehely fölötti szavak végeztével), és kétszer van benne epiklézis, azaz Szentlélek-hívás (a Sanctus után és a kehely felajánlása után).⁵

² JUSTINOSZ, *I. Apológia*, in *A II. századi görög apologeták* (Ókeresztény Írók 8) (Budapest, Szent István Társulat, 1984) 117.

³ *Traditio apostolica IX.3.*, in ERDŐ Péter, *Az ókori egyházfegyelem emlékei* (Ókori Keresztény Írók 2) (Budapest, Szent István Társulat, 2018) 137–138.

⁴ Vö. JUNGSMANN, Josef A., *A Szentmise* (Eisenstadt, Prugg Verlag, 1977) 51.

⁵ Vö. GARCÍA IBÁÑEZ, Ángel, *L'Eucaristia, dono e mistero. Trattato storico-dogmatico sul mistero eucaristico* (Roma, Edizioni Università della Santa Croce, 2008) 143–144.

Az eretnkségek elkerülése végett és az igaz hithez való ragaszkodás miatt aztán egyre inkább elkezdtek ragaszkodni a hivatalos formulákhoz. Szent Ágoston pl. arról beszél a 4. század végén, hogy néhány püspök és pap nem helyes, illetve eretnek imádságokat mond, ezért 393-ban egy zsinaton arra szólította fel a papokat, hogy új liturgikus formula használata előtt konzultáljanak más papokkal, és ellenőrizzék a szöveget, hogy az egységben legyen az igaz hittel.⁶ Nyugaton ehhez jött még a liturgikus nyelv változása is: amikor a görögörl áttertek a latinra, az új fordításokat, megfogalmazásokat és egy új „római stílus” kialakulását jelentette. Egy nyelvről a másikra történő fordítás sohasem egyszerű feladat, mindig komoly átgondolást, újraértelmezést is jelent.

A Római Misekönyv ősei, az ún. szakramentáriumok, melyek a pap által végzett imádságokat tartalmazták, a könyörgéseket, prefációkat és a kánont, valamint a hozzájuk kapcsolódó lekciónáriumok (olvasmányoskönyvek) és antifonálék (énekek könyve) Nagy Szent Leó (†461), Geláziusz (†496), majd főként Nagy Szent Gergely pápa (†604) korában keletkeztek és nyerték el végső alakjukat. Ezek nem tartalmaztak rubrikákat, vagyis szabályokat, azokat az ún. ordókban kezdték összeírni. Az első ilyen Ordo Romanus a 7. századból való.⁷

A későbbi századokban, többek között a liturgiához való hozzáállás megváltozása és a sok „magánmise” miatt, egyre inkább arra törekedtek, hogy egyetlen könyvbe foglaljanak bele mindent, ami a miséhez szükséges. Ezek lettek a 10. századtól kezdve az egykötetes misekönyvek (*Missale plenarium*). Rengeteg féle misekönyv keletkezett, mivel a nagy egyházi és szerzetesi központok mind-mind saját misekönyvet készítettek és használtak. Csak a példa kedvéért: 1080-ban Clunyi, 1134-ben Citeaux, a 12. század végén a karthauzi, 1244-ben a Domonkos-rend készítette el saját misekönyvét. A ferences rend számára 1223-ban Assisi Szent Ferenc a Római Kúria misekönyvét (*Missale Romanum*) írta elő. De saját misekönyv készült például az Esztergomi Főegyházmegeyében is *Missale Strigoniense* néven.⁸

Az ősi, egyszerű és átlátható, bár nem egységes liturgiából a 15–16. századra szinte elképzelhetetlenül összetett, túldíszített liturgia lett, melynek kapcsán igen sok volt a visszaélés is. Éppen ezek miatt is, a Trienti Zsinat 1562-ben elhatározta a misekönyv reformját, és két évvel később, 1564-ben IV. Piusz pápa felállította a Misekönyv-revizíós Bizottságot. Munkájuk ered-

⁶ Vö. SODI, Manlio, *Il libro liturgico – tra storia e teologia* (Roma, Pontificia Università della Santa Croce, 2010) 22.

⁷ Vö. uo. 23–24.

⁸ Vö. Drós István, *Misekönyv*, in *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/M/misek%C3%B6nyv.html> (2022.11.03.).

ményét, az új Római Misekönyvet (Missale Romanum) V. Piusz pápa 1570. július 14-én *Quo primum* bullájával tette közzé. Az új könyv alapja az 1474-ben kiadott, a római pápai udvar által használt misekönyv lett (Missale secundum usum Romanæ Curiae), melynek az elejére ún. Ritus Severandust, rendelkezésgyűjteményt tettek. A misekönyv használatát kötelezővé tették, és hat hónapon belül be kellett vezetni mindenütt, ahol a saját misekönyv kétszáz évnél fiatalabb volt. Ennek következtében a Bragai, Lyoni és Milánói Főegyházmegyét, a domonkos, karmelita, karthauzi s részben a ciszterci és premontrei rendet kivéve 1588-tól (a Rítuskongregáció létrehozásának éve) a II. Vatikáni Zsinatig (1962–1965) mindenütt a trienti misekönyvet használták.⁹ Ennek pozitív hatása lett a misézésben az egység, a hithűség és a tévedésmentesség, negatív hatása lett viszont az ősi liturgikus szabadság elvesztése és a helyi különbségek, változatok, ötletek kihalása.

A Római Misekönyv 1570 és 1969 között alig változott. 1604-ben VIII. Kelemen pápa kiadott egy újabb változatot az új Vulgata-fordítás miatt, 1634-ben VIII. Orbán pápa adott ki javított misekönyvet egyszerűbb, világosabb rubrikákkal, majd 1955-ben lépett életbe fontos változás XII. Piusz pápának a nagyhét liturgiájának rendezését célzó intézkedésével. A trienti misekönyvet utoljára Szent XXIII. János pápa adta ki 1962-ben. Amikor XVI. Benedek pápa 2007-ben *Summorum Pontificum* motu proprio-ja lehetővé tette a szentmise bemutatását a régi rítus szerint, ún. rendkívüli formaként, akkor ennek a Szent XXIII. János által kiadott könyvnek a használatát engedélyezte,¹⁰ Ferenc pápa pedig 2021 júliusában *Traditionis custodes* apostoli levelével ennek használatát szigorította, és a régi rítusú misék bemutatását püspöki engedélyhez kötötte.¹¹

A 20. századi liturgikus mozgalom és megújulás hatására, a II. Vatikáni Zsinat irányelvei alapján megreformált Római Misekönyvet Szent VI. Pál pápa (1963–1978) *Missale Romanum* kezdetű apostoli konstitúciója 1969. április 3-án rendelte el, s az Istentiszteleti Kongregáció 1970. március 26-án tette közzé. Ez a misekönyv nem szakít a régi misekönyvvel, nem teljesen új dolgot vezet be, hanem megtisztítva, megújítva viszi tovább a hagyományt. Ahogyan az előszóban olvashatjuk: „Midőn a II. Vatikáni Zsinat elrendelte, hogy a szentmise rendjét alakítsák újjá, [...] ugyanazokat a szavakat használta, mint Szent V. Piusz »Quo primum« kezdetű apostoli levelében, amellyel a Trentói Misekönyvet 1570-ben közzétette. Magából a szavaknak e megegye-

⁹ Vö. uo.

¹⁰ Vö. XVI. BENEDEK, *Summorum Pontificum* motu proprio (2007. júl. 7.), 1. cikkely, <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=189> (2022.11.03.).

¹¹ Vö. FERENC, *Traditionis Custodes* motu proprio (2021. júl. 16.), <https://katolikus.hu/dokumentumtar/traditionis-custodes> (2022.11.03.).

zéséből megállapítható, hogy mind a két Római Misekönyv, jóllehet négy évszázad választja el őket egymástól, egyenlő és azonos hagyományt foglal magában. Ha pedig ennek a hagyománynak tartalmát vizsgáljuk, azt is megértjük, milyen kiválóan és szerencsésen tökéletesíti ez a mostani az előbbit.¹²

Az 1970-es új misekönyvnek aztán 1975-ben megjelent a második hivatalos latin kiadása, editio typica alterája, még később, 2002-ben pedig, Szent II. János Pál pápasága alatt a harmadik is, ami a 2008-ban – kisebb változtatásokkal – újra kiadott formájában jelenleg is aktuális. Magyar nyelven viszont legutóbb a második hivatalos latin kiadás fordítását adták ki 1991-ben, a harmadik kiadás fordítása mind ez ideig nem készült el, csupán a misekönyv elején található Általános Rendelkezések legújabb kiadása jelent meg külön kis füzetben, 2009-ben.

Most végre elkészült a hivatalos 3. mintakiadás magyar fordítása, mely nagyon szükséges volt már egyrészt azért, hogy mi, magyarok is a legfrissebb, aktuális misekönyv szerint mutathassuk be a legszentebb áldozatot, másrészt pedig azért, mert az előző kiadás már régóta nem beszerezhető, s így a magyar nyelvű misekönyv hiánycikk: sok templomban és misézőhelyen teljesen elhasználódott, szakadt, koszos, pecsétes misekönyvek vannak az oltáron, ami teljességgel méltatlan ahhoz a cselekményhez, amely keresztény életünk csúcsa és forrása.¹³ Már csak ezért is jó lesz, ha mindenki beszerzi az új misekönyvet, mert így tiszta, méltó könyv kerülhet minden oltárra.

VÁLTOZÁSOK A MISEKÖNYVBEN

Most pedig nézzük meg, milyen újdonságokat, változtatásokat találunk az új magyar misekönyvben. Először tekintsük át a misekönyv elején található Általános Rendelkezéseket, amit nagyon érdemes mindenkinek elolvasnia és megismernie, mert nagyon sok kérdésre megtalálható benne a válasz a mise bemutatásával, a különböző szolgálatokkal, de a liturgikus tárgyakkal és a templom berendezésével kapcsolatban is. Aki tehát eddig nem tette volna meg a 2009-ben külön kiadott kis füzetből, az most az új misekönyv elején feltétlenül olvassa ezt végig. Maga a szöveg lényegében ugyanaz, mint a 2009-ben már kiadott szöveg, csak a fordítás és így néhol a megfogalmazás új.

¹² *Római Misekönyv* (szerk. Országos Liturgikus Tanács; Budapest, Szent István Társulat, 1991) 24–25 (A Római Misekönyv Általános Rendelkezései, 6. pont).

¹³ Vö. II. Vatikáni Zsinat, *Sacrosanctum Concilium* konstitúció (1963. dec. 4.), 10, <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=1#SC10> (2022.11.03.).

Az Általános Rendelkezések változásai

Néhány példát emelnék most ki abból, hogy milyen változások történtek az Általános Rendelkezésekben a 2. hivatalos kiadáshoz képest. A példákban említett számok az új rendelkezések pontjait jelölik, majd utána zárójelben közlöm a régi változat szerinti számokat is:

– A 19. (4.) pontba bekerült egy új mondat, ami korábban nem szerepelt: „Ajánlatos tehát, hogy a pap az eucharisztikus áldozatot lehetőleg minden nap mutassa be.”

– A liturgikus énekkel kapcsolatban új betoldás a 40–41. (19.) pontban, hogy „törekedni kell mindenképpen arra, hogy a szolgálattevők és a nép éneke ne hiányozzék a vasárnapok és a kötelező ünnepek miséin”, illetve, hogy az énekek között „azonos feltételek mellett a gregorián foglalja el az első helyet, mint a római liturgia saját éneke, de a szent zene és ének többi fajtája, főleg a polifónia a legkevésbé sincs kizárva az istentiszteletekből, csak feleljen meg mindenben a liturgikus cselekmény szellemének, és segítse elő a hívek tevékeny részvételét”.

– Az 51. (29.) pontba a szentmise bűnbánati részével kapcsolatban bekerült az az új mondat, hogy „vasárnap, különösen húsvéti időben a szokásos bűnbánati cselekmény szokott helyén végezhető a víz megáldása és a szenteltvízzel való meghintés keresztségünk emlékére”. És ehhez az új misekönyv tartalmazza is a megfelelő liturgikus formulát a Függelék II. pontjában, az 1097. oldalon.

– Az 53. (31.) pontban a Dicsőség ének kapcsán új beszúrás: „Ennek a himnusznak szövege más énekkel nem helyettesíthető.”

– Az új kiadás 56. pontja teljesen új betoldás a „szent csend” kapcsán: „Az igeliturgiát úgy kell végezni, hogy elősegítse az elmélkedést, ezért kerülni kell a sietség minden formáját, amely az összeszedettséget akadályozná. Az ige liturgiájában, a közösség összetételét figyelembe véve, rövid szent csend tartható, hogy Isten igéje a Szentlélek indítására a szívekben jobban gyökeret verjen és előkészítsen az imádságos válaszra. Így például szent csend tartható az Olvasmány és a Szentlecke, illetve a homília után.”

– A hívek áldoztatása kapcsán a következő új szöveg került be a 160. (117.) pontba: „Nem szabad azonban maguknak a híveknek sem a Szentostyát kivenni, sem a kelyhet kézbe venni, még kevésbé egymásnak kézről kézre továbbadni. A hívek térdelve vagy állva áldoznak, ahogyan a püspöki konferencia megállapította.”

– A térdhajtással kapcsolatban is találunk új kiegészítést a 274. (233.) pontban: „Ha a szentségház az Oltáriszentséggel a presbitériumban van, a pap, a diakónus és a többi szolgálattevő térdet hajt, amikor az oltár elé ér vagy az oltártól távozik, a mise alatt azonban nincs térdhajtás.”

– Az új rendelkezések a tömjénezés rendjét is pontosabban leírják a 277. (236.) pontban: „Tömjénezés előtt és után mély meghajlás van a megtömjénezendő személy vagy a tárgy felé, kivéve az oltárt és a szentmisében felajánlott adományokat. A füstölő háromszor kettős lendítésével tömjénezendő: az Oltáriszentség, a szent Kereszt ereklye és az Úr nyilvános tiszteletre kitett képe, a szentmiseáldozat adományai, az oltár keresztje, az Evangéliumos könyv, a húsvéti gyertya, a pap és a nép. A füstölő kétszer kettős lendítéssel tömjénezendők a szenteknek nyilvános tiszteletre kitett ereklyéi és képei, mégpedig a mise kezdetén, amikor az oltár tömjénezése történik. [...] A misében felajánlott adományokat a pap a kereszt és az oltár incenzálása előtt a füstölő háromszor kettős lendítésével tömjénezi meg, vagy pedig a tömjénezővel keresztet rajzol az adományok felett.”

Látható tehát, hogy sok újdonság került be az új Általános Rendelkezésekbe. Érdemes elolvasni tehát az egész szöveget.

Általános áttekintés

És most nézzük az új misekönyv egészét. Az alapvető elv az volt, hogy a magyar misekönyv minden tekintetben, külsőleg, formailag is hasonlítson a latin mintakiadásra, ezért kinézetét tekintve több változás is tapasztalható a régihez képest. A 2022. szeptember 21-i bemutató rendezvény után a Magyar Liturgikus és Egyházzenei Intézet így írt erről összefoglalójában:

Tekintve, hogy a több tartalom nagyobb terjedelmet kívánt meg, olyan kialakításra volt szükség, amely a könyv közepét kinyitva is könnyen áttekinthető szövegtükröt enged, nem szétfeszítve a gerincet. A belső elrendezés ezért marginális jellegű lett. Itt a főbb szakaszok, szentírási és tónushivatkozások jelennek meg. Főünnepeknél, ünnepeknél és vasárnapokon a könyörgések kezdőbetűit a jobb elkülönítés érdekében iniciáléval emeltük ki. Minden más megjelenésben és tartalmi felosztásban a latin mintakiadás szolgált alapul. Mennyiség tekintetében az új magyar nyelvű kiadás 182 oldallal bővült a jelenleg még használatban lévő '91-es kiadáshoz képest.¹⁴

¹⁴ Referenci szakmai nap az új magyar nyelvű Római Misekönyvről (beszámoló a Magyar Liturgikus és Egyházzenei Intézet honlapján), <https://www.liturgia.hu/1/referenci-szakmai-nap-az-uj-magyar-nyelvu-romai-misekonyvrol/> (2022.10.25.).

Tartalmi változások:

– Lényeges tartalmi változás, hogy az új misekönyv a szentírási szövegeket a Neovulgáta szerinti fordításban hozza.

– Az Időszaki részben adventben és húsvéti időben a vasárnapokon túl minden köznap külön van említve, annak saját szövegével. A nagyböjti szentmisék népért végzendő áldó könyörgéssel zárulnak, melyek használata vasárnap kötelező, hétköznap pedig választható. Ezek a „zárókönyörgések a népért” a rubrika szerint a szokásos áldás helyett mondandók a szentmise végén.¹⁵ Először – a diakónus vagy maga a pap által – fel lehet szólítani a híveket: „Fogadjátok alázatos lélekkel az Úr áldását!”, majd a pap mindkét kezét a nép fölé terjeszti és elmondja vagy énekli az áldás szavait, melyre mindenki Áment felel. A könyörgés után a pap mindig hozzáteszi: „És a mindenható Istennek, az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek áldása szálljon le rátok és maradjon veletek mindenkor.”

– Pünkösdi vasárnapjának vigíliája bővült egy hosszabb ünneplési formával.¹⁶ Ekkor – hasonlóan a húsvéti vigília ünnepléshez – több olvasmány (négy + szentlecke) hangozhat el, melyek mindegyike után egy zsoltár vagy szent csend és a pap könyörgése következik.

– Urunk ünnepei közé bekerült „A mi Urunk, Jézus Krisztus, az Örök Főpap” új ünnep miseszövege is.¹⁷

– A *szentmise általános rendjében* a következő változások kerültek bevezetésre:

- A bűnbánati rész bevezetésénél a bűnbánatra való felhívás csak a „Testvéreim! Vizsgáljuk meg lelkiismeretünket és bánjuk meg bűneinket, hogy méltóképpen ünnepelhessük az Úr szent titkait” szöveggel lehetséges, az egyéb variációkat kihagyták, és a rubrika sem teszi lehetővé, hogy a pap más, hasonló szavakat használjon.¹⁸
- A Confiteor („Gyónom a mindenható Istennek...”) imádság szövegében a „kérem ezért a Boldogságos, mindenkor Szűz Máriát” résznél a szeplőtelen szó kimaradt. Ennek nem teológiai oka van, hanem az eredeti, hivatalos latin szöveghez való hűség, amely így fogalmaz: „Ideo precor beatam Mariam semper Virginem...”
- A felajánlási ének alatt, amikor a diakónus vagy a pap bort és kevés vizet önt a kehelybe, közben halkán ezt mondja: „E víz és bor titka által

¹⁵ *Római Misekönyv* (szerk. Magyar Liturgikus és Egyházzenei Intézet; Budapest, Szent István Társulat, 2022) 529–532.

¹⁶ Uo. 359–362.

¹⁷ Uo. 401–402.

¹⁸ Uo. 415.

részesüljünk annak istenségében...”¹⁹ Vagyis a régi szöveghez képest a bor és a víz szavak sorrendje felcserélődött. Ez a változtatás talán furcsának tűnik, mivel a rubrika továbbra is bor és víz sorrendben írja elő a kehelybe való betöltést, azonban a latin hivatalos szöveg alapján az új magyar fordítás a helyes: „Per huius aquæ et vini mysterium...”

- A felajánlás végén, a kézmosás után a pap a nép felé fordulva mondja: „Imádkozzatok, testvéreim, hogy az én áldozatom és a tiétek kedves legyen a mindenható Atyaisten előtt.”²⁰ Vagyis nem „áldozatunk”, hanem az „én és a ti áldozatotok”, mivel a latin szövegben is így szerepel (meum ac vestrum), ráadásul a megfogalmazás teológiaiailag is így pontosabb. A felajánlaskor ugyanis a perselyezés révén minden hívő eljuttatja az oltárhoz a mindennapi áldozatának gyümölcsseit, és azt kérjük az Úrtól, hogy ezek legyenek egyik az átváltozó kenyérral és borral, az egyházi rend szentségében részesült pap viszont ekkor Krisztus személyében cselekedve (in persona Christi Capitis) az ő egyetlen és tökéletes áldozatát mutatja be, teszi jelevalóvá.²¹ Az érdekesség csak az a misekönyv szövegével kapcsolatban, hogy nem teljesen következetes, mivel alig pár másodperccel korábban az imént említett mondathoz képest a pap azt mondja, hogy „Alázatos lélekkel és töredelmes szívvel kérünk, Urunk, Istenünk, fogadj el minket és legyen kedves színed előtt *áldozatunk*.” És itt a latin szövegben is így szerepel: „sacrificium nostrum”.
- Átváltoztatás után a pap a következőt mondja: „Íme, hitünk szent titka.” Eddig a pap ezt több változat szerint mondhatta a magyar misekönyv szerint („Íme, megváltásunk szent titka”; „Íme, üdvösségünk szent titka”), most a variációkat – a latin eredetinek megfelelően – elhagyták.²² A nehézség ezzel talán csak annyi, hogy a hívek többféle válasza megmaradt, és a latinban is szerepel, viszont ha a pap csak egyféleképpen mondhatja előtte az ő mondatát, akkor nehezen elképzelhető, hogy a hívek valamelyik másik választ felelik majd erre.
- A Mi Atyánk elimádkozása után, a békeköszöntésnél ezentúl a diakónus vagy a pap ezt mondja: „Engesztelődjete ki szívből egymással!”²³ és nem „Köszöntétek egymást a béke jelével!” Ez az új formula nem a latin eredetinek („Offerte vobis pacem”) a pontosabb fordítása,

¹⁹ Uo. 425.

²⁰ Uo. 426.

²¹ Vö. *A Katolikus Egyház Katekizmusa* (Budapest, Szent István Társulat, 2002) 1546–1548 (418–419. o.).

²² *Római Misekönyv* (2022) 485.

²³ Uo. 511.

mert az nagyjából úgy hangozhatna, hogy „Ajánljuk föl egymásnak a béke jelét”, hanem visszatérés a II. Vatikáni Zsinat utáni új magyar misekönyvben egyszer már szereplő szöveghez. Ettől függetlenül a most megjelent új magyar misekönyv rubrikája is lehetővé teszi az eddig megszokott kézfogást: „Ezután mindnyájan a béke és a szeretet jelével, például kézfogással vagy meghajlással köszönhetik egymást.”

- A szentáldozás szertartásánál, az Isten báránya ének után a pap azt mondja: „Íme, az Isten Báránya, íme, aki elveszi a világ bűneit. Boldogok, akik meghívást kaptak a Bárány lakomájára.”²⁴ Az eddig használt mondat („Boldogok, akiket meghív asztalához Jézus, az Isten Báránya”) tehát megváltozott a latin eredetinek való hűségesebb megfelelés végett („Beāti qui ad cenam Agni vocāti sunt”).

– A Függelék a mise rendjéhez című fejezetből kikerült az Eucharisztikus ima gyermekmisékre, viszont az eucharisztikus imák sorozata bővült a II. Kiengesztelődési eucharisztikus imával.²⁵ A kiegészítő eucharisztikus imákról, melyekből öt készült 1974-ben (három gyermekmisékre, kettő pedig a kiengesztelődés miséihez), és amelyek közül a püspöki konferenciáknak kellett kiválasztaniuk, hogy melyiket integrálják saját nemzetük liturgiájába és fordítják le, az új misekönyvet bemutató referensi szakmai napon Dr. Kajtár Edvárd liturgikus szakember beszélt. „Az I. Kiengesztelődési eucharisztikus ima az Istennel való kiengesztelődés hagyományos, biblikus jellegű tanítását hozza és Atya-központú szentháromságos dinamikában mutatja be az ember megváltását, a kiengesztelődést. A II. Kiengesztelődési imában az ember megtérésre való vágya van a középpontban, és hogy erre az Isten miként válaszol. Itt a kiengesztelődés fő cselekvője a Szentlélek, aki az Atya ereje. Teológiailag nemcsak a kiengesztelődés misztériumának bemutatása történik ezekben a kánonokban, hanem a Szentháromság valóságát is ábrázolják, hiszen minden, amit az Atya vagy a Szentlélek tesz, azt Krisztusban teszi.”²⁶

A kiengesztelődési eucharisztikus imák az új rubrika szerint azokban a misékben mondhatók, melyekben „a kiengesztelődés misztériumát különösen is a hívek elé állítjuk”.²⁷ Vannak saját prefációik, amelyek leválaszthatók róluk, ha egy napnak saját prefációja van, ez a leválasztás azonban a teológiai egység megtartása érdekében nem javasolt.

– A misekönyvben a két kiengesztelődési eucharisztikus imát a négy ún. „svájci kánon” követi, melyek már eddig is szerepeltek a magyar misekönyv-

²⁴ Uo. 512.

²⁵ Uo. 539–542.

²⁶ Referensi szakmai nap az új magyar nyelvű Római Misekönyvről.

²⁷ *Római Misekönyv* (2022) 534.

ben, most azonban új fordításuk készült el az eredeti latin szöveg alapján, illetve új számozást kaptak (I–IV). Ezeknek az eucharisztikus imáknak a használatára vonatkozóan az eddigi misekönyv nem közölt rubrikát, csak a fejezet főcíme jelezte, hogy különleges alkalmakra valók,²⁸ az új misekönyv viszont pontosan meghatározza az új rubrikában, hogy ezek az eucharisztikus imák „a különféle szükségletekben választható misék formuláival együtt mondhatók”,²⁹ vagyis például az időszaki részben, illetve a szentek saját miséiben nem mondhatók.

– A Szentek saját miséi részbe bekerültek azoknak az újabb szenteknek a miseszövegei is, akiket az előző misekönyv megjelenése óta kanonizáltak, és akiknek ünneplését a Szentszék világszerte vagy Magyarország részére jóváhagyta. A környező országok magyar ajkú katolikusai számára a helyi liturgikus ünnepek és emléknapok magyar miseszövegei a misekönyv függelékében kaptak helyet.

– A Közös részben, a Szertartásokkal kapcsolatos rituális misék, a Különléte szükségletekben mondható misék és könyörgések, a Votív misék és a Gyászmisék részekben többnyire csoportosítási és számozási változások történtek, illetve néhány helyen a könyörgések száma bővült. A votív misék szövegei közé bekerült újként „A Boldogságos Szűz Máriáról: Szűz Mária, az apostolok Királynője”³⁰ mise szövege, illetve itt is található egy miseszöveg „Jézus Krisztusról, az Örök Főpapról”, mely különbözik az időszaki részbe újonnan bekerült mise szövegétől.

– A *Függelék*ben sok kottás dallam található az énekes szentmisékhez; a szenteltvíz készítésének és hintésének liturgiája; a rendkívüli áldoztató megbízásának szertartása, mely csupán egy rövid áldásból áll: „Áldjon meg téged az Úr, hogy Krisztus Testét méltó módon szolgáltsd ki testvéreidnek”,³¹ valamint a kehely és a paténa megáldásának liturgiája a szentmise keretében, amit bármely pap végezhet.

Az új magyar misekönyv – a régihez képest – erőteljesebben igyekszik segíteni az énekes misék bemutatását, és ennek érdekében számos dallamjelölést és kottát tartalmaz. Dallamjelölésekkel látták el például az időszaki rész könyörgéseit, de az összes prefáció is zenei jelölésekkel szerepel: a többségük betűjelzésekkel, a többi pedig kottával. A szentmiséken való éneklés azonban nemcsak a celebránsokat érinti, hanem természetesen a liturgiára egybegyűlt népet is. Az új könyv ennek jegyében közli például a bűnbánati részben a „confiteor” imádság kottáját is.

²⁸ Vö. *Római Misekönyv* (1991) 485.

²⁹ Vö. *Római Misekönyv* (2022) 543.

³⁰ Uo. 1006–1007.

³¹ Uo. 1101.

ZÁRÓ GONDOLATOK

Láthatjuk tehát, hogy szép számmal vannak változások és újdonságok az új magyar misekönyvben, melyek miatt fontos alaposan áttanulmányozni az új kiadványt. Ezeken kívül viszont lehet, hogy találunk benne olyan részeket, előírásokat is, melyekről úgy tűnik, hogy újdonság, és eltér az eddigi gyakorlatunktól, pedig valójában a misekönyvben eddig is így szerepelt, csak nem tudtunk róla, vagy valamilyen kiegészítő szabály vagy rendelkezés módosítja az általános előírást. Erre egy példát szeretnék felhozni: az új Általános Rendelkezések a 43. pontban szabályozza a hívek testtartását, gesztusait a szentmisén. Ezt olvassuk a szövegben: „A hívek állnak a Bevezető ének elejétől, illetve a pap oltárhoz vonulásától egészen a Könyörgés (collecta) végéig, az Alleluja éneklésekor Evangélium előtt; az Evangélium, továbbá a Hitvallás és az Egyetemes könyörgések alatt; továbbá a Felajánló könyörgés előtti »Imádkozzatok, testvéreim« felszólítástól a szentmise végéig.”³² Szembetűnő, hogy ezek alapján egy szentmisén sokkal többet kellene állnia az egész közösségnek, mint ahogyan azt sok helyen ma hazánkban teszik. Pedig az Általános Rendelkezéseknek ez a pontja már a misekönyv régi kiadásában is így szerepelt a 21. pontban.³³ Akkor hát miért nem így veszünk részt a szentmisén? Tudni kell ehhez, hogy a püspöki konferencia feladata a mise rendjében leírt gesztusok és testtartási módok alkalmazása az egyes népek szokásaihoz és észszerű hagyományaihoz, figyelembe véve az egyházjog előírásait. Ennek jegyében a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia külön liturgikus rendelkezést adott ki erre vonatkozóan 1969. szeptember 17-én, melyben meghatározzák a magyar szokásrendet: „A hívek állnak a mise kezdetétől a bűnbánati aktus végéig, az Evangélium, a Hitvallás, az Egyetemes könyörgések alatt; a Miatyánkra való felállást pedig meghosszabbítják a béke átadásának végéig.”³⁴ Ez a rendelkezés, amit aztán később, 2004-ben megerősítettek, hazánkban felülírta az általános elvet.

Egészen biztos, hogy az új magyar misekönyvben találunk kisebb hibákat vagy szerkesztési problémákat is, de ezeken túllépve inkább igyekezzünk azt meglátni, hogy milyen pozitív módon tudja segíteni ez az új könyv a szent liturgiában való részvételünket, annak szebb és méltóbb megünneplését és végső soron az Istennel való kapcsolatunkat. Adja Isten, hogy az új misekönyv használata és minden egyéb tevékenységünk az ő dicsőségére váljék!

³² Uo. 36.

³³ *Római Misekönyv* (1991) 31–32 (A Római Misekönyv Általános Rendelkezései, 21. pont).

³⁴ *A Római Misekönyv Általános Rendelkezései* (Budapest, Szent István Társulat, 2009) 26, a 43. ponthoz írt lábjegyzetben.

◆◆◆ HEGEDŰS ANDRÁS

„az ötödiket az esztergomi káptalan őrizze”

Az Aranybulla esztergomi példányáról

Az Aranybulla a magyar történelem talán legismertebb dokumentuma, amely nevét aranypecsétjéről kapta. Az 1222 tavaszán II. András király (1205–1235) által kiállított oklevélre általában úgy tekintünk, mint a magyar alkotmányfejlődés egyik alapforrására.

Az Aranybulla igazi jelentősége nem saját korához, hanem utóéletéhez kapcsolódik. Az 1222. évi mozgalom csak egy múltó epizód volt abban a viharos eseménysorozatban, amelyet II. András új intézkedései váltottak ki. Az a szűk főúri csoport, amelynek fellépése 1222 tavaszán kikényszerítette az aranypecsétes dekrétum kibocsátását, nem általánosságban a magyar nemesség jogainak és kiváltságainak biztosítását, hanem – saját hatalmi pozícióinak visszaszerzése érdekében – az új intézkedések visszavonását követelte. Néhány hónapra valóban ők kerültek hatalomra, a siker azonban csak átmeneti volt, hiszen rövidesen megbuktak, és II. András visszaállította a királyi hatalom kizárólagosságát.

Bár a főpapok 1231-ben a bullát jelentős változtatásokkal újból kiadták a királlyal, az oklevél szövege ezt követően hamar feledésbe merült.

Ennek ellenére mint jelkép világos maradt, egy új korszak kezdetét jelentette, határkőként tekintettek rá. Azután pedig, hogy Nagy Lajos király (1342–1382) 1351-ben megerősítette és törvénybe foglalta, évszázadokon át a magyar nemesi kiváltságok foglalatának tekintették. Érthető tehát, hogy Werbőczy Istvánnak a középkori magyar jogot összefoglaló tekintélyes művében, az 1517-ben kiadott Hármaskönyvben komoly hangsúlyt kapott az Aranybulla. Werbőczy révén pedig még azután is a magyar rendi ellenállásnak egyik fontos igazodási pontja volt, hogy a magyar országgyűlés 1687-ben – hálából, amiért I. Lipót felszabadította Magyarországot a török iga alól – lemondott az Aranybulla ellenállási záradékáról.

Jelentősége ellenére az 1222-ben kiállított oklevél egyetlen példánya sem maradt fenn eredeti formájában, teljes szövegét a Prímási Levéltárban állo-

mányában lévő hiteles másolatból ismerjük. Az ország legnagyobb egyházi levéltára azonban II. András király eredeti aranypecsétjét is őrzi az 1233-ban kiadott beregi egyezményen. Így joggal tekinthetünk az intézményre mint az Aranybulla őrére.

Jelen tanulmányban kísérletet teszünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy miként pusztulhatott el II. András király szabadságlevelének esztergomi példánya, bemutatva az említett szövegmásolatot és a híres aranypecsétet.

AZ ESZTERGOMI FŐKÁPTALAN ARANYPECSÉTES OKLEVELEINEK MEGSEMMISÜLÉSE

II. András király 1222. évi, aranypecséttel hitelesített dekrétumának fennmaradását úgy kívánták biztosítani, hogy az oklevelet hét eredeti példányban állították ki, amint ez a szövegben is olvasható:

Hogy pedig ez a mi engedményünk egyrészt, másrészt rendelkezésünk a mi és utódaink idején mindörökre érvényes legyen, ezért azt hét példányban megíratuk és arany pecsétünkkel megerősítettük akként, hogy az egyik példányt a pápa úr kapja, aki írassa is be a regisztrumába; a második példányt a Vendég-ház, a harmadikat a Templom, a negyediket a király, az ötödiket az esztergomi káptalan, a hatodikat a kalocsai káptalan, a hetediket a mindenkori nádor őrizzze.¹

A felsorolt példányok sorsáról semmilyen információval nem rendelkezünk, az Esztergomi Főkáptalan őrizetére bízott oklevél valószínűsíthető pusztulására vonatkozóan azonban van adatunk. Ugyanis az Árpád-ház kihalását követő trónharcok során 1304-ben Vencel cseh király elfoglalta Esztergom várát, kifosztva a káptalan kincstárát és levéltárát. Az Esztergomi Főkáptalani Levéltárban máig fennmaradt az a korabeli oklevél, amelyet az eset után a károkról felvettek. Ennek vonatkozó része így szól:

[Vencel cseh király] Akkor átkelvén a Dunán, minthogy a tiszteletre méltó és jó emlékezetű Mihály érsek úr elmenekült a várból és az esztergomi székesegyházból, betörvén a vár kapuit és a Szent Adalbert-székesegyház ajtaját a kincstárba, sőt magába a székesegyház sekrestyéjébe ment latrok nagy sokaságával. Majd a kincstárban őrzött kincseket, a szertartáshoz szükséges edényeket, miseruhákat, kegytárgyakat, okleveleket, mind az ország nemességének, mind pedig magának az egyháznak okleveleit elszállíttatta és a sok oklevél közül azt, amelyiken aranypecsét

¹ *De Bulla Aurea Andrae II. regis Hungariae MCCXXII* (szerk. Besenyei Lajos – Érszegi Géza – Maurizio Pedrazza Gorlero; Verona, Valdonega, 1999) 43 (Érszegi Géza fordítása).

volt és selyemzsinór, amelyen pecsétek függtek, szentségtelen kezekkel nagyszámú kísérete közt kegyetlen szívvel széttépte, ugyanígy igen sok más oklevelet is, és az egyház kiváltságleveleit is, amelyeket boldog emlékeztű István király után a hatalomban egymást követő különböző királyok alatt adtak ki, amelyek az Esztergomi Káptalan, a fent nevezett egyház, birtokai feletti örökös jogát biztosítják. Tudniillik a Kesztlörcse, Dorogra, Zalasunra,² Damásra³ vonatkozó aranybullákkal vagy viaszpecsétekkel megerősített kiváltságleveleket, amelyekben ezen birtokok határai és határjelei egyértelműen meghatározottak, tönkretette, széttépte, vagy kedve szerint magával vitte.⁴

Az idézett részből egyértelműen kitűnik, hogy a pusztítás nemcsak a kincstárat és az esztergomi egyház iratait érintette, hanem „az ország nemességének [...] okleveleit”⁵ is. Az az elkülönítés, amellyel a szöveg megkülönbözteti „az ország nemességének, mind pedig magának az egyháznak okleveleit”, a káptalani hiteleshelyi levéltár és magánlevéltár elkülönített kezelésére enged következtetni. Figyelembe véve, hogy az Esztergomi Főkáptalan hiteleshelyi levéltára napjainkban 697 középkori oklevelet őriz, amelyek közül mindössze tíz származik az 1304 előtti évekből, kijelenthetjük, hogy ilyen mértékű iratvesztés mögött csak vis maior helyzet állhat, amely jelen esetben ismert, hiszen az oklevél tanúsága szerint Vencel király „az ország nemességének [...] okleveleit” elszállíttatta, azok őrzési helyükre soha nem kerültek vissza, így elvesztek.

Az elkülönített kezelésből következik, hogy az Aranybullának „az ország nemességének” oklevelei között, és nem az esztergomi egyház kiváltságai között kellett lennie. Így amikor a hivatkozott oklevél tételesen megnevezi a megsemmisült okleveleket, azt kizárólag a magánlevéltárra vonatkoztatva, saját tulajdonjogának védelmében teszi, mint írja: „amelyek az Esztergomi Káptalan, a fent nevezett egyház, birtokai feletti örökös jogát biztosítják”. A hiteleshelyi levéltár elpusztult állományát nem részletezi, így az sem elvárható, hogy az Aranybullát külön megnevezze, annál is inkább mert az oklevél rendelkezéseit az 1231-ben kiadott ún. második Aranybulla felülírta, hatá-

² Zalasun = Zsalazsom. Elpusztult település Esztergom vármegyében. Pontos helye ismeretlen, de Esztergom-kertvárosban a helyi nyelvhasználatban ma is él a Zsalazsom dülönév az Esztergom és Dorog határát jelentő Kenyérmezői-pataktól, ill. a Palatinus-tótól keletre eső területre vonatkozóan. Győrffy György Kéménd és Libád határában Zsalazsom legelőt, ill. Zsalazsom szántót említ. Győrffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II* (Budapest, Akadémiai, 1987) 318.

³ Falu az egykori Hont vármegyében, ma Ipolydamásd, Pest megyében.

⁴ Esztergomi Főkáptalan magánlevéltára, Lad. 47. fasc. 1. No. 7. Szövege kiadva: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis II* (collegit et edidit Ferdinandus Knauz, Strigonii, Buzárovits, 1882) nr. 587., 544–545.

⁵ „privilegia, litteras, tam nobilium regni, quam ipsius ecclesie, fecit asportari”.

lyon kívül helyezte. Ebből következik, hogy a 14. század elejére az 1222. évi kiváltságlevél emlékezete a köztudatból kikopott, és jelentősége csak azután *növekedett meg*, hogy Nagy Lajos király 1351-ben megerősítette és törvénybe foglalta.

Bár teljes bizonyossággal nem jelenthető ki, hogy az Aranybulla Esztergomban őrzött példánya ekkor semmisült meg, mégis nagyon valószínűnek tűnik, leginkább a hiteleshelyi levéltár Árpád-kori állományának szinte teljes pusztulása miatt.

Az oklevélben leírtakkal kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy a cseh király miért cselekedett így. Vencel célja fia megkoronáztatása volt. Nyilvánvaló, hogy ezt először törvényes úton próbálta elérni. Ehhez szüksége volt az esztergomi érsekre, hiszen ekkor már érvényben volt az a hármasszempontrendszer, amely szerint akkor lehet valaki Magyarország törvényes királya, ha az esztergomi érsek a Szent Koronával Székesfehérvárott koronázza meg. Hiába érte el tehát Vencel, hogy a kalocsai érsek 1301-ben megkoronázza fiát Székesfehérvárott a Szent Koronával, a hármasszempontrendszernek nem tett eleget.⁶ Szüksége volt az esztergomi érsekre, ám a Károly Róbert pártján álló Mihály érsek erre nem volt hajlandó, és elmenekült Esztergomból, nehogy kényszeríthessék a koronázásra. Ez valószínűleg felingerelte Vencelt, aki az iratokon állt bosszút, személyesen tépve szét a kiváltságleveleket. Miért? Mert azt gondolhatta, hogy a hármasszempontrendszer valamilyen kiváltságlevélben van rögzítve. Ezért személyesen semmisítette meg az ünnepélyes kiállítású okleveleket, köztük az aranypecsétekkel megerősítetteket. Talán azt gondolta, ha nincs bizonyíték a jogforrásra, akkor a hagyomány is felülírható.

A király vagy tanácsadói nem gondolkodtak teljesen rosszul, mert pápai kiváltságlevél valóban rögzíti az esztergomi érsek koronázási jogát. Csak ez éppen ólombullával volt megerősítve, és nem a káptalan, hanem az érsek levéltára őrizte, amely nem a székesegyházban, hanem az érseki palotában volt. Így ez a kiváltságlevél napjainkban is megvan, az Aranybulla viszont Vencel módszeres pusztítása folytán megsemmisült.

A HITELESÍTETT SZÖVEGMÁSOLAT

Annak ellenére, hogy a káptalan példánya nem maradt fenn, Esztergomban a Prímási Levéltár napjainkban is őrzi az Aranybulla szövegének hitelesített másolatát. Kérdés tehát, miként keletkezhetett ez a másolat?

⁶ Károly Róbert esetében is csak a harmadszori koronázás alkalmával sikerült minden feltételnek eleget tenni.

Az oklevél II. András 1222. évi oklevelének szó szerinti, megerősítő záradék és dátum nélküli másolata (1. kép). Vagyis a dokumentumból nem derül ki, hogy ki, mikor és milyen célból készítette a másolatot. A szöveg hitelességéről négy pecsét tanúskodik. Balról az első János nyitrai püspöké (1301–1328),⁷ a második szalagról a pecsét hiányzik,⁸ a harmadik László kalocsai érseké (1317–1343),⁹ a negyedik Benedek csanádi püspöké (1307–1320).¹⁰

1. kép: AZ ARANYBULLA 1318. ÉVI MÁSOLATA

A hiányzó pecsét Tamás esztergomi érseké (1305–1321)¹¹ lehetett, mivel a korszakban a megpecsételés szempontjából a középső rész az előkelőbb hely, ezért függ ott a kalocsai érsek pecsétje is. Abból pedig, hogy a két szélső pecsét a két érseki tartomány egy-egy püspökétől származik, logikailag

⁷ A pecsétre vonatkozóan lásd: BODOR Imre – FÜGEDI Erik – TAKÁCS Imre, *A középkori Magyarország pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján* (Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1984) 42, 26. tétel.

⁸ A pecsét 1764-ben még az oklevélen függött az oklevélről készített hitelesített másolat leírása szerint: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Cat.II. Tit.I. a4. Fejér György 1829-ben azonban már csak három pecsétet látott: FEJÉR, Georgius, *Decretum originale Andreae secundi quo regnum Hungariae constituit anno 1222* (Budae, Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829) 21.

⁹ A pecsétre vonatkozóan lásd: BODOR – FÜGEDI – TAKÁCS 43, 31. tétel.

¹⁰ A pecsétre vonatkozóan lásd: uo. 43, 29. tétel.

¹¹ A pecsétre vonatkozóan lásd: uo. 43, 28. tétel.

az következtethető, hogy a hiányzó belső pecsét az esztergomi érseké volt. Ugyanezt vallja indoklás nélkül Knauz Nándor is: „véleményem szerint az esztergomi érseké volt”.¹² Figyelembe véve tehát az említett főpapok hivatali időszakát, az oklevél kiadását az 1317–1320 közötti évekre tehetjük.

Knauz kutatásaiból tudjuk, hogy 1318-ban a magyar püspöki kar Kalocsán nemzeti zsinatot tartott, amelyen az ország ügyeivel is foglalkoztak. Sőt László pécsi és Ivánka váradi püspök személyében, vagyis mindkét érseki tartomány képviselőjében követet küldtek Károly Róberthez, hogy mielőbb hívja össze az országgyűlést. Az uralkodó a zsinathoz intézett válaszában erre ígéretet is tett, sőt 1318. március 14-én, Temesváron kelt, az országgyűlést összehívó oklevelében ígéretet tett arra is, hogy az Egyháznak és az ország nemességének a jogait szem előtt tartja és megőrzi. Vagyis az oklevél azért készülhetett, hogy a külföldről jött új uralkodónak az országgyűlésen hiteles másolatban bemutassák ezt a sarkalatos törvényt, és figyelmeztessék annak betartására.¹³ Tekintettel arra, hogy az esztergomi példány ekkorra már feltehetően megsemmisült, azt a Kalocsán ekkor még fellelhető példányról másolhatták. Így az oklevél kiállítási helye vagy Kalocsa, vagy Apostag lehetett, mert a zsinat után a püspökök az országgyűlés előtt előzetes tanácskozássra itt gyűltek össze.

Annak ellenére, hogy az említett másolatnak nincsen hitelesítő záradéka, nem lehet egyszerű másolatnak tekinteni, hiszen négy főpap hiteles pecsétje függött rajta. Márpedig az egész Európában érvényesülő kánonjog a 13. század végére nálunk is meghonosította az autentikus pecsét fogalmát.¹⁴ Guillaume Durand (Guilelmus Durandus) *Speculum iudiciale* című, 1271–1276 között megjelent műve szerint mások ügyében bírói joghatóságukon kívül is föltétlen autentikusak az érsekek és püspökök, valamint officiálisaik, továbbá a fejedelmek, az exempt apátok és a iurisdictional felruházott notáriusok pecsétjei.¹⁵ Ennek nyomán Konrad von Mure (Conradus de Mure) 1275-ben még szigorúbban fogalmaz, mert szerinte csak a főpapok és a velük egyenrangú világiak pecsétjei autentikusak.¹⁶ Az autentikus pecsét legfontosabb kritériuma az, hogy általa mások ügyében is feltétlen hitelűvé válik az oklevél. Ereje tulajdonosának személyi vagy hivatali tekintélyében gyökeredzik. Ezért fogalmaz úgy Conradus de Mure, hogy a pecsét az oklevél teste.¹⁷

¹² KNAUZ Nándor, *Az Aranybulla*, in *Magyar Történelmi Tár X* (1861) 209.

¹³ Uo. 212–213.

¹⁴ KUMOROVITZ L. Bernát, *Az autentikus pecsét*, in *Turul* (1936) 59.

¹⁵ Uo. 47.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 49.

Az Aranybulla 1318. évi másolatán tehát olyan autentikus főpapi pecsétek függnek, amelyek saját koruk jogfelfogása szerint minden ügyben hitelesek, és így a másolt szöveg hitelességét is garantálják. Ez a bizonyító erő a későbbi korokban sem veszett el, hiszen az oklevélről 1764. július 21-én készített hitelesített szövegmásolatban Richvaldszky György esztergomi kanonok, szentgyörgymezei prépost a Prímási Levéltár példányát négy függő pecséttel megerősített egykorú hiteles okiratnak (*authenticum instrumentum*) nevezi.¹⁸

Hitelesnek tekintette Fejér György is Jankowich Miklós álláspontjának cáfolatául írt tanulmányában.¹⁹ Jankowich ugyanis „még törvényes hitelben is szűkölködő általírásnak” nevezte a másolatot.²⁰ Ezzel szemben Knauz, Fejér György mellé állva, így fogalmaz:

...ebben ismét Jankowich ment kelleténél tovább. Igaz ugyan, hogy okmányunkban az átiratoknál szokásos bevezetés és berekesztés hiányzik, és ez joggal feltűnhetett Jankowichnak; de én még ebből nem merném vele állítani, hogy azért ez okmány teljességgel nem hiteles; mert utoljára is az átiratoknál nem a bevezetési és bezárási formulák adták meg a törvényes hitelességet, hanem az átíró káptalan, vagy conventnek *pecsétje*; már pedig okmányunkra négy teljesen hiteles személynek pecsétjei illesztettek, s ez úgy hiszem eléggé pótolja ama formulák hiányát.²¹

A pecsét feladata, hogy az oklevél szövegének hitelességét tanúsítsa. Vajon milyen más céllal függeszthette rá négy főpap is hiteles pecsétjét az oklevélre, hacsak nem azért, hogy a lemásolt oklevél szövegének az eredeti oklevél szövegével való azonosságát igazolja? Az elmondottak alapján tehát az Aranybullának a Prímási Levéltárban őrzött példányát joggal nevezhetjük hitelesített másolatnak.

A másolat útja keletkezését követően hosszú időre homályba vész, és csak a 18. század közepén bukkan fel a Kornis család levéltárában.²² Innét gr. Kornis Antal özvegyének, gr. Petki Anna-Máriának ajándékként került a Prímási Levéltár tulajdonába. A grófné ugyanis fia előmenetelének előmozdítása céljából 1764-ben Barkóczy Ferenc hercegprímásnak ajándékozta a nagy értékű oklevelet. Bár a hercegprímás az ajándékozót „szolgálni kész” jóakarataról biztosította, nincs információnk arról, hogy valóban segített

¹⁸ „Praesentem copiam fideliter contuli cum coevo authentico instrumento, quatuor pendentibus sigillis munito eique concordare testor”: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Cat.II. Tit.I. a4.

¹⁹ FEJÉR, *Decretum originale*...

²⁰ W. J. M. [JANKOVICH Miklós, vadasi], *András király eredeti Arany-Bullájának a' magyarok Palládiumának hibásan vélt feltalálásáról* (Pest, Trattner – Károlyi, 1828) 8.

²¹ KNAUZ 210.

²² TORMA Károly, *Adalék az esztergomi Aranybulla-másolat provenienciájához*, in *Századok* (1885) 4/351.

volna az ifjú Kornis grófnak. Az oklevél azonban az érsek őrizetébe került, amint arról az egy évvel később készült levéltári jegyzék tanúskodik.²³

Az 1222. évi oklevél hitelesített másolata tehát a primás őrizetébe került, így pótolva a megsemmisült esztergomi példányt. Ebben a II. András-féle szöveg minden magyarázó vagy értelmező változtatás nélkül maradt fenn. Nagy Lajos 1351. évi törvénye²⁴ ugyanígy járt el akkor, amikor átírta az Aranybulla szövegét, ám az sem kerülheti el figyelmünket, hogy az 1351. évi törvény, amikor utal az 1222. évi Aranybulla érvénytelenítésre, a földbirtokok feletti szabad végrendelkezésre vonatkozó artikulusára, az Aranybulla szövegének pontos felidézése helyett megelégszik annak csupán tartalmi összefoglalásával, melynek során az időközben bekövetkezett társadalomtörténeti változásokhoz igazítja a szöveget a „nemes” (nobilis) kifejezéssel helyettesítve a (királyi) „szerviens” (serviens) terminust.

A BEREGI EGYZMÉNY ÉS II. ANDRÁS ARANYBULLÁJA

A Primási Levéltár azonban – miként erről a bevezetésben már szó esett – nem csupán az 1222. évi dekrétum hiteles szövegmásolatát őrzi, hanem II. András király eredeti aranybulláját is, egy ugyanolyan pecsétet, mint amelyről az 1222. évi kiváltságlevél a nevét kapta. Ez a pecsét az 1233. évi beregi egyezményen függ.

A beregi egyezmény kibocsátásához az a folyamat vezetett, amelynek részeként 1231-ben II. András rákényszerült, hogy az Aranybullát jelentősen átdolgozott formában ismét kiadja.²⁵ Az ún. második Aranybulla és az 1222. évi dekrétum között a legfontosabb különbség az volt, hogy az oklevél ellenállási záradéka helyébe az esztergomi érsek kiközösítési jogát léptették a rendelkezést megsértő uralkodókkal szemben. Míg tehát az 1222-ben kiadott oklevél lehetővé tette az ország püspökeinek és nemeseinek, hogy ellenálljanak az uralkodónak anélkül, hogy ezáltal a hűtlenség bűnébe esnének, amennyiben az nem tartja be a rendelkezésben foglaltakat, addig 1231-ben úgy határoztak, hogy az esztergomi érsek közösítse ki az Egyházból azt az uralkodót, aki az Aranybulla rendelkezéseit nem tartja be. A kiközösítés azt is jelentette, hogy az alattvalók hűtlenség vétke nélkül ellenállhattak neki, hi-

²³ Primási Levéltár (PL), AEV 2181/1 Elenchus Archivi Archi-Episcopalis, (Classis) A, fasc. 1, nr. 5, 7.

²⁴ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL, OL), DL. 4239.

²⁵ PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt II* (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899²) 107–112; HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet I* (Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1933³) 509–513.

szen az Egyházból kiközösítettnek tett alattvalói eskü érvénytelen. Ez utóbbi esetben valamennyi alattvaló egyszerre lett feloldva az engedelmesség alól, míg a korábbiak szerint az egyes alattvalóktól függött, ellenállnak-e vagy sem.²⁶ A kiátkozás lehetőségével tehát az esztergomi érsek a királyi hatalmat korlátozó jogkör birtokába jutott.

Az Aranybulla 1231. évi megújítását követően azonban semmit sem változott a helyzet Magyarországon. Az izmaeliták (a mohamedánok gyűjtőneve) továbbra is a pénzverő kamara és más közhivatalok élén álltak. Az izmaeliták és a királyi tanácsosok felbujtására birtokokat, jövedelmeket vettek el az Egyháztól. Ezt látva Róbert esztergomi érsek (1226–1239) 1232 hamvazószerdáján (február 29.) kiközösítette a király tanácsosait, köztük a nádort, és egyházi tilalmat (interdiktum) mondott ki a Magyar Királyság egészére, vagyis a templomokat bezárták, a szentségeket nem szolgáltatták ki. Az esztergomi érsek ezt arra hivatkozva tette, hogy II. András az 1231. évi Aranybulla egyes rendelkezéseit nem hajtotta végre. A lépés összhangban volt az 1231-ben megújított Aranybulla módosított záradékával, amely az esztergomi érsek kiközösítési jogát léptette életbe. Ám az érsek az egyházi büntetést nem a királyi dekrétumból vezette le, hanem IX. Gergely pápa 1231. március 3-án kelt bullájának felhatalmazásából.²⁷

Miközben II. András kérésére az érsek a büntetést augusztus 20-ig felfüggesztette, a király IX. Gergely pápát is értesítette az érsek akciójáról. Ezért a pápa a magyarországi helyzet kivizsgálására Pecorari Jakab bíboros, praenestei püspök személyében legátust küldött az országba.

A legátus 1232 végén érkezett meg, és először Róbert érseket szólította fel eljárásának igazolására. Az érsek bemutatta II. András 1231. évi dekrétumát, és IX. Gergely pápa 1231. március 3-án kelt bulláját, amely szükség esetre felruházta az érseket a kiközösítés jogával. Ezt követően Jakab bíboros a király megbízottjaival tárgyalt, mivel az uralkodó került a személyes találkozót. Végül a legátus a saját jegyzőjével állíttatott ki egy dokumentumot, és követei útján ennek elfogadására szólította fel a beregi táborban éppen a halicsi hadjáratra készülő II. Andrást, aki 1233. augusztus 20-án elfogadta a megállapodást, és ígéretet tett arra, hogy a hadjárat után esküjét ünnepélyesen teszi le a pápai legátus előtt.

Az oklevél abban „az erdőben, melyet Beregnek neveznek” kelt, így a beregi egyezmény nevet kapta. Az oklevél orvosolta az Egyházat ért sérelmeket, kárpótlást nyújtott a veszteségekért, szabályozta az egyes részegyhá-

²⁶ Érszegi Géza, *Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése*, in *De Bulla Aurea...* 55.

²⁷ *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV* (ed. August Potthast; Berolini, Decker, 1874) I, nr. 8671.

zak sójárandóságát és a só forgalmát. A sókereskedelem ugyanis az Egyház egyik fő jövedelmi forrása volt, de II. András új gazdaságpolitikája, az izmaelitákra és zsidókra alapozott bérleti rendszer megfosztotta az Egyházat a só értékesítéséből származó jövedelemtől.

Az egyezmény az egyházi személyeknek adómentességet biztosított, és kimondta, hogy az egyházi személyek ügyeiben az egyházi bíróságok illetékesek, kivéve a birtokügyeket, melyekben a döntés a királyt illeti. Ugyanakkor II. András megígérte, hogy más hitűeket (izmaelitákat és zsidókat) nem nevez ki a közhivatalok élére.

Hadjárata után II. András a pápai legátus előtt Esztergomban ünnepélyes esküt tett az egyezményre, annak szövegét aranypecsétjével hitelesítette. Ez az oklevél keletkezését követően a Primási Levéltár állományába került, ahol napjainkig fennmaradt eredeti állapotában.²⁸

AZ ARANYPECSÉT MINT NÉVADÓ

A pecsétek anyaguk szerint két nagy csoportra oszthatók, viaszból és fémből készütekre. Ez utóbbiakat nevezzük bullának. A bulla latin eredetű szó, amely gyermek nyakán függő medalliont, gombot, hólyagot, gömböt jelent. Ez pedig a fémpecsét készítésére utal. Ugyanis a fémgolyócskát egy olóhoz hasonló bullanyomó eszközbe (bulloterion) helyezték, majd összenyomták, belepréselve a fémbe a pecsétképet.

Ez a laposra préselt fémpecsét terjedt el a középkori Európában, így Magyarországon is.²⁹ Ám a 13. század fordulóján Imre király (1196–1204) az aranybulláknak egy újabb formáját vezette be, melyet öccse, II. András és IV. Béla (1235–1272) is megtartott. Ez a bullaforma magyar specialitás, az egykorú külföldi bulláktól teljesen elüt.³⁰

Így II. András bullája két préselt, kör alakú aranylemezből áll, amelyet egy hosszú, szalag formájú aranyozott lemez segítségével forrasztottak össze. Ezáltal nem tömör, hanem üreges pecsétet készítettek.

Mivel az aranybulla a pecséthasználát legünnepélyesebb formája, csak nagyon ritkán erősítettek meg vele okiratot, így többek között az 1222-ben kiadott híres kiváltságlevelet, amely tehát nevét pecsétjéről kapta. Ugyanakkor

²⁸ PL, Archivum Saeculare, V-2. Szövege kiadva: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I* (collegit et edidit Ferdinandus Knauz; Strigonii, Buzárovits, 1874) nr. 346.

²⁹ Ilyen eljárással készült Orseoló Péter, Salamon, II. Géza ólompecsétje és III. Béla aranybullája. Lásd: TAKÁCS Imre, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei* (Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2012) 79, 83, 93, 101.

³⁰ BARTONIEK Emma, *Az Árpádok ércpecsétjei*, in *Turul* (1924) 20.

fennmaradt okleveleink szövegéből tudjuk, hogy II. András legalább tizenkét alkalommal használt aranypecsétet,³¹ melyek közül mindössze három maradt fenn napjainkra. Ezek közül kettőt Budapesten, a Magyar Országos Levéltárban, egyet Esztergomban, a Prímási Levéltárban őriznek.

2. kép

3. kép

II. ANDRÁS ARANYPECSÉTJÉNEK ELŐLAPJA II. ANDRÁS ARANYPECSÉTJÉNEK HÁTLAGYA

Maga az aranypecsét kiemelkedő kvalitású, a francia gótikus művészet hatását mutató ötvösmunka,³² melynek körirata megnevezi a pecsét tulajdonosát (2–3. kép):

+ ANDREAS D(e)I GRA(cia) VNG(ar)IE DALM(acie) CH(r)OAC(ie) RAME S(er)VIE GALIC(ie) LODOMERIE Q(ue) REX (András Isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia és Lodomeria király).

A hátlap körirata tovább pontosítja a pecsét tulajdonosának személyét:

+ SIGILLVM SECVNDI ANDREE TERCII BELE REGIS FILII (III. Béla király fiának, II. Andrásnak pecsétje).

Az előlapon párnával fedett trónuson ülő uralkodó látható, aki fején nyitott liliomos koronát visel. Arcvonásai részletesen kidolgozottak, jól kivehetőek a szemöldökök, szemüregek, az orr és az ajkak vonala. Félhosszú haja csigákban omlik a szakálltalan arc közepéig. Jobb kezében liliomos jogart, a mellkas elé emelt baljában keresztet országalmát tart.

³¹ SZENTPÉTERY Imre, *II. Endre király pecsétjei*, in *Turul* (1916) 11, 1. jegyzet.

³² TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok...* 34.

A király vállaltól jobbra a napkorong, balra pedig holdsarló, benne stilizált csillag figyelhető meg. E szimbólumok egyedül II. András pecsétjein tűnnek fel, más magyar uralkodó nem használta ezeket.³³

Az univerzumjelképek a középkori Krisztus-ábrázolásokhoz köthetőek, hiszen a Szentírás is több helyen az égitestek Isten előtti hódolatáról ír: „Áldjátok, nap és hold, az Urat, dicsőítsétek és magasztaljátok mindörökké” (Dán 3,62).³⁴

Tekintettel azonban arra, hogy a pecséten egy világi uralkodó jelenik meg, a szimbólumok értelmezése kérdéses. Bartoniek Emma szerint II. András pecsétjeinek mintája – legfőképpen az Imre király pecsétjeitől elütő módosítások tekintetében – IV. Ottó német-római császár pecsétje volt.³⁵ A III. Incével szembe forduló Ottó császár pecsétjén látható univerzumjelképek Wolfgang Weber véleménye szerint azt voltak hivatottak kifejezni, hogy a császári hatalom nem a pápától, hanem közvetlenül Istentől származik.³⁶ A kérdésre az a felvetés sem ad teljes magyarázatot, amely szerint II. András e motívumokkal keresztes elkötelezettségét kívánta volna hangsúlyozni,³⁷ hiszen András nem szabad akaratából cselekedett, mert apjának, III. Bélának a fogadalmát kellett teljesítenie,³⁸ amit vonakodott megtenni, és hosszú időn át különböző kifogásokkal halogatott, annak ellenére, hogy III. Cölesztin és III. Ince pápa többször is felszólította erre. Ha az univerzumszimbólumok a keresztes elkötelezettséget voltak hivatva kifejezni, akkor azokat II. András bátyja, Imre is használhatta volna, hiszen szándékában állt felvenni a keresztet és hadat vezetni a Szentföldre.³⁹ Arról sem lehet szó, hogy András a Szentföldön megismerkedve ezekkel a szimbólumokkal, használatba vette azokat, hiszen második nagypecsétjét és aranybulláját is már hamarabb használatba vette, mint elindult volna keresztes hadjáratára.⁴⁰ Így az univerzumszimbólumok használatára továbbra sincs egyértelmű magyarázat.

³³ Szemben Bácsatyai Dániel állításával (BÁCSATYAI Dániel, *A 13. századi uralkodói nagy- és kettőspeccetek kronológiája*, in *Turul* [2021] 1/14) a IV. László második kettőspeccétjén és III. András kettőspeccétjén feltűnő égitestek nem állíthatók párhuzamba II. András pecsétjeivel, mivel az említett két uralkodói pecséten látható égitestek nem képezik az eredeti pecsétszimbolika részét, hiszen azokat csak utólag vésték a typariumra, így az eredeti pecséthez képest megkülönböztető jelként szolgálnak. Vö. TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok...* 138, ill. 150.

³⁴ TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok...* 32.

³⁵ BARTONIEK 16.

³⁶ BÁCSATYAI 15.

³⁷ Uo. 16.

³⁸ III. Béla nagy összeget hagyott Andrára azzal a kikötéssel, hogy azt kizárólag keresztes hadjárat szervezésére fordítsa. WILCZEK Ede, *II. Endre király keresztes hadjárata*, in *Századok* (1894) 600.

³⁹ Regesta pontificum Romanorum... nr. 1434, 1839, 1845; HUBER, Alfons, *Die Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder Andreas*, in *Archiv für Österreichische Geschichte* (1884) 162.

⁴⁰ A második nagypecsétet 1216 előtt, az aranypecsétet 1217 előtt már használatba vette II. András. Vö. TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok...* 110., ill. 112.

A hátlap pecsétmezőjében hegyes talpú, kerekített oldalú, hétszer vágott, plasztikus tagolású háromszögpajzsot látunk. A kiemelkedő, páros mezőkben egymás felé forduló oroszlánpárok láthatók. A legalsó, nyolcadik mezőben egyetlen, balra forduló, hátrafelé tekintő oroszlánalak.

A hétszer vágott címerpajzs az oroszlánokkal Imre király aranypecsétjén jelent meg először. Bár II. András átvette a bátyja által használt szimbólumot, módosította a címerábrát. András mindkét viaszpecsétjén szerepelteti az oroszlánokat, de az első mezőben, míg az aranypecséten az állatok a második mezőben tűnnek fel.

A címerábra másik sajátossága, hogy az egymás felé forduló oroszlánokat egy-egy pajzs választja el. Sajnos a pajzsokat több helyen szívnek ábrázolták, de ez mindenképpen hibás megjelenítés.

A pecsét hátlapján látható címerről összefoglalóan megállapítható, hogy II. András ezt kizárólag aranypecsétjén használta.

A PECSÉTKÉP MINT SEGÉDLET EGY URALKODÓ ARCVONÁSAINAK FELVÁZOLÁSÁHOZ

Az előoldali pecsétkép eddig egyáltalán nem kutatott része az uralkodó arca. A középkori magyar királyi kettőspecsétek tanulmányozása alapján általánosságban megállapítható, hogy a 13. század kezdetétől a pecsétvésznökök az előlapon felségjelvényekkel látható uralkodó legfőbb vonásainak sematikus ábrázolására törekedtek. Számos példával igazolhatjuk ezt olyan magyar uralkodók esetében, akikről már hitelt érdemlő ábrázolások maradtak fenn. Említhetjük például Károly Róbert, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás vagy I. Ferdinánd kettőspecsétjeit.

Figyelmünket azonban most a 13. századra fordítjuk, különösen is három egymást követő uralkodó, Imre, II. András és IV. Béla pecsétjeire. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindhárom uralkodónak maradtak fenn aranypecsétjei, amelyek sokkal jobban megőrizték eredeti formájukat, mint a viaszpecsétek, amelyek döntő többsége erősen kopott és töredezett formában maradt fenn, jelentősen megnehezítve a finom részletek tanulmányozását és az eredeti pecsétkép rekonstrukcióját.

Imre király aranypecsétjén (4. kép) egy rövid, a fül magasságában vágott hajú, borotvált arcú, szakálltalan uralkodót látunk. II. András aranypecsétjén (5. kép) az arcvonások plasztikusabbak, részletesebben kidolgozottak. Így jól kivehetőek a szemöldökök, szemüregek, az orr és az ajkak vonala. Félhosszú haja csigákban omlik a szakálltalan arc közepéig. A IV. Béla aranypecsétjén (6. kép) látható uralkodó alakjának kidolgozottsága már kevésbé kvalitatív,

4. kép: IMRE ARANYPECSÉTJE
(részlet)

5. kép: II. ANDRÁS ARNYPECSÉTJE
(részlet)

6. kép: IV. BÉLA ARANYPECSÉTJE
(részlet)

7. kép: IV. BÉLA KETTŐSPECSÉTJE
(részlet)

mint apjának bulláján. Ugyanakkor Imre pecsétjéhez hasonlóan bizonyos vonások itt is megfigyelhetők. Leginkább az állapítható meg, hogy az arcot szintén félhosszú, de Andrásénál hosszabb, nyakig érő hullámos haj kerekezi.⁴¹ Szemben II. András bullájának részletes kidolgozottságával, IV. Béla aranypecsétjén sem a száj, sem az áll vonala nem vehető ki. E részlet rekonstrukciójában segítségünkre van IV. Béla király viaszba nyomott első kettőspecsétje,⁴² amelyen nem csupán bajusz,⁴³ hanem szakáll is kivehető (7. kép).

Az Imre királynál és II. Andrásnál említett főbb vonások – sokkal kopottabb formában – viaszpecsétjeiken is megfigyelhetők. Így az elmondottakkal kapcsolatban röviden megállapítható, hogy a három egymást követő uralkodó pecsétjén a király főbb arcvonásai markánsan megkülönböztethetők egymástól, nem egy sémát követnek, vagyis a vésnőkök törekedtek a fiziognómiai jellemzők néhány vonallal történő ábrázolására.⁴⁴ Ennek ellenére természetesen nem beszélhetünk még olyan valódi portréhűségről, mint az a későbbi századok során kialakult.

8. kép, balra: II. ANDRÁS ARCKÉPE ARANYPECSÉTJÉN, jobbra: A BAMBERGI LOVAS ARCA

⁴¹ MNL, OL, DI 50617.

⁴² PL, M-1.

⁴³ TAKÁCS, *Az Árpád-házi királyok...* 122.

⁴⁴ Az az álláspont, amely szerint a „középkor vége felé az attributumok, jelvények és feliratok segítségével értelmezett hivatali ideálportré az ábrázolás similitudo jellegére hivatkozva individuális portréábrázolássá, »élet után ábrázolt« arcmássá alakult”, jelen tanulmány adatai alapján felülvizsgálható, vagyis a „similitudo” igény megjelenése jóval korábbra datálható. Vö. TAKÁCS Imre, *A francia gótika recepciója Magyarországon II. András korában* (Budapest, Balassi, 2018) 169.

Figyelemre méltó, hogy II. András pecséten lévő arcvonásai, különösen ajka, szemöldöke, homlokvonala és hajviselete erősen emlékeztet a híres bambergi lovas arcvonásaira (8. kép). Ez annál is inkább érdekes, mert a szobor felállítását II. András uralkodásának idejére, az 1220-as évekre datálják, azzal, hogy legkésőbb a székesegyház átépítésének befejezéséig, 1237-ig el kellett készülnie.⁴⁵ Az átépítés Ekbert bambergi püspök (1203–1237) nevéhez fűződik, aki Gertrúd királynénak, II. András feleségének volt a testvére. Ráadásul Ekbert sokat köszönhetett Andrásnak, aki menedéket nyújtott neki, miután 1208-ban a bambergi püspöki palotában Sváb Fülöp német-római királyt Wittelsbachi Ottó orvul megölte. Összeesküvés vádjával maga Ekbert is gyanúba keveredett, birodalmi átokkal sújtották, ezért sógorához menekült, aki nemcsak befogadta, hanem Magyarországon, a szepességi Poprád vidékén birtokkal is megadományozta.⁴⁶ Ekbert csak évek múltán, 1211-ben tért vissza székhelyére,⁴⁷ miután II. András közbenjárt ügyében,⁴⁸ és sikerült tisztáznia, hogy nem volt része a merényletben. Gertrúd meggyilkolása (1213) után sem szakadtak meg Ekbert kapcsolatai Magyarországgal, hiszen másik testvére, Berthold 1207–1219 között⁴⁹ a kalocsai érseki széket töltötte be. Sőt, Ekbert 1217-ben részt vett II. András szentföldi kereszteshadjáratában is.⁵⁰

Figyelembe véve ezeket a Magyarországhoz és II. Andráshoz fűződő rendkívül szoros szálakat, nem zárható ki annak lehetősége, hogy Ekbert, folytatva a Bambergben meglévő Szent István-kultuszt, tényleg az államalapító magyar király tiszteletére állíttatta székesegyházának átépítésekor a híres lovasszobrot. Ezzel a lehetőséggel a német szakirodalom is számol. Anja Grebe – más forrásokra is támaszkodva – nem zárja ki azt a feltételezést, hogy Ekbert száműzetése után „15–20 évvel azért rendelte meg a lovasszobrot, hogy a magyar királyi ház védőszentje által köszönje meg”⁵¹ András ven-

⁴⁵ VESZPRÉMY László, *A bambergi lovas szobra és Szent István*, in *Genius loci, Laszlovszky 60* (szerk. Mérai Dóra; Budapest, Archaeolingua Alapítvány, 2018) 316.

⁴⁶ FEJÉR, Georgius, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1* (Budae, Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829) 74–75, ill. 76–78; KRISTÓ Gyula, *Magyarország története 895–1301* (Budapest, Osiris, 2003) 205.

⁴⁷ KLOOS, Rudolf M., *Ekbert von Andechs*, in *Neue Deutsche Biographie 4* (Berlin, Duncker & Humblot, 1959) 427–428.

⁴⁸ BLAZOVICH László, *Az Aranybulla létrejöttének előzményei és kiadása*, in *De Bulla Aurea... 49*.

⁴⁹ Egyházkormányzatának kezdete Gams szerint 1206. Vö. GAMS, Pius Bonifacius, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae* (Ratisbonae, Manz, 1873) 371. Azonban Bertholdot életkora és képzettségének hiánya miatt III. Ince nem nevezte ki kalocsai érsekké. Végül 1207. dec. 24-én – valószínűleg II. András kérésére – a káptalan postulatióját követően III. Ince elfogadta Berthold érsekké választását. FEJÉR, *Codex Diplomaticus... III/1*, 51–52.

⁵⁰ KLOOS 427–428.

⁵¹ GREBE, Anja, *Der Bamberger Reiter im Kontext der mittelalterlichen Reiterskulptur*, in *Der Bamberger Dom im europäischen Kontext* (Hrsg. Stephan Albrecht; Bamberg, University of Bamberg Press, 2015) 197. A 16. jegyzetben idézi a szerző Achim Hubel véleményét: „Az öt

dégszeretetét. A megrendelés történeti párhuzamaként a párizsi Notre Dame-székesegyházban egykoron feltételezetten fogadalmi jelleggel felállított, de a francia forradalom által lerombolt királysobrot említi.⁵² Végül pedig mindezt azzal cáfolja meg, hogy „Szent István tisztelete Magyarországon ebben az időpontban nem volt annyira kialakult, hogy az Ekbert számára lehetséges példaként szolgált volna”.⁵³ Ez az elutasító lezárás azonban az államalapító szent király hazai kultuszának fényében cáfolható.⁵⁴

Anélkül, hogy abba a 20. századi vitába kívánnánk bocsátkozni, amely azt a több évszázados helyi hagyományt igyekszik cáfolni, amely a lovast Szent István magyar királlyal azonosítja,⁵⁵ fontos néhány tényről rögzítenünk annak érdekében, hogy a bambergi tradíciót ne csupán koraújkori visszavetítésnek tartsuk.⁵⁶

A bambergi püspökséget Szent István sógora, a szintén szentté avatott II. Henrik német-római császár alapította 1007-ben. Már az alapításkor és a székesegyház felszentelésén (1012) is jelen volt Bambergben a „magyarok érseke”, Ascherik (Asztrik/Anasztáz).⁵⁷

Német területen szokatlanul korán, 1146/56-ban először tűnik fel Szent István király neve egy bambergi kalendáriumban,⁵⁸ ami azt jelenti, hogy a magyar uralkodó ünnepét számontartották, és feltételezhetően meg is ünnepelték. Az 1200. év elé datált,⁵⁹ tehát még az átépítés előtti székesegyház számára készült ún. „A jelű Ordinarius-kézirat” (Ordinarius Handschrift A)⁶⁰ Szent István hitvalló (Stephani confessoris) napját augusztus 20-hoz köti. A 13. század közepére datált,⁶¹ ún. „C jelű Ordinarius kézirata” (Ordinarius

[Egbertet] sújtó száműzetés önmagában elég indok volt ahhoz, hogy háláját a magyar nemzeti szent alakjára tett alapítvány által kimutassa.” („Das ihm gewährte Exil könnte allein schon Anlass genug gewesen sein, sich durch die Stiftung einer Figur des ungarischen Nationalheiligen erkenntlich zu zeigen.”)

⁵² GREBE, 226–227, továbbá a 17. jegyzet.

⁵³ Uo. 197.

⁵⁴ Szent István magyarországi tiszteletének jelentőségét nemcsak liturgikus vagy más írott forrásokból, vagy esetlegesen fennmaradt tárgyi emlékekből lehet levezetni, hanem a személyével kapcsolatban kialakult kormányzati, politikai jogszokásból is. Ugyanis a politikai főhatalom átvétele szempontjából elengedhetetlen volt a magyar királyok székesfehérvári koronázása, akik így legitimációjukat a szent király sírjánál történt megkoronázás által nyerték. A szent király ünnepén Székesfehérvárott tartott törvényt napok szokása pedig a 12. század közepére már biztosan kialakult.

⁵⁵ A vita összefoglalását lásd magyarul Veszprémy László idézett tanulmányában.

⁵⁶ VESZPRÉMY 319.

⁵⁷ GYÖRFFY György, *István király és műve* (Budapest, Balassi, 2013⁴) 141, 182.

⁵⁸ KROOS, Renate, *Liturgische Quellen zum Bamberger Dom*, in *Zeitschrift für Kunstgeschichte* (1976) 144.

⁵⁹ Uo. 108.

⁶⁰ Staatsbibliothek Bamberg, Ms. lit. 116.

⁶¹ KROOS 108.

Handschrift C)⁶² pedig Szent István király napját a főünnepek között említi, amelyet olyan ünnepélyességgel tartottak meg, amely több apostol és kiemelt szent ünnepét is felülmúlta.⁶³ Sőt ugyanez a forrás azt is említi, hogy Szent István oltárát feldíszítik. Gondot jelent azonban a bejegyzés értelmezése, így csak esetlegesen vehető fel a gondolat, hogy itt talán Szent István királyról lehet szó, akinek bambergi oltáráról semmilyen adat nem maradt fenn.⁶⁴

Bár az itt felsorolt – és fel nem sorolt – adatok ellenére a bambergi lovas személyének kiléte továbbra sem eldöntött, jelen sorok szerzője elfogadja a neves német művészettörténész, Robert Suckale 2016-ban tett összegzését: „Ezért továbbra is a Renate Kroos általi értelmezés a legvalószínűbb, amely a lovasban a magyarországi Szent Istvánt látja.”⁶⁵

Amennyiben elfogadjuk a szobornak Szent István királlyal történő azonosítását, a pecsétkép alapján felmerülhet a kérdés, hogy a szobrot állíttató és II. Andrásnak hálával tartozó Ekbert püspök mintáztathatta-e az államalapító szent király alakját az éppen regnáló magyar uralkodóról? E kérdésre természetesen nem adhatunk határozott választ, csupán a lehetőséget kívánjuk felvetni. A pecsétek vizsgálata alapján azonban az eddig bevettnek mondható szakállas, bajszos, sőt farkocsos (Hősök tere) II. András-ábrázolások – mivel ezek nem korabeli, hanem historizáló vagy historizáló jellegű ábrázolások – mindenképpen elvethetők, hogy egy borotvált arcú, kimondottan jó megjelenésű, fiatalos uralkodó képe jelenjen meg előttünk, akinek elegáns alakját leginkább talán a bambergi lovas segít felidézni.

⁶² Bayerisches Staatsarchiv Bamberg, Bamberger Domkapitel B 86, nr. 241.

⁶³ KROOS 144.

⁶⁴ „Stephani confessoris et regis altare sancti Stephani ornetur.” Idézi: KROOS 144. Kérdés, miként központoszuk szöveget? Amennyiben a regis szó után vesszőt teszünk, a mondat úgy is értelmezhető, hogy a hitvalló István király oltáraként Szent István oltárát díszítik fel, mármint augusztus 20-án.

⁶⁵ Robert Suckale könyvismertetése az Arthis.net oldalon: „Deshalb bleibt die von Renate Kroos vorgenommene Deutung des Reiters als hl. Stephan von Ungarn bis auf Weiteres die plausibelste”. SUCKALE, Robert, Exner, Matthias (Hrsg.), Stadt Bamberg, Bd. 2: Domberg, 1. Drittelbd.: Das Domstift. Teil 1: Baugeschichte, Baubeschreibung, Analyse, Berlin-München, 2015 (2016. febr. 22.), <https://arthist.net/reviews/10811> (2022.01.30.).

◆◆◆ ISTVÁNNFFY MIKLÓS

Minek köszönhető az esztergomi bazilika festői elhelyezése a Várhegyen?

A Kühnel-féle III. koncepció oka

1. A TÉZIS ÉS AZ ANTITÉZIS

Az idei évben ünnepeljük az esztergomi bazilika alapkövetételének 200. évfordulóját. A jubileum alkalmából végzett levéltári kutatások újabb információkkal gazdagították eddigi ismereteinket, és részben módosították is azokat. Így a figyelem középpontjába került egy dokumentum, amely megemlékezett a székesegyház építési koncepciójának későbbi megváltozásáról. Az alapkövetétel (1822. április 23.) és az alapozás elkészítése (1822. június – 1825. május) között ugyanis tervmódosítás következett be, ezért a már ünnepélyesen elhelyezett fundamentumkő fölé utóbb más épületelem került. A Ferenczy Károly jószágigazgató részéről a Prímási Levéltárban elhelyezett bazilika-alaprajz¹ rögzíti ennek a primarius lapinak a helyét, amelyet eredetileg a szentélyalapba építettek be, az általa a rajzhoz csatolt kísérőlevél² pedig a tervmódosításnak az okáról is említést tesz. Viszont az eddigi kutatási eredmények más okot láttak a mai állapotokat megteremtő, a Várhegy nyugati peremén történő bazilika-elhelyezés mögött. Ezt az elképzelést egyébként Kühnel Pál építész III. koncepciójaként ismerjük, mert ő a főtemplomot korábban a vár fennsíkjának középső és keleti részére, nyugat felől nézve a prímási palota mögé tervezte az I. és a II. koncepció keretében. Jelen írásunkban további levéltári források alapján azt vizsgáljuk meg, hogy a tudományos közvélekedés vagy az újabban előkerült dokumentum közül melyik lehet a helytálló a tervmódosítás okát illetően. A kérdés tehát az: végül eredményben minek köszönhető a bazilika festői elhelyezése a Várhegyen?

¹ Prímási Levéltár (a továbbiakban: PL), Tervrajzgyűjtemény (a továbbiakban: TGy) 2954.

² PL, Világi Levéltár (a továbbiakban: VL), Bazilika Építési Hivatal (a továbbiakban: BÉH), 19. doboz, nr. 37.

2. A FŐSZÉKESEGYHÁZ KIBONTAKOZÓ LÁTVÁNYA

Az esztergomi főszékesegyház impozáns megjelenése távolról különösen festői, roppant mérete jól érvényesül az alatta húzódó Várhegy tömegével összhangban. Zádor Anna építészettörténész szavai szerint az épület „mint építészeti alkotás kimagasló távlati hatással rendelkezik. Bármely oldal felől közelít is az érkező, méltóságteljes körvonalai mindenfelől ellenállhatatlan szépséggel bontakoznak ki, s nemcsak a tájnak, hanem Esztergomnak is kiemelkedő súlypontja.”³ Babits Mihály ugyancsak lelkesen ír „1938 Szent Istvánján” a főtemplom által keltett korábbi élményéről: „Messziről uralkodott az egész tájékon, szinte nyomta a hegyet és a várost.”⁴ Ám a bazilikának a környező tájjal alkotott egyensúlya a vár látképein (akár a bejárati oszlopcsarnok, akár a Duna felől szemlélve) csak az utóbbi évtizedekre alakult ki a maga teljességében, ami az építészeti alkotások városképi, illetve távlati megjelenése iránti fogékonyság erősödésével⁵ hozható összefüggésbe. Érdeemes mindenekelőtt röviden áttekinteni ennek az átalakulásnak a fő állomásait, mert ennek ismeretében értékelhetjük igazán a két fő homlokzat és tájképi kerete, az épület és a Várhegy látványának harmóniáját.

2.1. A keleti homlokzat

Keleten a katedrális főhomlokzata előtt széles és hosszú felvezető út, rámpa biztosítja a rálátást. Ennek területét cserjék és fák borították a 19. század végétől⁶ (1. kép) még az 1930-as években is a korabeli felvételek⁷ és művészi ábrázolások⁸ szerint. A fák és cserjék idetelepítésének alapja akár az a látványrajz is lehetett volna, amelyen a felhajtó felületét kisebb fák (vagy bokrok) díszítik.⁹ A főszékesegyházat tervező Kühnel Pálnak azonban nem voltak

³ ZÁDOR Anna, *Az esztergomi főszékesegyház* (Budapest, Corvina, 1970³) 30.

⁴ BABITS Mihály, *Szent István városa*, in *Pesti Napló* (1938. szept. 4.) 31.

⁵ ZÁDOR 30.

⁶ GYÖRFFY Lajos, *Az esztergomi bazilika története és leírása* (Esztergom, Buzárovits, 1886) 18.

⁷ LEPOLD Antal – HOMOR Imre, *Esztergomi kalauz* (Esztergom, Buzárovits, 1931) 47.

⁸ Magasi Németh Gábor festménye: *Magasi Németh Gábor festőművész (1883–1953). Emlékiállítás a Keresztény Múzeumban, 2006 április 30. – október 1., Esztergom* (szerk. Kontsek Ildikó; Esztergom, Keresztény Múzeum, 2006) 44; illetve Jaschik Álmos tollrajza (Keresztény Múzeum, Gy/11.), közli: *Bazilika 1956–2006. Kiállítás az esztergomi főszékesegyház felszentelésének 150. évfordulója alkalmából* (szerk. Kontsek Ildikó; Esztergom, Keresztény Múzeum, 2007) kat. V. 1.

⁹ Reiffenstein et Röttsch: *Iconographia basilicae Strigoniensis ut erit*, közli a közelmúltban: HORVÁTH Alice, *Az esztergomi bazilika helye a 19. századi európai építészetben*, in *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III* (szerk. Beke Margit; Budapest, Szent István Társulat, 2006) 21–36, 16. kép, de hibás névírással. (Ugyanakkor Horváth Alice írásában tévesen hivatkozik a kép forrásaként feltüntetett kiadványra, mert a *Memoria Basilicae Strigoniensis Anno 1856. die Augusti 31. consecratae* kötetben ez a könyv nem szerepel.)

tervei ennek a területnek a beültetésére, és ez a madártávlati kép mindenképp ideális ábrázolásnak tűnik a fantáziaelemek látványos felvonultatásával.¹⁰ A népszerű ideálkép¹¹ így nem tekinthető mérvadónak a többi terv sorában.

A II. világháború után, az 1950-es években¹² eleinte még továbbra is alacsony cserjét találunk a rámpán, de az 1960–70-es évekre¹³ már a füvesítés

1. kép. A BAZILIKA FŐHOMLOKZATA GYÖRFFY LAJOS KÖNYVÉBEN 1886 KÖRÜL

¹⁰ Annál inkább, mert a litográfia már a Hild József által megformált bazilikát mutatja, az ő idejében viszont kezdettől fogva biztossá vált a primási palota építésének megghiúsulása a Várhegyen. A rezidencia nyugati szárnyainak rövid, a keletieknek pedig különös, pavilonos kialakítása tehát itt a tervezettől ugyancsak elrugaszkodott részletnek tekinthető, s kétségek merülnek fel a szigorú rendben ültetett növénytakaróval kapcsolatban is a felhajtó területén.

¹¹ Korábban (pontos megnevezés nélkül) közölve: LEPOLD – HOMOR, a 8. és 9. oldal közötti képtáblán. Utóbb pedig az esztergomi helytörténeti tankönyvben: *Szent István városa. Esztergom története* (szerk. Meggyes Miklósné; Esztergom, Esztergom Város Önkormányzata, 2006²) 75 – bár a képalírás („Az egyházi központ kialakításának végleges terve”) e helyütt nélkülözi a valós alapot a fentiek alapján.

¹² Lásd pl.: DERCSÉNYI Dezső – ZOLNAY László, *Esztergom* (Magyar Műemlékek) (Budapest, Képzőművészeti Alap, 1956) 50. kép.

¹³ ZOLNAY László – LETTRICH Edit, *Esztergom* (Panoráma Útikönyvek) (Budapest, Panoráma, 1971³) 8 és 65 – ugyanitt viszont a főhomlokzat fotója (125. o.) korábbi, még az első, 1963-as kiadásból való (155. o.) való, ezért megtévesztő.

válik meghatározóvá. Aminek legfeljebb a belső szélén, az aszfaltút mentén fut előbb a sövény mellett rózsaaágys,¹⁴ később már csak ez utóbbi.¹⁵ Végül a Sötétkapu és az azt övező pincerendszer fölött az utóbbi években kialakított egységes füves zöldfelület (az örökzöldek kivágásával) teremtett kedvező feltételeket a Hild József terveit tükröző klasszicista homlokzati struktúra látványának kibontakoztatásához (2. kép).

2. kép. A FŐSZÉKESEGYHÁZ ÉS ELŐTTE A FELHAJTÓ (2020. szeptember)

A lejtős felhajtó napjainkban, 2022-ben zajlott, utakkal és növényágysokkal történő tagolása viszont megbontotta ezt a szerencsés módon kialakult, kitakarás nélküli, egységes látképet. A főszékesegyház építése idején egyébként kertet a rámpára nem, csupán a Várhegy oldalába és a Kisléva felé eső területre,¹⁶ valamint a kanonokházak mögé¹⁷ terveztek (lásd: 3–4. kép). De ezek mindenképpen az egyházkormányzati épületegyüttes mögé kerül-

¹⁴ ZÁDOR I. képtábla.

¹⁵ CSÉFALVAY Pál, *Az esztergomi Bazilika, Kincstár és Vármúzeum* (Budapest, Helikon, 1992) 11.

¹⁶ PL, TGy 96 és 1784.

¹⁷ Már kezdetben, F. A. Hillebrandt korában (PL, TGy 2) és Kühnel Pál idejében is (PL, TGy 74, valamint 92).

tek volna. Így a most folyt „turisztikai célú fejlesztés” nemcsak zavaró a főtemplom építészeti megjelenése szempontjából, mert eltereli a figyelmet a székesegyházról, hanem történelmileg sem indokolható. Bár természetesen dicsérendő a korábbi füves terület gondozásának és színvonalas megújításának nemes szándéka.

Korunk tervezőinek mentségére szolgáljon, hogy kertépítészeti koncepcióterv megalkotása nem volt jellemző az esztergomi főszékesegyház környezetének korábbi kialakítása, rendezése során sem. Prokopp Jánostól csak egyetlen terv maradt fenn a Várhegy délkeleti részéhez (és ennek térségéhez) az utak és zöldfelületek szabályozására a 19. század végéről,¹⁸ és 1934-ben egy átfogóbb tervsorozat is született,¹⁹ talán az 1938-as jubileumi szentévré való készület jegyében. Ám a várban folyó ásatások eredményessége meghiúsította, más pályára kényszerítette ennek kivitelezését.

3. kép. KÜHNEL PÁL MÁSODIK TERVVÁLTOZATÁNAK MAKETTJE
AZ ÉPÜLETEK MÖGÉ TERVEZETT PARKOKKAL ÉS KERTEKKEL
(a Főszékesegyházi Kincstár kiállításán; fotó: Mudrák Attila)

¹⁸ PL, TGy 308. Bár a Várhegy és környéke vízvezeték-rendszerének kiépítéséhez készült, a mérnök egy másik terve bemutatja a korabeli parkosítás állapotát is: PL, TGy 685.

¹⁹ Ennek része a PL, TGy 315. rajz. E tervlapon a zöldfelületet tagoló utak vonala feltűnő hasonlóságot mutat az imént említett, Prokopp János által készített vízvezetékrajzzal (PL, TGy 685), ami valószínűvé teszi ezek több évtizedes fennállását a századfordulón a bazilika mellett.

4. kép. KÜHNEL PÁL III. KONCEPCIÓJÁNAK HELYSZÍNRAJZA (PL, TGy 74)

2.2. A nyugati homlokzat

A Duna felől ugyancsak páratlan látvány tárul a szemlélő elé a hegyet megkoronázó katedrálissal. Ez szintén változott az eltelt évtizedek alatt csakúgy, mint a főtemplom keleti főhomlokzata esetében. A bazilika és a nyugati hegyoldal közti keskeny sáv fákkal való beültetését láthatjuk ugyanis az 1890-es évek elején a Mária Valéria híd építése, majd az egyik elemének 1919-ben történt felrobbantása utáni fényképfelvételeken,²⁰ de még az 1920-as években is a korabeli ábrázolásokon.²¹ A fák kivágása itt a ritkuló állomány²² miatt ugyancsak az 1960-as évek folyamán történhetett meg.²³

²⁰ Vagy a primáskert üvegházának fotóján: BORSODI Zsófia, *Az esztergomi primáskert története, in A primási palota története* (Strigonium Antiquum VII) (szerk. Hegedűs András; Pannonhalma, Magtár Művészeti Alapítvány, 2008) 57–63, 25. kép.

²¹ *Magasi Németh Gábor...* 39.

²² ZOLNAY – LETTRICH (1963) 79, bár ugyanez a felvétel szerepel még a pár évvel későbbi, második kiadásban is: ZOLNAY – LETTRICH (1971) 58.

²³ ZÁDOR, 4. képtábla, ahol ezek már nem láthatók. Így az itt szereplő kép is az előző évtized állapotát mutatja: ZOLNAY – LETTRICH (1971) 212.

3. A FŐTEMLOM ELHELYEZÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

3.1. A korábbi tervek

A bazilika elhelyezésének folyó felőli, látványos érvényesülését már a korábbi barokk, 18. századi elképzelés esetében is megtaláljuk,²⁴ bár a főtemplom ekkor még a vár fennsíkjának keleti felén, a középkori székesegyház helyén állt volna, amelyhez a rezidencia két épületszárnya (kis teret alkotva) nyugat felől visszakanyarodik. Először a korábbi templom alapjain való építkezés szokását folytatta Rudnay Sándor érsek Esztergomba való visszatérése után építész, Kühnel Pál is: a már hatalmas kiterjedésű katedrális a fennsík középső részén és keleti peremén, de már a primási székalota mögött, a Duna felől nézve annak takarásában képzelte el. A főtemplomnak így a felhajtó felé nézett volna a reprezentatív keleti, az egyedi fő homlokzata. Ez az elgondolás tükröződött a kezdeti első,²⁵ majd a keleti részén szerényebb, de összességében megvalósíthatónak tűnő második tervváltozat²⁶ esetében is.

3.2. Kühnel III. koncepciójának oka (Prokopp Gyula kutatásai alapján: a tézis)

Azzal a kérdéssel, hogy ezt követően a primási építész számára mi indokolta az újabb tervsorozat készítésének szükségességét, először Prokopp Gyula Kühnel Pálról szóló kismonográfiájában találkozunk.²⁷ (Előtte sem Edvi Illés Gyula,²⁸ sem Balogh Jolán²⁹ nem különböztette meg ezt az építési szakaszt.) Az egykori primási levéltáros kutatásai során feltárta, hogy a talajvizsgálatok eredményeként (de már az alapkő letétele után) fény derült arra, hogy a kupolapillér keleti alapjainak rendkívül mélyre kellett volna kerülniük a talaj alatti szikla elérése érdekében. Ez a nehézség ösztönözte a tervezőt az épület tervkoncepciójának átgondolására annak minél kisebb mértékű átalakítása mellett. Ezért született meg (Prokopp Gyula kutatási eredményei sze-

²⁴ PL, TGy 2.

²⁵ PROKOPP Gyula, *Kühnel Pál építész (1765–1824)*, in *Művészettörténeti Értesítő* (1972) 1/30–40, itt: 39; HORVÁTH 22; PATTANTYÚS-ÁBRAHÁM Ádám, *Műszaki újdonságok és érdekességek az esztergomi bazilika építkezésénél*, in *Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis III* 37–50, itt: 38; ISTVÁNYFY Miklós, *Koncepciók és koncepcióváltások. Az új esztergomi székesegyház és egyház-kormányzati központ építése Barkóczy és Rudnay hercegprimások idején*, in *Visszatérés a Magyar Sionra* (Strigonium Antiquum XI) (szerk. Hegedűs András; Esztergom, Primási Levéltár, 2022) 166–255, itt: 225–228.

²⁶ PROKOPP, *Kühnel...* 39; HORVÁTH 22; PATTANTYÚS 39; ISTVÁNYFY 232–234.

²⁷ PROKOPP, *Kühnel...* 38.

²⁸ EDVI ILLÉS Gyula, *Az esztergomi főszékesegyház (1822–1869)* (Budapest, Franklin, 1929) 12–13.

²⁹ BALOGH Jolán, *Az esztergomi Bakócz kápolna* (Budapest, Képzőművészeti Alap, 1955) 19.

rint) Kühnel Pál III. koncepciója, mely a főtemplomnak a várfensík nyugati peremére tolásával – egyszersmind a primási palota itteni fő szárnyának kettéhúzásával és a bazilikának az északi és déli rezidenciarészek közé ékelésével – megalkotta a máig megmaradt épületelrendezést (4. kép). (Mely épületegyüttesnek azonban a rezidenciaszárnyai már később sem épültek meg.) Az esztergomi főtemplomot érintő építési folyamatok áttekintésénél ezt az elgondolást vették át a kutatók később megjelent írásaikban is.³⁰ Prokopp Gyula a leleményes megoldást Kühnel unokaöccse és segédje, az esztergomi bazilika munkálatainál építésvezetőként tevékenykedő Packh János személyéhez kötötte.³¹ Ezzel a logikusnak tűnő és a főszékesegyház építéstörténetében elfogadottá vált magyarázattal kapcsolatban viszont egy nehézséggel kell szembesülnünk: a bőséges jegyzetapparátussal dolgozó levéltáros tanulmányában erre az adatra vonatkozóan nem közölt hivatkozást.

3.3. Ferenczy Károly levele (az antitézis)

A bevezetőnkben említett irat ezzel szemben kétséget kizáróan hiteles, és kortárs visszaemlékezésnek tekinthető.³² Ebben a dokumentumban Ferenczy uradalmi jószágigazgató (prefectus bonorum) azt rögzíti, hogy Kopácsy József hercegprímás levéltárának adja a Rudnay érsek által lefektetett bazilika-alapkö elhelyezkedésének rajzát. Az alaprajz³³ eddig sem volt ismeretlen a bazilika építéstörténetével foglalkozó kutatók előtt.³⁴ A tervlapot kísérő levél azonban korábban nem került a figyelem középpontjába. A jószágigazgató, mint említettük, ebben leírja a tervváltoztatás okát is. Eszerint 1823-ban (!) a főszékesegyház alapozási munkáinak folytatásakor (!) a keleti oldalra tervezett tornyok alapjai a hegy oldalában (Turrium fundamenta in latus montis) a templom épületétől észak- és délkeletre tervezett szemináriumépületek közé estek volna. Ez a területi egybeesés készítette Kühnelt arra, hogy a bazilika épületét 16 öllel eltolja a Duna felé.³⁵

³⁰ HORVÁTH 23; PATTANTYÚS 40–41; ISTVÁNFY 235–236.

³¹ PROKOPP Gyula, *Packh János (1796–1839)*, in *Művészettörténeti Értesítő* (1974) 1/5–27, itt: 7 – ezt azután átveszi: HORVÁTH 23; PATTANTYÚS 40; ISTVÁNFY 235.

³² PL, VL, BÉH, 19. doboz, nr. 37.

³³ PL, TGy 2954.

³⁴ PROKOPP, *Packh...*, a 23. jegyzet tanúsága szerint, bár itt is forráshivatkozás nélkül, illetve ISTVÁNFY 390. jegyzet.

³⁵ „Dum anno 1823. sub piae memoriae Celsitudinis Vestrae Prodecessore Structurae Fundamentorum Basilicae, in S Monte Strigoniensi ea in parte, qua Turres eigenda fuissent, continuarentur, solum attune (!- attunc) advertit Architectus Khünell, cui Structura concredita fecit, quod Turrium Fundamenta in latus montis, eamque fere reciderent profunditatem, in qua ipsa Seminariorum conspiciuntur, visum itaque fuit hoc ex incidenti totam Basilicae structuram Danubium versus, integris 16 orgiis retrudere; [...].”

Ferenczy jószágigazgató Kopácsy érseknek címzett kísérelőlevelét 1841. április 30-án írta. Közel húsz évre visszatekintő adatai azonban, bár forrásértékűek, mégis pontatlanok. A Bazilika Építési Hivatal napi szintű jelentéseiből és összefoglaló jellegű kimutatásaiból tudjuk, hogy az alapok ásása nem 1823-ban, hanem már 1822. június 1-én elkezdődött.³⁶ Ennél nagyobb gond, hogy nehézkes latin nyelvhasználata miatt a levél tartalma is nehezen érthető, ellentmondásos. A benne emlegetett területi egybeesés (incidens) például nem adódhat a tornyok alapjainak rossz elhelyezkedéséből, mert valójában az előcsarnok oszlopsora és lépcsője esik a két tervezett szemináriumépület (illetve a közöttük lévő tér) felé.³⁷ Tulajdonképpen maga az egybeesés (vélt) helye sem határozható meg biztosan, de azért, hogy a bazilika nyugati irányba való eltolásának kényszerét gyakorlatilag egy tervezési figyelmetlenséggel indokolta, a jószágigazgató súlyos vádat fogalmazott meg Kühnel Pál építésszel szemben. Minthogy a kivitelezési terv hosszas tervezési folyamat és engedélyezési eljárás eredménye, és így a Ferenczy által emlegetett hibának már a korábbi terveken (legalább a II. koncepció részeként készült helyszínrajzokon)³⁸ előzetesen fel kellett volna tűnnie: vádaskodása kétségtelenül alaptalan. A jószágigazgató okfejtése tehát a tervek módosítására részleteiben és egészében is kérdésessé teszi a visszaemlékezés szavahihetőségét, bár a benne foglalt 16 ölnyi távolság megfelelni látszik³⁹ a valóságnak. Így beszámolója inkább tűnik személyes elképzelésnek, mint kompetens korhű adatközlésnek a bazilika építését illetően.

Szórványosan előforduló életrajzi adatai alapján szintén arra következtethetünk, hogy csak közvetett úton értesülhetett a tervváltoztatás okáról. 1822-ben (vagy 1823-ban) ugyanis Ferenczy Károly még nem volt alkalmazásban az érsekség tiszti állományában.⁴⁰ Neve először 1839-ben bukkan fel az iratokban inspector minőségben.⁴¹ 1840 februárjában így vizsgálta a tiszti díjak táblázatát⁴² „a Primássági Javak Igazgató Felügyelője” titulus birtokában, és lehetett

³⁶ PL, VL, BÉH, 4. doboz, 13. kötet: Planirung, (paginálatlan lapokon) Laut Plan Litera F: Fundirung der Kirche – lásd ehhez a szemléletes templom-alaprajzot: PL, TGy 1797/a.

³⁷ A főtemplom tornyai a két szeminárium épületeivel nem is érintkeztek egyik koncepció esetében sem, határos a tornyokkal csupán az érseki palota két keleti szárnya volt az első tervsorozat rajzain (PL, TGy 95, 97). De ennek módosítása sem a bazilika eltolását, hanem a rezidencia szárnyainak átcsoportosítását vonta maga után a II. tervciklus során.

³⁸ Pl.: PL, TGy 96, illetve 1784.

³⁹ Hozzávetőleges mérések szerint, a PL, TGy 96. sz. helyszínrajz alapján.

⁴⁰ A Tiszti törzskönyv (PL, Acta Protocollaria, Protocollum 382) is csak a kilépéséről emlékezik meg a kötethez csatolt egyik jegyzékében (Esztergomi Érsekség Összes uradalmaiban 1830. év kezdetétől létező tiszti viselő urak majd egy majd más helyekre lett váltózkodásaikról, 17. o.) azzal, hogy a „Fö[|]üg[y]elői hivataláról önként lemondott 1845. október 12-én.”

⁴¹ PL, VL, Számvevősegi Levéltár, Gazdasági számadások 1707/1. csomó (176. doboz), no. 742 melléklete; 1713. csomó (184. doboz): Előterjesztés, illetve Kimutatás.

⁴² PL, VL, Számvevősegi Levéltár, Gazdasági számadások 1719. csomó (188. doboz), no. 321.

az egyik hitelesítő aláírója a március 21-én zajlott hivatali ellenőrzésnek (bár itt tisztség nem szerepelt a neve mellett).⁴³ Kinevezési okirata⁴⁴ március végi keltezésű, ezért 1840 áprilisától már praefectusként szignálta a számlákat.⁴⁵

3.4. A koncepcióváltás ténye

Az, hogy itt jelentős tervmódosulás, azaz koncepcióváltás történt, nem csupán a 20. századi építészettörténeti kutatás berkeiben merült fel, erre már a kortársak is így emlékeztek. Ezt bizonyítja kétséget kizáróan az a leltár is, amely Kühnel Pál hátrahagyott terveit sorolja fel.⁴⁶ Ebben a két korábbi elképzeléssel (1-te Abtheilung der Kirchen-Pläne, Lit. A. des Architekten Paul Kühnel, illetve 2-te Abtheilung, Lit. B.) szemben harmadik csoportként egyértelműen megkülönböztetik a nyugat felé eltolt főszékesegyházhoz készült terveknek az együttesét (3-te Abtheilung. Original Pläne nach Zurückrückung der Kirche). Az A és B tervcsoport szétválasztása és a jelenkorra megőrződött tervanyagban való elkülönítése a jövő feladata, amit további kutatásoknak kell még alátámasztaniuk. Mindenesetre ebből a munkából e hagyatéki leltár eddig méltatlanul mellőzött felsorolása nem hagyható ki.

3.5. Egy további irat: Kühnel Pál jelentése

Ha ilyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a főszékesegyházat érintő tervváltoztatásnak, akkor ennek a korabeli iratanyagban bizonyára nyoma maradt. A Prímási Levéltár megőrizte Kühnel Pál ez időben készült jelentését is Rudnay érsek Egyházkormányzati Levéltárában, amelyet Bécsből 1822. július 31-i keltezéssel írt a főpap számára.⁴⁷ A dokumentum több más téma tárgyalása között a harmadik oldalon számol be a főszékesegyház építésének szükséges módosításáról. Mint írja, a templom (és nem a kupola) számára alapot szolgáltató (a földben alatta lévő) sziklaszirt vizsgálata során kiderült, hogy a katedrálisnak az előcsarnokig több mint a felénél annyira nagy mélységben (ungeheuer Tief) kellene az alapot megásni, ami arra készítette az építésszt, hogy ha nem is a terv egészének elvetését, de a templom hátrafelé történő elmozdítását (die Kirche rü[c]kwärts zu dislociren) lássa jónak. Ez ugyan

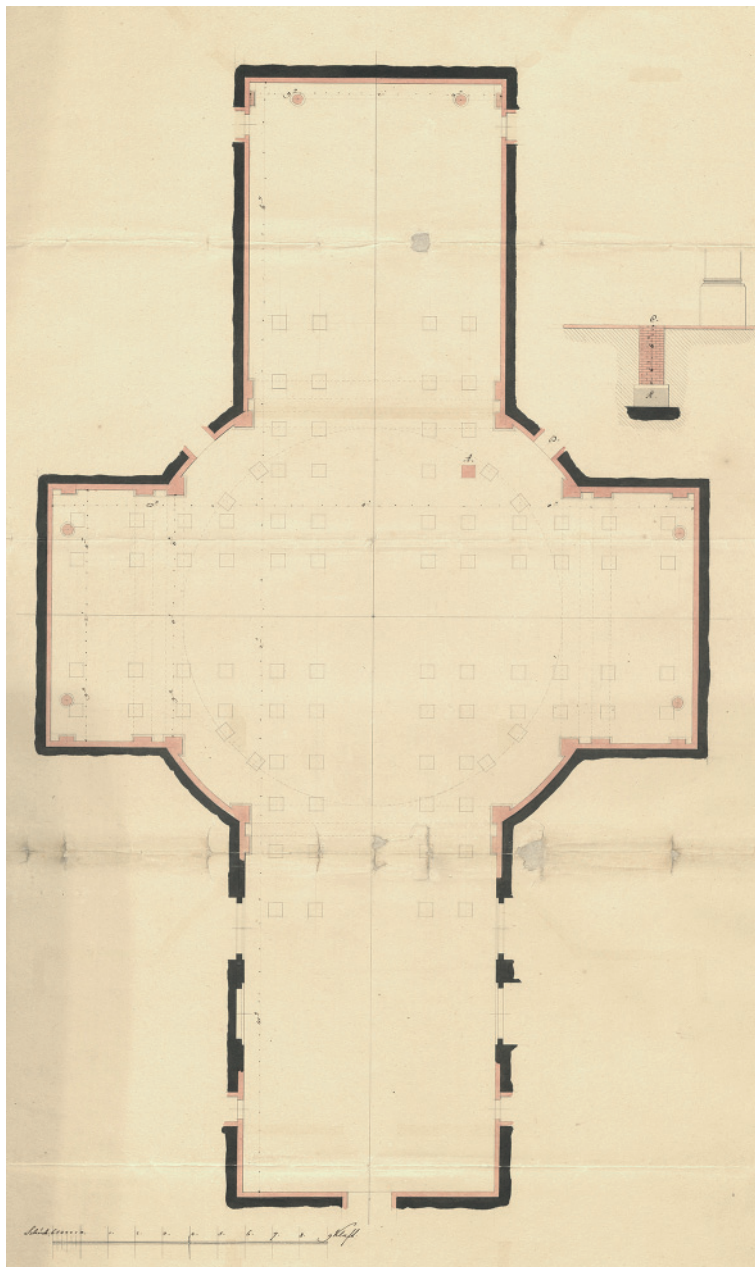
⁴³ PL, VL, Számvevősegi Levéltár, Gazdasági számadások 1748. kötet (198. doboz): Központi pénztár naplókönyve, 1840–1845 (paginátlan lapokon).

⁴⁴ PL, VL, Jogügyigazgatási és Gazdasági Levéltár, Személyi ügyek (Tit. 7), VII. Egyediek (Fasc. 1840–1842), VI. Cím, I. köt. (1840), Tisztek és cselédek kineveztetése, ad 440.

⁴⁵ Pl.: PL, VL, Számvevősegi Levéltár, Gazdasági számadások 1722. csomó, 189. doboz, no. 1330, 1334.

⁴⁶ PL, BÉH, I. doboz, I. kötet: Exhibiten Protocoll, (paginátlan lapokon) Nrus 95.

⁴⁷ PL, Rudnay Sándor, Egyházkormányzati iratok, 32, 194.

5. kép. A BAZILIKA ALAPKÖVÉNEK ELHELYEZKEDÉSE A TEMPLON BELÜL
(ismeretlen építész rajza, é.n.; PL, TGy 2954)

megváltoztatja a székesegyház és a székalota közötti kapcsolatot, valamint a homlokzatokat, de így az alapozást Packh építészegéd akadálytalanul és célirányosan folytathatja. Kühnel Pál az érseket előzetesen megnyugtathatja, mert e változtatást figyelmen kívül hagyva az eddigi épületalapok is megmaradhatnak, másrészt több mint 300 000 forint, sőt még háromévesnyi idővesztés is megtakarítható. Ami így nem veszteségként, hanem nyereség formájában könyvelhető majd el. A prímás építész végül megjegyzi, hogy a november közepére tervezett látogatása során mindezekről részletesen beszámol és terveket készít hozzá.⁴⁸

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Ennek a jelentésnek a tartalma lényegében egybevág a Prokopp Gyula által közölt indoklással, még ha a részleteket tekintve adódnak is fontos különbségek. Főként, hogy ebben a jelentésben nem a kupola, hanem az épület alapozásának nehézsége jelenti a kiindulópontot. Továbbá Packh János építészegéd (architect Adjunct) nem mint a javaslat megálmodója, hanem mint kivitelező építőmester kerül szóba. Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy Prokopp Gyula ha nem is ezt a Kühnel-féle jelentést, de tartalmában hasonló dokumentumot láthatott, amire alapozta közismert álláspontját. Az öt követő építészettörténeti kutatók sorában ezenkívül Pattantyús-Ábrahám Ádám az, aki összefoglalásában megemlíti a költségmegtakarítás erényét az új koncepcióval kapcsolatban.⁴⁹ Ez alapján ő vélhetőleg szintén olvashatta valamelyik korabeli forrást, erre azonban ő sem hivatkozik.

⁴⁸ „Die Ursache des Hiersein bei mir von Architects Adjuncten Packh, wird derselbe bei seiner Rückreise Euer Fürstlichen Gnaden mündlich gehorsamst berichtet haben, derselbe hat mir in Folge früheren Auftrags das Terrain, die Lage des Felsen, worauf wir unsere Kirche fundiren, auf das genaueste zu untersuchen und zu bestimmen, das Resultat hievon mittelst Bericht übersendet, aus diesen ergab sich, daß über die Hälfte der Kirche bis zum Probilaeum ungeheuer tief fundirt werden müste, dies bewog mich, zwar nicht dem Plan im gantzen zu ändern, sondern die Kirche rückwärts zu dislociren, welches die Verbindung der Residenz mit der Kirche, und die Facade von rückwärts ändert, damit aber der Architects Adjunct Packh in der Fundirung der Kirche ungehindert und zweckmässig fortfahren können, war es nothwendig daß derselbe zu mir kam, um die nöthige Weisung und Instruction hinzu am sichersten zu erhalten; Vorläufig kan ich Euer Fürstlichen Gnaden versichern, daß ohngeachtet (?) dieser Veränderung alle bisher gemachten Funtirungen als zweckmässig verbleiben, daß aber dadurch eine mehrere Ausgabe von mehr als 300.000 Fl erspart bleiben, und wenigstens ein Zeit Verlust von 3 Jahren beiseitiget wird, in der Vollkommenheit des gantzen nichts verlohren, eher noch gewonnen wird; Ich behalte es mir übrigens bevor, bei meiner künftigen Abreise nach Gran das ist bis ohngefähr mitte 7-ber, bis dahin ich den neuen Plan fertig haben werde, durch Vorlegung desselben Euer Fürstlichen Gnaden meine deutlichere Erklärung gehorsamst zu erstatten.“ – Hálásan köszönöm Gálffy Zsuzsanna segítségét, aki a szöveg átírását és fordítását ellenőrizte.

⁴⁹ PATTANTYÚS 40.

Ferenczy Károly jószágigazgató kísérléve tehát tévedésen alapul a III. Kühnel-féle építési koncepció eredete szempontjából. Az általa átadott, levél-tárba helyezett alaprajz azonban kivételes forrásértékkel bír (bár nem ismerjük készítője nevét és készülése idejét), mert pontosan megmutatja az alapkö elhelyezkedését (5. kép). A dokumentum szerint a kő a módosítás következtében a kupola alá került⁵⁰ – erről írt később Prokopp Gyula is –,⁵¹ pontosabban „a sekrestyébe menve a bazilika jobb oldalán egy öl és négy láb távolságra, és a jövőbeli székesegyház szintjétől két öl és egy láb mélyen fekszik.”⁵² Az itt közölt adatok ellenőrzése még a jövő feladata.⁵³ Az mindenesetre világosan látszik, hogy nem egy tervezési hiba, hanem éppen a szakszerű talajtani felmérés eredményét felelősen felhasználó döntés volt az, ami a katedrális áthelyezését eredményezte. Az invenciózus elképzelés mögött akár Packh János szellemiségét is feltételezhetjük. Az esztergomi főszékesegyház a Várhegy nyugati peremére kerülve azután Hild József átformálásával (a palotaépületek nélkül) még karakteresebb eleme lett nemcsak klasszicista építészetünknek, de a város látképének és a környékbeli tájnak is.

⁵⁰ „Lapis itaque Fundamentalis cum principio octeptae [! – acceptae] Structurae ad Cornu Epistolae depositus, taliter infra Cupulam recidit.”

⁵¹ PROKOPP, *Packh...* 23. jegyzet.

⁵² „[...] quod lapis idem fundamentalis e regione ingressus ad sacristiam, in dextra Basilicae parte constituti, ad distantiam unius orgia et 4. pedum, in que profunditate ad futurum Ecclesiae stratum 2. org. et 1. pedis [...] jaceat.” Itt köszönöm meg Fodor Nóra kolléganőm segítségét a szöveg magyar fordításának elkészítésében.

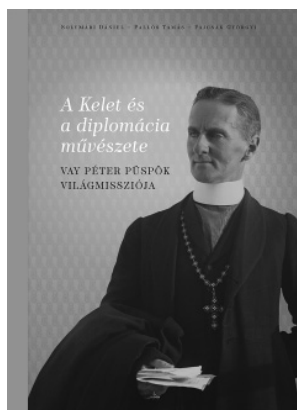
⁵³ A tervlapon például hat láb és hat hüvelyk mélységet tüntetnek fel a levélben leírtakkal szemben.

Solymári Dániel – Pallós Tamás – Fajcsák Györgyi

A KELET ÉS A DIPLOMÁCIA MŰVÉSZETE

Vay Péter püspök világmissziója

Különleges, művészi, színes és fekete-fehér fotókkal gazdagon illusztrált reprezentatív album, amely Vay Péter püspök rendhagyó életútját és munkásságát tárja az olvasó elé. Protestáns arisztokrata világból lett katolikus pap, majd püspök, aki uralkodókkal, egyházi vezetőkkel, politikusokkal,

művészekkel, nagy történelmi családok leszármazottjaival találkozott, tárgyalt; jóformán mindenkit ismert azok közül, akik meghatározták a 19. század végének időszakát. Neki köszönhetjük, hogy miközben szentszéki diplomataként bejárta a világot, hazája érdekeit szem előtt tartva kelet-ázsiai útjai során jó érzékkel vásárolt japán műtárgyakat a Szépművészeti Múzeum számára, s erőfeszítéseinek köszönhetően értékes tárgyi anyaggal gyarapította a magyarországi közgyűjteményt.

316 oldal, keménytablás. Ára: 9800 Ft

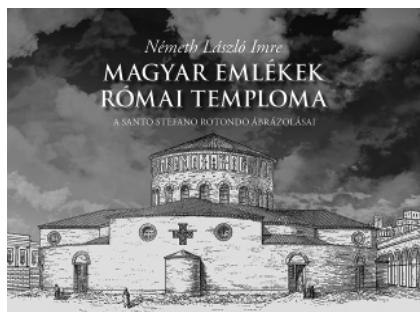
Németh László Imre

MAGYAR EMLÉKEK RÓMAI TEMPLOMA

A Santo Stefano Rotondo ábrázolásai

A szerző személyes érdeklődése ezzel a nagy összefüggéssel találkozott össze, amikor a Santo Stefano Rotondo épületének grafikus ábrázolásai felkeltették a figyelmét. Kötetének két bevezető írása a templom, illetve ábrázolásainak történetét tekinti át, majd a metszetek sora következik, típusokba csoportosítva, és ezt követi zárásként a magyar emlékek bemutatása. A fotókkal gazdagon illusztrált kötetben alapos és hasznos áttekintést ad a fontosabb eseményekről, fordulatokról, az építmény mai képét kialakító történelmi viszontagságokról, s a mecénások szerencsés és néha kevésbé szerencsés döntéseiről.

200 oldal, keménytablás. Ára: 6500 Ft

RENDELÉS:

Szent István Társulat Vevőszolgálati Iroda
1364 Budapest, Pf. 277. • TELEFON: 318-6957
szitkonyvek.hu

◆◆◆ VESZELOVSZKI BALÁZS

Történeti áttekintés a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének 1920 és 1952 közötti egyházkormányzatáról^{1*}

BEVEZETÉS

Az 1776-ban alapított Rozsnyói Egyházmegye 1920 után Magyarországon maradt területének múltjáról különböző helytörténeti munkákban olvashatunk,¹ de monografikus szintű írás még nem született a témában. Jelen tanulmány ennek a megmaradt résznek az egyházkormányzati kérdéseit mutatja be az 1918. évi csehszlovák megszállástól az Egri Főegyházmegyéhez történő csatolásig, azaz 1952-ig. A fókusz a kettéosztottság éveire helyezük (1918–1939, illetve 1945–1952), ezekben külön egységeket képeznek az egyes ordináriusok hivatali időszakai, melyek az igazgatástörténet fontos korszakai is egyben.

A határmódosítások és az egyházkormányzat változásai miatt az iratok különböző levéltárakba kerültek: Esztergomba, Egerbe, Vácra, a putnoki plébániára,² valamint – a Salgótarjában működött ferences közösség révén – a

* A tanulmány az Új Nemzeti Kiválóság Program 2021-ben elnyert ösztöndíjának kutatási eredményeit összegzi. Kiemelt köszönet illeti témavezetőmet, Fejérdy Andrászt a kutatás során nyújtott szakmai útmutatásáért és segítségéért.

¹ GACSAI-KISS Sándor, *Salgótarján ősi római katolikus plébániájának és templomának története* (Salgótarján, Római Katolikus Főplébániai Egyházközség, 1995); SZOMSZÉD András, „*A falu elhagyott – a templom megmaradt*”. *A kisterenyei egyházközség története* (Bátonyterenye, Bátonyterenye–Kisterenye Önkormányzat, 1997); VESZELOVSZKI Balázs, *A zagyvapálfalvai Jézus Szíve templom* (Salgótarján, Jézus Szíve Plébánia, 2010); FARAGÓ Zoltán, *Az acélglyári ferences Szent József története* (Salgótarján, Szent József Plébánia, 2011); VESZELOVSZKI Balázs, „*Fényes példája az áldozatkészségnek*”. *A zagyvapálfalvai Jézus Szíve templom története* (Salgótarján, Jézus Szíve Plébánia, 2011); UŐ, *Salgótarján egyházi múltja a kezdetektől a várossá nyilvánításig* (Salgótarján, Szent József Plébánia, 2016).

² Külön köszönet Cseh István putnoki esperes-plébánosnak, valamint Bartók Bélának, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem docensének, kedves volt tanáromnak és a Primási Levéltár igazgatójának, Hegedűs Andrásnak a kutatás során nyújtott segítségéért, illetve a Katolikus Szeretetszolgálat munkatársainak a hejcei püspöki kastély látogatásának engedélyezéséért.

rend budai központjába.³ További forráscsoportot képeznek az egyes plébániák iratai, bár azok jelentős részben hiányosak és töredékesek. A kutatás legjelentősebb eredménye a kettéosztottság alatt működő magyar helynökség terjedelmes iratanyagának megtalálása a Rozsnyói Püspöki Levéltárban.⁴ Ez az állomány – a teljes feldolgozást követően – hasznos forrásként szolgálhat a magyar egyháztörténet-írás számára.⁵

ELŐZMÉNYEK

A Rozsnyói Egyházmegyét alapító pápai bulla Mária Terézia uralkodása alatt, 1776. január 15-én kelt.⁶ Az Esztergomi Egyházmegye területéből ekkor létrejött szepesi, rozsnyói és besztercebányai püspökség közel két és fél évszázados múltra tekint vissza, de már Pázmány Péter érseksége idején is felmerült a leválasztás gondolata.⁷ Ennek oka nemcsak az egyházmegye földrajzi nagysága,⁸ hanem „az idegenből beszivárgott tévtanok”⁹ térhódítása (ti. a reformáció) volt. A Rozsnyói Egyházmegye alapításakor öt vármegyénkre terjedt ki részben vagy egészben (Gömör, Kis-Hont, Nógrád, Szepes és Torna), melyeknek nyelvi-nemzetiségi megoszlása vegyes volt.

Egy későbbi, a tárgyalt időszakot jól reprezentáló, 1900-as adat szerint az egyházmegye lélekszáma 191 000 fő, a területén lévő plébániák közül 52% magyar, 18% magyar-tót, 18% tót, 10% tót-német, 2% német nemzetiségű volt. A trianoni békediktátum által kettészelt egyházmegye magyarországi töredékrészei három szigetet alkottak a határok mentén Észak-Magyarországon: Salgótarján térségében (az egyházmegye legnyugatibb, egyben legnépesebb része volt ez, Ipolytarnócig terjedt az egyházmegye nyugati határa), Hangony és Szentsimon területén (Ózd térségében) és a Putnok-Hidvérgárdó között elhelyezkedő részen, a Gömör-Tornai-karsztvidéken (Hidvérgárdó volt a legkeletibb része az egyházmegyei töredéknek).

³ Köszönet a levéltár vezetőjének, Dreska Gábornak minden eddigi segítségért.

⁴ Köszönet Peter Kovalič püspöki titkárnak a kutatás engedélyezéséért, valamint a levéltár vezetőjének, Lőrinczi Szilviának, aki mindenben készségesen segítette munkámat.

⁵ A rozsnyói levéltár iratait képező, a salgótarjáni plébánia két évszázadra visszamenő vizitációs jegyzőkönyvei adalékként szolgáltak a városi főplébánia-templom elmúlt években történt felújításához és a talált régészeti leletek azonosításához is.

⁶ BARTÓK Béla, *A Rozsnyói Egyházmegye magyarországi kormányzása 1937–1939 között*, in *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Sectio Historiae XXXVI* (szerk. Kiss László – Imrich Nagy; Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2009) 191.

⁷ BORÓVI József, *Az esztergomi érseki egyházmegye felosztása* (Budapest, METEM, 2000) 36–37.

⁸ Uo. 37–39.

⁹ Uo. 119.

AZ EGYHÁZMEGYE KETTÉSZAKADÁSA ÉS TOVÁBB ÉLÉSE 1920-BAN

Az 1918 októberétől valósággá váló szlovák elszakadási tervek első változatai szerint még Csehszlovákia része lett volna a Rozsnyói Egyházmegye teljes területe, de léteztek gondolatok a nyelvhatárig történő elszakításról¹⁰ is, noha ezek is érintették volna az egyházmegye területi egységét, ami a kijelölt demarkációs vonalak fokozatos délebbre húzódása miatt már ekkor is veszélyeztetett volt, hiszen komoly területfoglalási harcok zajlottak itt.

Az ezzel párhuzamosan zajló magyarelles egyházüldözést, mint a megszállást is, két periódusra oszthatjuk. Az 1918 végétől 1919 májusáig tartó időszakban a nacionalizmus és a magyarellenesség jórészt verbálisan, a szóbeli követelések révén valósult meg az egyházi vezetők ellen (1919 januárjában például sipeki Balás Lajos [1855–1920] püspök még korlátozás nélkül ott tudott lenni Budapesten a püspökkari gyűlésen, noha levélben már követelték a leváltását),¹¹ míg az 1919-es, a Tanácsköztársaság időszaka alatti magyar visszafoglalást követően – melyben Rozsnyó is érintett volt –, azaz a második megszálláskor felerősödtek a fizikai bántalmazások is. Ilyen jellegű atrocitás áldozata lesz az egyházmegye püspöke is, annak ellenére, hogy „a káptalan tagjaival és a központi papsággal együtt [...] a kormány megbízottja előtt”¹² az államesküet is letette 1919. december 29-én. A korabeli sajtó azt írja róla: „Magyarország megcsonkításának fájdalma és a felvidéki magyarság üldöztetése sírba vitte a magyar püspöki kar egyik legjótékonyabb, legnépszerűbb tagját.”¹³ A püspök a sorozatos csehszlovák zaklatások miatt 1920. szeptember 18-án vesebajban elhunyt. A Rozsnyói Egyházmegye első nagy történelmi korszaka az 1920-as trianoni feldarabolással (június 4.) és a püspök halálával (szeptember 18.) kétszeresen is lezárult: központja az új csehszlovák államhoz került, de maradtak területek Magyarországon is.

Az újonnan létrejövő egyházkormányzati helyzet interpretációja eltérő volt a két államban. Az 1920-as években keletkezett csehszlovák értelmezés szerint „[a]z egyházmegye határai benyúltak Magyarországra is”,¹⁴

¹⁰ SIMON Attila, *Az átmenet bizonytalansága. Az 1918/1919-es impériumváltás Pozsonytól Kassáig* (Somorja – Budapest, Fórum Kisebbségkutató Intézet – Bölcsészettudományi Kutatócsoport, 2021) 54–56.

¹¹ *El akarják mozdíttatni a felvidéki magyar püspököket*, in *Az Újság* (1918. dec. 14.) 7.

¹² KARA Anna, *Tíz év, amely megrengette a rendi világot. Adalékok a jászóvári premontreiek történetéhez, 1918–1928*, in *Hitel* (2013. ápr.) 117.

¹³ *Nemzeti Újság* (1920. szept. 21.) 4.

¹⁴ DITTEL István, *Ünnepi album Bubnic Mihály tízéves (1925–1935) püspöki jubileumára* (kézirat; Rozsnyó, Püspöki Levéltár, 1935).

míg a magyar nézőpont ezzel éppen ellentétes volt: „[a]z egyházmegye a trianoni szerződés folytán csekély kivétellel cseh megszállás alá került”.¹⁵ A csehszlovák kormány a fennálló helyzetet az új államhatárokhoz igazodó egyházkerületi átszervezéssel kívánta megoldani, az egyházmegye élére államhű püspök kinevezését szerette volna elérni. A magyar kormány ezzel éppen ellentétesen, a revízió szellemében tevékenykedett. Bár voltak olyan csehszlovák tervek is, melyek a megszüntetést készítették elő, a magyar diplomácia révén a kettéosztottságot sikerült fenntartani és egy magyar helynökséget felállítani. A püspöki szék betöltetlen maradt, azt előbb az idős Podraczky István (1846–1926) nagyprépost, káptalani helynök, teológiai doktor vezette, tevékenysége a konszolidáció feladataira szorítkozott. Csárszky József (1886–1962) 1925-ben történt püspökké szentelése és apostoli kormányzói kinevezése új korszakot nyithatott volna, de ő ezt a tisztségét csak rövid ideig, későbbi kassai apostoli adminisztrátori székfoglalásáig tartotta meg (személyét a szlovákok iránti túlzott lojalitás jellemezte, talán ezen érdemei miatt is lehetett az új állam egyik főpapja).

Az egyházmegye életének fellendülése (ideértve a magyarországi részeket is) Bubnics Mihály (1877–1945) püspök, roznányi apostoli kormányzó 1925. december 15-i székfoglalása után kezdődik, párhuzamosan az időközben Magyarországon is kibontakozó katolikus reneszánszsal, illetve a csehszlovák–vatikáni tárgyalásokkal. Az 1927-ben létrejött¹⁶ *modus vivendi* szerint a csehszlovákiai egyházmegyéket elválasztották a magyar egyházmegyei részekről, a Szentszék megígérte, hogy a csehszlovák kormány politikai megfontolásait figyelembe veszi a főpapi kinevezéseknél, az egyházi méltóságok pedig állami hűségesküvet tettek.¹⁷ (A javadalmak kérdését továbbra sem rendezték, azokat „a csehszlovák kormány zárolta és egy nagyszombati székhelyű állami vállalat rendelkezett velük”,¹⁸ ami még az 1930-as évek elején is problémát okozott az egyházkerületben.) A korabeli csehszlovák állami kormányzat sikerként, „Trianon egyházi elismeréseként”¹⁹ interpretálta ezt, a

¹⁵ GEREVICH Tibor et al., *Magyar Katolikus Almanach* (Budapest, Országos Katolikus Szövetség, 1927) 200.

¹⁶ A megállapodás dátumát Sebők László 1925. dec. 17-re teszi. Vö. SEBŐK László, *A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta*, in *Regio – Kisebbségtudományi Szemle* (1991) 3/72.

¹⁷ A megállapodás kölcsönös ratifikálása utáni érvénybe lépésének dátumát Rácz Kálmán 1928. febr. 2-ra teszi. Vö. RÁ CZ Kálmán, *Az esztergomi érsekség diszmembrációja 1918–1938* (doktori disszertáció; Budapest, ELTE BTK, 2008) 73.

¹⁸ BARTÓK 192.

¹⁹ CSÍKY Balázs, *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása* (Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018) 195.

magyar állam viszont kétségekkel fogadta. Bár a megállapodás megszületett, a végrehajtásokról szóló tárgyalások „a cseh kormány anyagi kérdésekben mutatkozó hajthatatlanságai miatt megszakadtak”.²⁰

A KONSZOLIDÁCIÓ IDŐSZAKA (1921–1928)

A trianoni békediktátum alapján az egyházmegye 19 plébániája maradt Magyarországon: Perkupa (606 fő), Bárna (669 fő), Tornaszentandrás (812 fő), Szögliget (847 fő), Hidvégardó (964 fő), Bódvaszilas (1112 fő), Ragály (1141 fő), Zabar (1183 fő), Cered (1731 fő), Sajópüspöki (2016 fő), Somoskőújfalu (2036 fő), Mátranovák (2280 fő), Szentsimon (2939 fő), Litke (3049 fő), Putnok (3140 fő), Kazár (3275 fő), Kisterenye (3361 fő), Karancskeszzi (3911 fő), Salgótarján (18298 fő).²¹ Az egyházmegye plébániái a korszakban mindvégig betöltöttek voltak, összesen 10 olyan plébánia volt, ahol segédlelkész is szolgált (ezek a 2200 fő feletti plébániák voltak; az egyházmegye legnagyobb lélekszámú plébániáján, Salgótarjánban több káplán és hitoktató pap is szolgált). Érdemes említést tenni a terület köztudottan nehéz anyagi helyzetéről is, a munkásság magas aránya és a javadalmi helyzet miatt „nem tartották túl gazdagnak az egyházmegyét”,²² ezt igazolja, hogy a papságnak többször kellett gazdasági nehézségekkel szembenéznie a kettéosztottság időszakában.

A magyar egyházmegyei részek igazgatását a sajópüspöki, majd a putnoki plébános végezte. Előbbi, a Szepességből származó Tornay János (1854–1935) a rozsnyói püspöki levéltár szervezője, 1910-től tiszteletbeli kanonok²³ és 1926-tól pápai prelátus,²⁴ utóbbi pedig Pájer János (1874–1947) a püspöki iroda alkalmazottja, püspöki titkár, káplán, majd esperes volt. Mindketten régóta vezették plébániájukat, így nemcsak a két plébánia földrajzi elhelyezkedése (Rozsnyó közelsége), hanem tapasztaltságuk és rátermettségük miatt is eshetett rájuk a választás, hogy ellássák a helynöki feladatokat. A kettéosztottság időszakában tehát két, a források és a visszaemlékezések alapján erős hivatástudattal rendelkező, több évtized óta tevékenykedő, ma-

²⁰ SEBŐK 70.

²¹ A zárójelben feltüntetett számok a hívek lélekszámadatait tartalmazzák az 1927-es vizitáció alapján. Püspöki Levéltár, Rozsnyó, Canonica Visitatio iratai, 1927.

²² Vilezsál György (1925–2013), rozsnyói gimnazista, majd szeminarista személyes visszaemlékezése a szerzőnek, 2011.

²³ *A katolikus egyház köréből*, in *Az Újság* (1910. nov. 8.) 9. A cikkben tévesen Tornay Józsefnek említik.

²⁴ *Változás a rozsnyói kath. egyházmegye helynökségének vezetésében*, in *Magyar Jövő* (1928. jan. 19.) 4.

gas életkorú pap vezeti egymás után az egyházmegye magyarországi részét. Közülük is Tornay Jánosnak jut úgy gazdasági, mint lelki értelemben véve a konszolidáció, az útkeresés és az újjáépítés, míg Pájer Jánosnak az elkezdődő katolikus reneszánsz időszaka, ami plébánialétesítéseket, templomépítéseket, hitéleti fellendülést jelent.

Tornay János, aki a magyarországi terület egyik legidősebb papja volt, Sajópüspökből irányította a magyarországi részt 1921-től 1928 elejéig. A püspökkari jegyzőkönyvek az 1920. október 27-i ülésen említik először név szerint²⁵ mint rozsnyói provikáriust (az 1921. november 16-i és azt követő üléseken már mint rozsnyói helynök szerepel). Köztisztelőben álló személyként (pl. Borsod- és Gömör-Kishont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék törvényhatósági bizottságának²⁶ tagja) viselte ezt a komoly hivatalt, részt vett nemcsak az egyházi, hanem püspöki helynök-ként a társadalmi eseményeken is (Bánrévén levantezást szentelt,²⁷ ugyanott az épülő templom alapkövét áldotta meg,²⁸ vagy felszólalt revíziós népgyűlésen²⁹). Az egyházmegyei rész háború végi harcok utáni újjáépítését nemcsak materiális, hanem lelki értelemben is el kellett végeznie, mivel a Tanácsköztársaság időszaka miatt „nagy volt az erkölcsi kár”³⁰ a vidéken. Ezért szentelt egyre nagyobb figyelmet a magyarországi klérus is a munkáspasztoráció kérdésének. Az egyházkormányzatban együtt kellett működnie nemcsak papjaival, de az egyházmegye határon túlra került vezetőségével és a magyar állammal is. Az egyházigazgatás nehéz feladatát „annyi éven át nagy fáradtsággal”³¹ végezte.

Az újonnan kinevezett rozsnyói püspök, Bubnics Mihály 1927-ben vizitációt tervezett az egyházmegyében, melynek magyarországi részén – az akadályoztatás miatt – a már idős helynöknek kellett volna végeznie ezt, aki mellé kijelölte Pájer János putnoki plébánost segédként. Ő örömmel fogadta a felkérést, és segített a vizitációban, de – alighanem érzelmi okoktól vezérelve – Tornay János 1928 elején váratlanul lemondott hivataláról,³² a

²⁵ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között* (szerk. Beke Margit; München – Budapest, Aurora, 1992) I, 58.

²⁶ *Borsod, Gömör és Kishont vármegyék Hivatalos Lapja* (1924. febr. 19.) 19.

²⁷ *A bánrévei körjegyzőség Levante Egyesületeinek zászlószentelése és sportünnepélye*, in *Magyar Jövő* (1926. jún. 10.) 7.

²⁸ *Templom épül a trianoni végeken. Vasárnap helyezték el a bánrévei róm. kath. templom alapkövét*, in *Magyar Jövő* (1927. szept. 6.) 6.

²⁹ *Revíziós népgyűlések*, in *Magyar Jövő* (1928. nov. 28.) 5.

³⁰ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, Szent József Plébánia (Salgótarján) iratai, *Historia Domus I, 1927–1932*, 17.

³¹ Püspöki Levéltár, Rózsnyó, Vicariatus iratai 1926–1947, Tornay János levele Bubnics Mihály rozsnyói püspöknek (1928. jan. 7.), 6/1928. sz.

³² *A csonka rozsnyói egyházmegye új püspöki helynöke*, in *Budapesti Hírlap* (1928. jan. 21.) 8.

helynöki tisztelet a rangidős Pájer János putnoki esperes kapta meg. Elkészítésekor az addigi helynököt „[á]ltalánosan tisztelt és becsült pap és ember”³³ jelzőkkel méltatják. Később, 1930-ban mint plébános is „előrehaladott korára való tekintettel”³⁴ nyugállományba vonult, és Sashalmon élt.³⁵ Az új helyzetben lévő egyházmegye életének újjászervezésében hatalmas érdemei voltak.

A KIBONTAKOZÓ KATOLIKUS RENESZÁNSZ KORSZAKA (1928–1939)

A két világháború közötti katolikus újjáéledés jelentős éveit egybeesnek Pájer János egyházkormányzati tevékenységével (1928–1939). Órá hárult az 1920-as évek közepétől meginduló időszak számos tennivalója: az egyházkormányzat általános és speciális ügyeinek rendezése, javaslatlétételek személyi és igazgatási kérdésekben, a püspöki döntések végrehajtása, a templomépítések és plébániaalapítások koordinálása, egyházi és hitéleti tevékenységek (templomszentelés, épületavatások, papi és egyházi személyek temetése), kapcsolódás az egyházközségek szervezeteinek életébe. Több plébánia létesült ekkoriban, és számos templom is épült: Zagyvapálfalva (1933), Baglyasalja (1934), Horthytelep (Mizserfa, 1929), Homokterenye (1938–1939), illetve Salgótarjánban a ferences rendház (1932) és templom (1936), a Forgách-telepi kápolna (1934), megújult a Karancs-hegyi Szent Margit-kápolna és a salgóbányai is az (1920-as évek második felében). Jelentős részük az időközben felerősödő gazdasági világválság ellenére is sikeresen és általában rövid idő alatt felépült, ebben része volt a területen működő nagyvállalatoknak is.

A katolikus reneszánsz időszakában egyházi csoportok, egyesületek létesültek, több reprezentatív ünnepséget szerveztek, az egyházmegye hívei több csoporttal vettek részt az 1938-as eucharisztikus kongresszuson (ennek országos szinten is kiemelkedő, felvezető vidéki rendezvénye³⁶ volt az 1937 őszi Salgótarjánban tartott katolikus nap,³⁷ a hercegprímás, a helynök és az esperesek részvételével³⁸). A Felvidék visszatérését is ünnepségekkel köszön-

³³ *Változás a rozsnyói kath. egyházmegye helynökségének vezetésében*, in *Magyar Jövő* (1928. jan. 19.) 4.

³⁴ Uo.

³⁵ *Budapesti Hírlap* (1935. jan. 19.) 10.

³⁶ *Nagyban készülődik a város és a vidék katolikus társadalma a katolikus nagygyűlésre és a biboros hercegprímás fogadtatására*, in *A Munka* (1937. szept. 25.) 2.

³⁷ VESZELOVSKI Balázs, *Ferencesek elhurcolására emlékeztek*, in *Nógrád Megyei Hírlap* (2016. aug. 3.) 3.

³⁸ *Aldott, ki az Úr nevében jő!*, in *A Munka* (1937. okt. 2.) 1.

tötték, a Szent Jobb aranyvonata 1939 májusában járt az egyházmegyében, amit szintén reprezentatív módon köszöntöttek. Egy-egy templomépítés az egyházmegye ünnepe is volt, több ezer résztvevővel,³⁹ a templomok benedikálását (a salgótarjáni ferences templom kivételével) Pájer János helynök végezte. A trianoni békediktátum után alig néhány évvel Putnok plébániája egy évtizedre az egyházmegye magyarországi központja lett.

A kettéosztottság időszakának fontos változását jelentette XI. Piusz pápa 1937. szeptember 2-án kiadott⁴⁰ *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* kezdetű bullája, melynek értelmében apostoli adminisztratúra alakult a csonka egyházmegyei részekből. Ezek közvetlenül az Apostoli Szentszék irányítása alá kerültek (és ugyanez a jogi helyzet jött létre a Csehszlovákiában maradt, Csárszky által vezetett területeken is), ezzel életbe lépett a *modus vivendi* ezen része.⁴¹ A tárgyalt egyházkormányzati határok tehát most már ténylegesen is az államhatárokkal estek egybe, de nem számolták fel teljesen a régi egyházszervezetet, mivel sem itthon, sem a csehszlovákiai részen nem olvasztották be egyik egyházmegyébe sem a területeket. Ehhez hozzájárult a magyar állam Trianon utáni, revizionista szemléletű diplomáciai tevékenysége is. Az így megalakult apostoli adminisztratúra joghatósága a „csonka” rozsnyói és kassai egyházmegyei területekre terjedt ki, melynek vezetője Serédi Jusztinián (1884–1945) bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek lett, helynöke Meszlényi Zoltán (1892–1951) segédpüspök, helyi szervező-vezetője pedig a tapasztalt Pájer János volt. A pápai döntés teljesen új – átmeneti – helyzetet teremtett, amivel kapcsolatban később Serédi Jusztinián bíboros is megjegyezte: „sohasem gondolt rá, hogy területét az érsekséghez csatolja, mert bízott abban, hogy a Kassai Egyházmegye feltámad.”⁴²

Látható a levelezésekben, hogy az 1937-es egyházkormányzati döntést a papság és a hívek sem fogadták jó szívvel, a helyzetet Trianon egyházi szentesítéseként értelmezték, a hívek számára külön prédikációban, püspöki üzenetben és újságcikkben magyarázták el annak lényegét.⁴³ A levelezésekből jól körvonalazódik, hogy a papság örült Pájer János személyének és az egyházkormányzatban továbbra is betöltött tisztségének, ami egyfajta garanciát is jelentett ebben az új helyzetben. Bizalommal fordultak felé, értékelték addigi tevékenységét is. Nem volt ez másként a főpapok irányá-

³⁹ VESZELOVSZKI, „Fényes példája...” 56–58.

⁴⁰ BARTÓK 193.

⁴¹ GERGELY Jenő, *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945* (Budapest, Pannonica, 1995) 78.

⁴² BEKE Margit, *Madarász István kassai megyéspüspök (1884–1948)*, in *Magyar Sion* (2011) 92.

⁴³ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, Szent József Plébánia (Salgótarján) iratai, Historia Domus II, 1932–1950, 270–280.

ba sem: Serédi Jusztíán bíboros többször is vendége volt a vidéknek, 1937. októberi salgótarjáni látogatására „a város lázasan és gondosan készült fel”,⁴⁴ és ugyanilyen szeretettel fordultak Meszlényi Zoltán püspök felé is, akit 1938 májusában, az eucharisztikus kongresszus hónapjában a „hatalmas tömeg megértő szeretete”⁴⁵ fogadott, amikor a kettős szentév tiszteletére felszentelte a salgótarjáni ferences templom orgonáját.

A Felvidék déli, szinte teljesen magyarlakta területének 1938. november 2-i visszatérésével evidens lett volna az egyházmegye területi egységének rövid időn belüli visszaállítása, de erre a döntésre csak mintegy fél évvel később került sor, végrehajtására pedig még tovább kellett várni. Erről írja Gergely Jenő: „A Vatikánban nem szokták elsietni a dolgokat, [...] a modus vivendi 1937-es életbe léptetése nem bizonyult szerencsésnek, [mert] nem mérték fel helyesen a várható fejleményeket.”⁴⁶ Gergely azt is kiemeli, mintegy erre reflektálva, hogy az „új határváltozások nyomán az egyház kormányzati állapotok restaurálása nehezebb lett, mint ha maradt volna az 1937 előtti jogi helyzet”.⁴⁷

Az egyházmegye újraegyesítésére csak 1939 végén került sor. A pápai bulla 1939. július 19-én kelt (a püspöki beiktatás 1939. október 1-jén volt), ebben a Szentszék érvényesítette a bécsi döntés okozta változásokat, ezt az október 3-i püspökkari ülésen hirdette ki a bíboros-hercegprímás: a döntés „[a] rozsnyói és kassai magyar apostoli adminisztratívákat megszüntette és beosztotta az illetékes püspökök joghatósága alá”,⁴⁸ mindennek végrehajtása pedig „október 5. és 6. közötti éjjélkor”⁴⁹ vált hatályossá, vagyis tizenegy hónappal a Felvidék visszatérése után került sor erre. Az 1939. október 3-i püspökkari tanácskozáson jelen volt a két „új” egyházi vezető is: Bubnics Mihály rozsnyói és Madarász István (1884–1948) kassai püspök, előbbi köszönetet mondott a hercegprímás új püspököknek címzett üdvözlésére.⁵⁰ Az egyházmegye területén október 8-án ünnepi Te Deum szentmisét tartottak „hálaadásul a Rozsnyói Egyházmegye visszaállításáért”⁵¹ az új püspök egyik első rendelkezése nyomán. A putnoki helynökség ezzel megszűnt, Pájer János pedig addigi tevékenységéért, érdemei elismeréséért

⁴⁴ Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései (szerk. Szirácsik Éva; Salgótarján, Dornyay Béla Múzeum, 2012) 222.

⁴⁵ Püspöklátogatásról és orgonaszentelésről, in *A Munka* (1938. máj. 14.) 1.

⁴⁶ GERGELY, *A katolikus egyház története...* 78.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ SZUROMI Szabolcs Anzelm, *A Kassai Egyházmegye közigazgatásának változásai 1918 és 1982 között*, in *Magyar Sion* (2011) 217.

⁴⁹ BEKE 92.

⁵⁰ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások...* II, 217.

⁵¹ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, Szent József Plébánia (Salgótarján) iratai, *Historia Domus* II, 1932–1950, 364.

1940-ben kanonok lett és Rozsnyóra költözött. Vélhetően ekkor kerültek a (mostani kutatásig ismeretlen helyen lévő) helynökségi iratok a püspöki levéltárba.

Tisztelet és megbecsülés fogadta Bubnics Mihály püspököt a csehszlovák és a magyar részen egyaránt. Őt az 1935. évi tízéves püspöki jubileumán – nem pejoratív, inkább az érdemeit kihangsúlyozandó céllal – az egyházmegyében élő valamennyi nemzetiség (szlovák, cseh, magyar, német) atyjának, azok javát szolgáló, békére törekvő, „egészen szlovák vérből való”⁵² főpásztornak nevezték az akkori felvidéki (csehszlovák) részen szolgáló magyar papok. A magyarországi források és visszaemlékezések is ugyanilyen szeretettel szólnak személyéről,⁵³ aki maga is nagy örömmel és szeretettel kormányozta egyházmegyéjét és látta el a hivatalából eredő teendőket 1939 után a korábbi (trianoni határokon belüli) részeken is.

Az újraegyesítést követően az egyházmegye püspöki székét betöltő, a püspöki hivatalt immáron akadályok nélkül vezető Bubnics Mihály többször is járt az egyházmegye korábban elszakított részein (1939-ben Homokterenyén templomot szentelt,⁵⁴ beiktatása után egyik első útja is ide vezetett: a Zagyvapálfalvai egyházközség új kultúrházát áldotta meg,⁵⁵ 1940 nyarán Litkén bér-mált⁵⁶). A salgótarjáni Kálvária felszentelését és Ferencz István (1890–1953) plébános beiktatását „a rozsnyói püspök megbízásából”⁵⁷ 1943 júniusában már Pobožný Róbert (Róbert Pobožný) püspöki helynök végezte. A kettéosztottság okozta problémák ugyan megszűntek az 1939–1944 közötti időszakban, de a világháborús front közeledtével fokozódtak a nehézségek is. Az 1944 végétől 1945 elejéig tartó frontátvonulás során a szovjet csapatok Rozsnyót 1945. január 23-án, Putnokot már 1944. december 17-én, Salgótarjánt pedig december 25-én foglalták el.

AZ EGYHÁZMEGYE ÚJBÓLI KETTÉSZAKADÁSA (1944–1946)

A háborús helyzetben a katolikus egyház normális működését lehetetlenné tette „[a] nyilas hatalomátvétel, a front megérkezése és nyomában az újabb megszállás”.⁵⁸ Bubnics Mihály püspök a harcok alatt, 1945. február 22-én – a hivatalos egyházmegyei közlemény szerint – szívélégtelenségben, egyes

⁵² DITTEL.

⁵³ Vilezsál György személyes visszaemlékezése a szerzőnek, 2011.

⁵⁴ *Templomszentelés Homokterenyén*, in *A Munka* (1939. szept. 30.) 2–3.

⁵⁵ *Kultúrházat avatott Zagyvapálfalván a rozsnyói püspök*, in *A Munka* (1939. nov. 11.) 4.

⁵⁶ *Bérmálás Litkén*, in *A Munka* (1940. jún. 8.) 2.

⁵⁷ *Kálvária-avatás, másnap az új plébános beiktatása*, in *A Munka* (1943. máj. 29.) 2.

⁵⁸ GERGELY, *A katolikus egyház története...* 78.

források szerint „a partizánok kínzásai nyomán”⁵⁹ hunyt el, február 26-án temette el Csárszky József püspök.

Fontos feladatok hárultak az irodaigazgatóra, Pobožsny Róbertre (1890–1972), aki 1941-től általános helynökként⁶⁰ is szolgált a püspökségen. Az 1945-ből fennmaradt első levelet február 28-án már káptalani helynökként ő írta. Ebben értesítette az egyházmegye helyzetéről a plébániahivatalokat, rögzítette a kettéosztottság állapotát, szólt a püspök haláláról és az érte mondandó imádságról, és közölte, hogy ő lett a káptalani helynök. Figyelemre méltó és filológiai szempontból is jelentős a Horváth Gyula (1886–1945) helynöki kinevezését közlő pont, melynél a magyar területekre használt kifejezés a gépelt szövegben még „trianoni” részként szerepel, amit utólag „távolabbi” részre javítottak. Zárásként papjainak imáit kéri a helynök, hogy „ezekben a rendkívül nehéz időkből az egyházkormányzat súlyos feladatának Isten segítségével”⁶¹ jól megfelelhessen.⁶² Fontos szólni a magyarok iránti lojalitásáról: kiválóan beszélt magyarul,⁶³ szeretettel és tisztelettel viszonyult a magyarokhoz és a magyar területekhez, ez kölcsönös volt a papsággal és a hívekkel is.

A szovjet hatalomátvétel után ismét kettészakadt egyházmegye magyarországi részére újra megbízott vezetőt kellett kijelölni. Mivel Pájer János ekkor még Rozsnyón tartózkodott,⁶⁴ a hatalomátvétel után a korábban tanfelügyelőként és Actio Catholica-vezetőként már gyakorlott Horváth Gyula kisterenyei plébános irányította⁶⁵ rövid ideig püspöki helynökként az egyházmegye itteni részét, de a „nagy buzgósággal és lelkiismeretességgel megkezdett munkát időközben fellépett betegsége miatt tovább folytatni nem bírta”,⁶⁶ és júniusban felmentést kért alóla, majd 1945. augusztus 7-én elhunyt. Legfontosabb feladata a frontátvonulás utáni állapotfelmérés lett

⁵⁹ SOMORJAI Ádám, Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius utolsó magyarországi jelentései és távozása, in *Archív Net* (2021) 4–5. sz., <https://www.archivnet.hu/angelo-rotta-budapesti-apostoli-nuncius-utolso-magyarorszag-i-jelentesei-es-tavozasa-1945-marcius-25> (2022.11.07).

⁶⁰ *Egyházi kinevezések*, in *A Munka* (1941. máj. 31.) 2.

⁶¹ Putnoki Plébánia, Helynökségi iratok, 1943–1949, Pobožsny Róbert káptalani helynök levele az egyházmegye plébániai hivatalainak (1945. febr. 28.).

⁶² Életéről lásd: *Meghalt Pobožsny Róbert püspök, rozsnyói apostoli kormányzó*, in *Új Ember* (1972. jún. 25.) 4.

⁶³ NAGY Ferenc, Magyar jezsuiták papszentelési családfája. 9: Függelék. A XX. század magyar és magyarul tudó püspökeinek szentelési leszármazása, http://www.tavlatok.hu/9_fuggelek.htm (2021.08.13.).

⁶⁴ 1945–46-ban Bánrévéről, majd Putnokról ismét helynökként tevékenykedik, 1946–47-ben pedig a Hejcéhez csatolt rész vikárius generálisa. 1947. jún. 5-én halt meg Egerben, Putnokon temették el. (Cseh István putnoki esperes-plébános szóbeli közlése nyomán, 2022).

⁶⁵ BÉRES Gyula, *A tornai főesperesek 1776–1945*, in *Egyháztörténeti Szemle* (2009) 4/25.

⁶⁶ Putnoki Plébánia, Helynökségi iratok, 1943–1949, Pájer János helynök levele az egyházmegye plébániai hivatalainak (1945. jún. 25.).

volna, de néhány hónap alatt erre nem, csak a legszükségesebb tennivalókra volt módja. A háborús csapatok az anyagi javak jelentős részét rekvirálták, a plébániai könyvtárakat megtizedelték (a zagyvapálfalvai plébánia könyvtára a háború végén szétdobálva hevert a plébániakertben),⁶⁷ és a plébániai levéltárak jelentős része is megsemmisült (a zagyvapálfalvai plébánia Historia Domusának egy része elégett, a salgótarjáni déli és a ferences plébánia iratai is elvesztek).

1945 nyarától – kényszerűségből – ismét Pájer János vette át az irányítást, aki ebben az időszakban még átmenekülve előbb Bánrévéről, majd ismét Putnokról kormányozta az egyházmegyét. Az ő feladata volt a helyzetfelmérés, a konszolidálás, a Felvidékről kiutasított papság elhelyezése, a bombázások miatt megsérült templomok és egyházi épületek közadakozásból végzett⁶⁸ újjáépítésének (legalább minimális) elkezdése, valamint az egyházmegyei igazgatás kiépítése és az anyagi források feltérképezésének nagy terhei. A nehézségekről számol be az információhiány miatt rövid terjedelmű egyházmegyei helyzetjelentés, amelyet válaszként írt 1945. november 11-én a Mindszenty József (1892–1975) bíboros, esztergomi érsek az egyházmegyék állapotáról informálódó levelére. Ebben felvázolta az egyházi birtokok kérdéses helyzetét és a csehszlovákok papság elleni atrocitásait is. Kiemelte, hogy „hosszabb ideig két magyar plébános volt a csehszlovákok által letartóztatva, akiket nemcsak bántalmaztak, hanem hónapokon keresztül a legdurvább munkát végeztették velük”,⁶⁹ de a levél keletkezésekor már kiszabadultak és visszakerülhettek plébániáikra. Hasonló sorsa volt a nagyprépostnak és a kanonok-plébánosnak is, akiket néhány napig Rozsnyón tartottak túszként fogva. Mindezek kiegészültek a felvidéki magyarság (ideértve természetesen az egyházmegye jelentős részét) megrázó sorsának és egyre szomorúbb helyzetének tragikus szenvedésével. Ő 71 éves volt ekkor, de magas kora ellenére is aktívan tevékenykedett egyházmegyéjéért, a korábban is rá jellemző feltö-öví szeretettel, felhasználva eddigi tapasztalatait és személyes kapcsolatait is.

A csehszlovák impériumváltást követően a magyarságot üldözni kezdték. Azoknak, akik 1938 novembere óta beosztás révén érkeztek a Felvidékre, el kellett hagyni a területet. Így volt ez a papsággal is. Borovi József, aki ekkor az egyházmegyei levéltár újjászervezője és vezetője volt, kiemeli: „1945-ben mint »anyásnak« [ti. anyaországának, magyarországi-

⁶⁷ VESZELOVSKI, „Fényes példája...” 73.

⁶⁸ Uo. 106.

⁶⁹ Primási Levéltár, Mindszenty József egyházkormányzata (1945–1948), 3480/1945. sz. irat, Pájer János rozsnyói káptalani helynöki biztos levele Mindszenty József hercegprimás-érseknek (1945. nov. 11.).

nak] el kellett hagynom Rozsnyót és vele a régi-új levéltárat.”⁷⁰ Pájer János rozsnyói káptalani helynöki biztосként a helyzetről írta: „[a] magyar iskolák megszűntek, a kiutasítások megkezdődtek, színmagyar városokban, mint Rozsnyó, Rimaszombat és Losonc”,⁷¹ a tisztviselőket leváltották. Kiemelte a paradox nyelvi helyzetet: a levelezést szlovákul kellett folytatni, és a templomi prédikációkat – bár a hívek nem értették – szintén szlovák nyelven kellett mondani.

1945 végén már arról cikkeztek, hogy a „szlovákok magyarüldözése tovább tart”,⁷² és 25 papot utasítottak ki. Köztük volt Madarász István püspök is, aki körlevélben adta közre „az egyházmegyének a fegyverszüneti határon túl eső részéből”⁷³ kiutasítottak nevét. Az áttelepített papságnak a határon innen lévő részen kellett elhelyezkedni, és ez nemcsak a felszentelt papokra, hanem a szeminárium tanulóira is vonatkozott a Rozsnyói Egyházmegyében is. Az 1940-ben létrehozott intézmény is kettészakadt ezekben az időkben, hiszen az ott tanító papok egy része a hallgatókkal együtt Magyarországra menekült, és itt fejezte be tanulmányait.⁷⁴

Az 1945 után létrejövő régi-új helyzet az egyházkormányzatot ismét megehezítette, és mindezt csak fokozta az erősödő egyházellenesség. A meginduló béketárgyalásokat „szorongó érzéssel”⁷⁵ nézte minden magyar, a párizsi béke 1947-es aláírásával rögzítették a fennálló helyzetet, mellyel a Rozsnyói Egyházmegye másodszorra is kettészakadt.

MADARÁSZ ISTVÁN APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁGA (1946–1948)

1946 júliusában az egyházmegye magyarországi részét az Apostoli Szentésék Madarász István kassai püspökre bízta, apostoli kormányzó lett. A kassai püspök „1945. február 27-én székvárosát kénytelen [volt] elhagyni a magyar papokkal együtt”,⁷⁶ majd az Abaúj-Torna megyei Hejcére, az egri érseki nyaralóba költözött. Innen, „a Hegyalja kis falujából”,⁷⁷ az 1774-

⁷⁰ BORÓVI 4.

⁷¹ Pájer János rozsnyói káptalani helynöki biztос 1945. aug. 10-i tájékoztatója a felvidéki magyarok helyzetéről. Vö. KERESZTES Csaba, Források a felvidéki magyarok sorsáról a második világháború után, in Archív Net (2008) 4. sz., https://www.archivnet.hu/politika/forrasok_a_felvideki_magyarok_sorsarol_a_masodik_vilaghaboru_utun.html (2022.08.13.).

⁷² *Huszonöt papot utasítottak ki a szlovákok*, in *Új Ember* (1945. nov. 11.) 3.

⁷³ Uo.

⁷⁴ VESZELOVSZKI, „Fényes példája...” 98.

⁷⁵ Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, Szent József Plébánia (Salgótarján) iratai, Historia Domus II, 1932–1950, 482.

⁷⁶ BEKE 95.

⁷⁷ Vilezsál György személyes visszaemlékezése a szerzőnek, 2011.

ben, Fellner Jakab tervei alapján tervezett püspöki kastélyból irányította a Kassai Egyházmegye magyarországi területét, és – 1946-tól kezdve – a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének is itt volt a központja. A püspök nagy erővel kezdte meg a munkát, fontos segítőtársa volt későbbi utóda, Tost Barnabás (1876–1951), a kassai aula szintén kiutasított papja. Az egyes egyházmegyei területeken külön titkár segítette munkáját: a kassain Brezanóczy Pál (1912–1972), a rozsnyóin Borovi József (1917–2005). A püspök mint az „építő munka mozgató lelke és személyes irányítója”⁷⁸ állt az emberek előtt, akit „az alkotó munka kellős közepéből”⁷⁹ utasítottak ki a szlovákok.

A főpap a háború utáni két évben „[m]ár többször bejárta egyházmegyéjét, egyenként meglátogatva az egyházközségeket”,⁸⁰ így volt ez a nyugati részen is, amelyek földrajzilag messze voltak Hejcétől. Erre utal, hogy a szerzetesek egyházmegyébe érkezésekor szokásos püspöki személyes jelentkezéstől „az utazási nehézségek miatt”⁸¹ eltekintett köszöntőlevelében, és azzal biztatta a papságot, hogy mindig számíthatnak atyai jóindulatára, és ez a források, visszaemlékezések szerint nemcsak üres szavakat takart számukra.

Néhány héttel kormányzói kinevezése után, 1946. szeptember 8-án Salgótarjánba érkezett (a déli plébániatemplom búcsúi szentmiséjére), és az esperesi kerület papságával tartott gyűlést.⁸² Kassai püspökként ismerte az egyházmegyéjét, azonban a rozsnyói területtel ez volt az első találkozása. Kormányzói tevékenysége először a papság és az egyházmegye híveinek megismerésében (a bérmálások során tett püspöki utak által) és az egyre fokozódó egyházellenesség küzdelmeiben merült ki, bár anyagi helyzete nem volt túl jó (a püspökkari tanácskozásoktól is távol maradt, a távolság, illetve anyagi vagy egészségi okok miatt).⁸³

Madarász István 1948 májusától beteg lett, így az egyházi iskolák elleni támadásokat és a püspöki karra nehezedő egyre nagyobb nyomást már így élte át. A budapesti Irgalmasrendiek Kórházában kezelték, de szívgyengesége nem javult, pedig a korabeli tudósítás is megjegyezte, hogy „a kassai egyházmegye papsága és híveinek ezrei imádkozva fordulnak a nagybeteg kassai püspök betegségáa felé”.⁸⁴ 1948. augusztus 7-én hunyt el, ekkor úgy

⁷⁸ *Hegyaljai képeslap*, in *Új Ember* (1947. febr. 2.) 4.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Szent József Plébánia, Salgótarján, Plébániai iratok, Madarász István püspök levele Tátrai Gyula házfőnök-plébánosnak (1947. aug. 4.).

⁸² Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest, Szent József Plébánia (Salgótarján) iratai, *Historia Domus II*, 1932–1950, 483.

⁸³ BEKE 96.

⁸⁴ *Madarász István kassai püspök állapota aggasztóra fordult*, in *Új Ember* (1948. júl. 4) 2.

emlékezett meg róla a püspöki kar, mint aki „főpásztori tevékenységében és betegségében is épületes példát adott”.⁸⁵ Kiemelték, hogy „Hejécén hordozta azt a keresztet, amelyet mindannyian hordozunk”.⁸⁶ Halálakor két egyházmegye gyászolta, „minden egyes templomban és kápolnában megkondultak a harangok és kitűzték a templomokra és egyházi épületekre a fekete zászlót”.⁸⁷ Temetésére augusztus 13-án, a Zemplén megyei Sátoraljaújhely plébániatemplomában került sor, a szertartást Czapik Gyula (1887–1956) egri érsek végezte.⁸⁸

TOST BARNABÁS APOSTOLI KORMÁNYZÓSÁGA (1948–1951)

Az egyházmegyei területet a továbbiakban Tost Barnabás vezette, aki 1948. augusztus 12-től volt a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének apostoli kormányzója (a kassai részen pedig káptalani helynök), egészen haláláig, 1951. július 10-ig. Legfőbb segítsége – aki az egyházkormányzatban későbbi utóda lett – Brezanóczy Pál volt, de ő csak a kassai részért felelt, a rozsnyói területen az ekkoriban Salgótarjánban szolgáló Koncz Lajos (1919–2011), az Actio Catholica egyházmegyei titkára lett – e feladatának megtartásával – a püspöki titkár. Rendkívül nehéz örökség jutott neki osztályrészül, hiszen folytatnia kellett a Madarász István püspök által korábban megkezdett egyházmegyei újjáépítést, amit úgy materiális, mint lelki vonalon is értelmezhetünk a mintegy 170 000-es lélekszámú kassai és rozsnyói részeken, ahol ekkor több mint száz pap szolgált.⁸⁹ A papi utánpótlás biztosítására 1950-ben létrehozta Hejécén a Mennyekekbe felvett Szűzanya oltalmába ajánlott, a villanyvilágítás hiánya miatt csak „petróleumlámpásnak” hívott⁹⁰ szemináriumot, amely október 1-jén kezdte meg működését.⁹¹

Az egyházellenes hangulatban, Mindszenty bíboros 1948 végi letartóztatása után, az államvezetés az alsópapságtól és a püspöki kartól is elítélő nyilatkozatokat kívánt szerezni, amivel legitimálták volna a hercegprímás meg-

⁸⁵ *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között* (szerk. Beke Margit; Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015) 485.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Madarász István kassai püspök meghalt*, in *Új Ember* (1948. aug. 15.) 2.

⁸⁸ *Madarász István kassai püspök temetéséről*, in *A Szív* (1948. aug. 28.) 1.

⁸⁹ *Tost Barnabás aranyimése*, in *A Szív* (1950. aug. 5.) 1.

⁹⁰ KOLOZS Pál, *A petróleumlámpás szeminárium*, in *Új Ember* (1951. jan. 28.) 2.

⁹¹ Kuklay Antal (1932–), a szeminárium kispapja, majd plébános, kanonok személyes visszaemlékezése a szerzőnek, 2021.

hurcolását. Egy 1949. januári MTI-tudósítás szerint, amit több újság is átvett: „Tost Barnabás apostoli kormányzó elítélte Mindszenty politikáját.”⁹² Az idős főpásztor szerint a múlt rendszert visszaállítani kívánó politika „nemcsak kilátástalan és elítélendő, de gyermekes és rövidlátó”⁹³ is. A főpapok részéről nem született hasonló elmarasztalás, de árnyalja a nyilatkozat keletkezését egy másik tudósítás, melyben azt írják, hogy ő az akkori megyeszékhelyen, Szikszón „Brezanóczy Pál vikárius kíséretében látogatást tett az MDP Abaúj megyei pártbizottságának székházában”.⁹⁴ (Az összes tudósítás közül csak ez az egy említi ezt a fontos tényt.⁹⁵) Így nem feltétlenül sorolható a nyilatkozat Tost Barnabás saját gondolataihoz, értelmezhetjük ezt inkább Brezanóczyval közös kijelentésnek. A későbbi egri érsek pályájába jobban beilleszthető az a gondolat, melyben „az elnyomó Habsburg-uralom visszaállítását, [...] a földreform vagy a népi demokrácia egyéb vívmányainak megsemmisítését”⁹⁶ célzó törekvéseket ítéli el. Bár a cikk szerint a kormányzó [ti. Tost Barnabás] körlevélben tudósította az egyházmegyéit, hogy „február elsején, a köztársaság kikiáltásának évfordulóján, minden katolikus templomban ünnepi szentmisét mondjanak és erre hívják meg az állami szervek képviselőjét”,⁹⁷ erre a feljegyzések szerint Salgótarjánban nem került sor, és a korabeli újság sem számol be ilyenről.

Az 1945 utáni években javították a háború alatt kisebb-nagyobb sérüléseket szenvedő templomokat. A Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részén egy templomot építettek (1949-ben, az 1944-ben felrobbantott ipolytarnóci templom helyett),⁹⁸ de egyházkormányzósága alatt épült fel (a Kassai Egyházmegye területén) a megyaszói templom is. Mindezeket túl hangsúlyozandók a háborús pusztítások miatti későbbi felújítások is: a főpap „mindkét egyházmegyében több mint tizenöt templomot restauráltatott”.⁹⁹ De az is kiemelendő egyházkormányzati intézkedéseiből, hogy az 1950-ben kihirdetett „Mária dogma emlékezetére Bánréve és Hangony lelkészségeket plébániai rangra emelte, Homokterenyén pedig önálló lelkészséget létesített”.¹⁰⁰

⁹² *Tost Barnabás apostoli kormányzó is elítélte Mindszenty politikáját*, in *Magyar Nemzet* (1949. jan. 29.) 3.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ *Tost Barnabás apostoli kormányzó Mindszenty ellen*, in *Szabad Nép* (1949. jan. 30.) 15.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Szabó Tibor (1954–), Ipolytarnóc korábbi polgármestere szóbeli visszaemlékezése a szerzőnek, 2022.

⁹⁹ *Meghalt Tost Barnabás*, in *Új Ember* (1951. júl. 22.) 1.

¹⁰⁰ *Katolikus világ*, in *Új Ember* (1950. dec. 17.) 2.

Az egyre megnehezülő egyházkormányzást, valamint magas életkorát is figyelembe véve, fontos döntést hozott. 1949. január 3-án kelt levelében arra az esetre, ha „bármilyen okból kifolyólag kényszerűleg akadályoztatva”¹⁰¹ lenne teendőiben, Brezanóczy Pált nevezte ki helynöknek, az ő akadályoztatása esetére pedig Perényi László (1886–1957) putnoki esperes-plébánost. Az egyházmegye gömöri területeire Perényi László putnoki esperest, a nógrádi főesperesség területére Horváth László (1889–1978) karancskeszi esperest nevezte ki helynökké. Kérése volt, hogy a kormányzóság titkára és irodavezetője Koncz Lajos legyen, akinek fő feladata, hogy „a Hejccével és felsőbb egyházi hatóságokkal szükséges összeköttetést közvetlenül vagy közvetve biztosítsa”.¹⁰²

A főpásztor 1950-ben ünnepelte aranymiséjét, pappá szentelésének 50. évfordulóját.¹⁰³ Ekkor még tevékeny munkásságát méltatják, de később, 1951-ben már arról olvasunk, hogy rosszabbodott az állapota, ami néhány nap múlva a főpap halálához vezetett. Temetésére 1951. július 12-én került sor, a hejcei templomban ravatalozták fel, és a templom kertjében helyezték örök nyugalomra.

AZ EGRI EGYHÁZMEGYÉHEZ CSATOLÁS (1951–1952)

Az 1950-es években tetőzött az egyházellenesség az országban, az esztergomi és a kalocsai érsek bebörtönzése után a magyar egyházi hierarchia szerint az egri érsek lett a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke. 1951 nyarán, az állam és az egyház közötti 1950-es tárgyalásokat követően, vezetésével esküt tettek a püspöki kar tagjai is az alkotmányra (ezt az alsópapságnak már korábban meg kellett tennie), ezen a parlamenti eseményen Brezanóczy Pál vikáriusként képviselte az egyházmegyé(ke)t. Az állam „a főkegyúri jogra hivatkozva az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásához kötötte az Apostoli Szentszéktől függő státuszok betöltését”,¹⁰⁴ így – mivel az egyházmegyék püspöki vezetők nélkül voltak, a pártállam pedig az egyházszervezetben is megjelent a békepapság révén – elkerülhetetlen volt az egyházmegyei szerkezet egyházigazgatási szintű racionalizálása.

¹⁰¹ Putnoki Plébánia, Helynökségi iratok, 1943–1949, Tost Barnabás apostoli kormányzó és dr. Koncz Lajos kormányzói titkár levele az egyházmegye papjainak (1949. jan. 3.).

¹⁰² Uo.

¹⁰³ *Katolikus világ*, in *Új Ember* (1950. júl. 30.) 4.

¹⁰⁴ GERGELY Jenő, *Egyházpolitika*, in *Magyar Katolikus Lexikon II* (Budapest, Szent István Társulat, 1996) 410.

Brezanóczy Pál előmenetele és sorsa jól reprezentálja a kommunista hatalommal együttműködő papság lehetőségeit a diktatúra évtizedeiben. Bár már 1941-től püspöki titkár volt, ilyen minőségében került helynökként 1946-ban a Kassai, 1951-től a Rozsnyói, 1952-től a Szatmári Egyházmegye magyarországi részére is apostoli kormányzónak.¹⁰⁵ Aktív tagja volt egyházi részről az országos békebizottságoknak és békekongresszusoknak, jó kapcsolatot ápol az államhatalommal, állambiztonsági ügynökként jelentett a II. Vatikáni Zsinatról.¹⁰⁶ Több, a békemozgalmat ellenző, magas végzettségű (teológiai doktorátust szerzett) és kiemelkedő pap szorult ki az egyházmegye központi kormányzatából, a szemináriumi oktatásból, kisebb plébániákra kerülve.

Egy későbbi helynöki intézkedésből kiderül: Koncz Lajos 1950. október 17-én, egészségi állapota miatt lemondott a püspöki titkári feladatokról,¹⁰⁷ és plébános lett Bánrévén, de a visszaemlékezések szerint e mögött inkább az áll, hogy nem akart a kommunista hatalommal szorosabban együttműködni.¹⁰⁸ Ezt igazolja, hogy bár teológiai doktor, az újraegyesítés időszakában a Rozsnyón működő szeminárium tanára, püspöki titkár, az egyházmegye elismert papja volt, csak 1971-től taníthatott az egri teológián. (Vele ellentétben, Borovi József, aki szintén tanított Rozsnyón, később a békemozgalom támogatójaként 1959-től Egerben, 1963-tól pedig már Budapesten taníthatott, elismert teológusként.) Az 1951-ben megalakított papi békemozgalom támogatója volt a hatalommal egyre jobb viszonyt ápoló Brezanóczy Pál is, de az egyházmegyék területén az első években nagyon kevés a békepapok száma, a rozsnyóin mindössze egy plébános csatlakozott, többen visszautasították a belépést vagy az esetleges tisztségeket.¹⁰⁹

A Szenszék 1952. április 19-i határozatával az északi egyházmegyei töredékrészekre (vagyis a Kassai, a Rozsnyói és a Szatmári Egyházmegye magyarországi részeire) kiterjesztette az egri érsek hatalmát „ugyanazokkal a jogokkal, amelyek őt mint egri főpásztort megilletik”.¹¹⁰ A centralizáció révén egyházigazgatási szempontból Észak-Magyarország jelentős része ide-

¹⁰⁵ Életéről lásd: SÁGI György, *Brezanóczy Pál útkeresése Egyház és pártállam között*, in *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában* (Budapest, Gondolat, 2015) 143.

¹⁰⁶ Uo. 117.

¹⁰⁷ Putnoki Plébánia, Helynökségi iratok, 1943–1949, Tost Barnabás apostoli kormányzó a titkárválasztáshoz javaslatokat kérő levele Perényi László esperesnek (1950. okt. 20.).

¹⁰⁸ Zupkó Gábor (1934–), a Koncz Lajos vezette salgótarjáni cserkészcsapat, valamint a salgótarjáni ferences plébánia ifjúsági közösségének tagja személyes visszaemlékezése a szerzőnek, 2022.

¹⁰⁹ GALCSIK Zsolt, *Az Országos Papi Békebizottság Nógrád megyei szervezetének megalakulása (1951)*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (2004) 181–200.

¹¹⁰ *Új Ember* (1952. máj. 25.) 4.

tartozott, a nagy földrajzi kiterjedés miatt is – meghagyva a korábbi határokat – helynökök útján kormányozták ezeket a területeket, a rozsnyói részen Brezanóczy Pál irányított Hejcéről, titkára Patakfalvi Géza (1925–1984) volt.¹¹¹

1952. február 21-től az Apostoli Szentszék engedélyével a püspöki helynök a szemináriummal és hivatalával együtt Egerbe költözött. A püspöki nyaralóban a továbbiakban egyházi jellegű szociális otthon működött az 1950-ben alapított Katolikus Szeretetszolgálat keretein belül, egészen 2016-ig.¹¹² Az intézmény azonban ezen túlmutatott, mivel több magas egyházi személy (Pétery József váci, Badalik Bertalan veszprémi püspök, Hász Brokárd egykori karmelita tartományfőnök) internálóhelye volt az 1950-es évektől kezdődően. A katolikus egyházi vezetők körében egyfajta fenyegető fogalommá vált a magyar „egyházi Rodostó”¹¹³ faluja. Shvoy Lajos (1879–1968) püspök szavai jól jellemzik az ötvenes évek állapotát: „a püspöki karnak semmi szava, mert ha szólni merészel valaki, az máris demokráciaellenes, és legjobb esetben mehet Hejcére, mint a szegény váci püspök úr”.¹¹⁴

A „Magyarrészi Rozsnyói Egyházmegye” a továbbiakban az Egri Érsekség fennhatósága alatt, különálló egységként kezelve létezett az 1982. évi pápai rendelkezésig.¹¹⁵ Az 1982. május 11-i apostoli konstitúció beolvasztotta az egri érsekségbe, majd a magyar egyházmegyék határainak 1993. évi rendezése során a volt nyugati rész (Salgótarján és térsége, a Nógrád megyei terület) a Váci Egyházmegye részévé vált.

¹¹¹ *Magyar Nemzet* (1951. szept. 16.) 3.

¹¹² FEJÉRDY András, *Tiltott és túrt utak: szerzetesrendek Magyarországon 1950–1989 között, in Hűség és megújulás. A szerzetesi élet Magyarországon 1950–2000* (szerk. Fejérdy András; Budapest, METEM, 2021) 29.

¹¹³ PETRÓCI Sándor, *Emlékek Pétery József váci püspökről* (Budapest, Szent István Társulat, 1997) 225.

¹¹⁴ KÁLMÁN Péter Peregrin, *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében* (doktori értekezés; Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2014) 79.

¹¹⁵ HORVÁTH István, *Az egri egyházmegye rövid története* (Eger, Érseki Vagyonkezelő Központ, 2015) 13.

ÖSSZEGZÉS

A Rozsnyói Egyházmegye területe az 1920-ban bekövetkezett változások révén két országba került, amivel új helyzet állt elő. A püspök nélkül maradt egyházi részek meghatározó ordináriusaik révén a kezdeti útkeresést követően fejlődésnek indultak. A két világháború közötti katolikus reneszánsz folyamatába jól illeszkedő időszak következett, melynek épített öröksége és hitéleti hatása ma is velünk él.

◆◆◆ STANISLAV PŘIBYL

Az egyházak a Cseh Köztársaságban*

1. A VALLÁSOSSÁG HELYZETE A CSEH KÖZTÁRSASÁGBAN

Az egyházak és a vallásosság helyzetét a Cseh Köztársaságban kívülről két klisével szokták meghatározni, amiket helyénvaló volna már a bevezetésben bizonyos mértékig megmagyarázni. Az első az a feltételezés, hogy a csehek Európa „legateistább” nemzete, a másik a csehek vallási meghatározása mint a huszitizmus és a reformáció örökösei.

Igaz, hogy a hosszú ideje végzett felmérések adatsoraira alapozva rendszeresen az mutatkozik meg, hogy a Cseh Köztársaság Európa azon országai közé tartozik, amelyek lakossága szemmel láthatólag távolodik a vallásoságtól. Ebben az összefüggésben azonban a legkevésbé sem pontos „ateista Csehországról” beszélni:

Ha olyan országokat keresünk, amelyek a társadalom vallásossága és szekularizációja szempontjából a legközelebb állnak a cseh helyzethez, akkor állami szinten Észtország lenne ilyen (legalábbis némelyik felmérés eredménye alapján), regionális perspektívából nézve pedig a keletnémet szövetségi tartományok.¹

Ezt állapíthatjuk meg, ha az egyházhoz szervezetenként kötődő vallásosság összetevetéséről van szó. Az alacsony részvétel az egyházak mindennapi életében azonban inkább a csehek intézmények iránti hagyományos bizalmatlanságának megnyilvánulása és egyben a mai nyugati társadalomra általánosan is jellemző nagyfokú individualizmusuk egyértelmű megnyilvánulása, ráadásul a Cseh Köztársaságot sem kerülte el a vallásosság alternatív formáinak megjelenése:

* A tanulmány a VEGA 1/0170/21 számú, „A Szlovák Köztársaság nemzetközi jogi kötelezettségei a katolikus egyház finanszírozása terén” című projekt részeként készült. Előadás formájában elhangzott a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány 2021. szept. 28–29-én, Esztergomban tartott, „Az egyházak és a közép-európai átmenet” című nemzetközi tudományos konferenciáján. Fordította Mészáros Andor.

¹ FIALA, Petr, *Laboratoř sekularizace. Náboženství a politika v ne-náboženské společnosti: český případ* (Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007) 11–12.

A Cseh Köztársaság 1989 után a „spirituális” üzlet, az ezzel foglalkozó újságok, könyvek és zene nagymértékű elterjedését élte meg, ugyanúgy, ahogy néhány évvel korábban a nyugat-európai országok is [...] Ugyanígy a pszichológia és az alternatív medicina lelki betegségeket célzó terápiás irányzatai vagy a jógi masszázis meglehetősen ismert és keresett praktikákká váltak az emberek nagy része számára.²

A csehek esetében néha az ún. labilis vallásosságról is beszélhetünk, bizonytalan hitről egy felettünk valóban, az ideologikus ateizmus olyan korszakáról azonban, amelyet korábban a kommunista rezsim folytatott, már egyáltalán nincs szó, sokkal inkább egyfajta közömbös agnoszticizmusról vagy indifferens szkepszisről.

A Cseh Köztársaságban tízévente tartott népszámlálások eredményei sem tudnak releváns adatokat nyújtani a vallásossággal kapcsolatban, többek között azért sem, mert a legutóbbi, 2011-es népszámláláskor az egyházhoz vagy felekezethez tartozás megjelölése önkéntes volt. Mindennek ellenére a népszámlálás eredményei az utóbbi évtizedekben azoknak a jelentős csökkenését mutatják, akik valamely egyházhoz vagy felekezethez tartozónak vallják magukat. Az 1991-es első népszámlálás idején még kitartott az 1989. novemberi fordulat³ euforikus atmoszférája, aminek egyik eleme volt az egyházhoz tartozás külső deklarálása is. Akkoriban kiegyensúlyozottabbak voltak a számarányok, a lakosság ugyanakkora aránya, 39% vallotta magát a katolikus egyházhoz tartozónak, mint akik egyik egyházat sem jelölték meg. Miközben az idején aktuális népszámlálás számaira még várnunk kell, már a 2011-es népszámlálás is jelentős csökkenést mutatott gyakorlatilag minden felekezet esetében, kivéve a kisebb, hitvalló protestáns egyházakat.⁴ Egyben meg is erősítette a jelentős számbeli különbséget a több mint egymillió hívővel rendelkező katolikus egyház és a rögtön utána következő két nem katolikus egyház között, amelyek számai alig érték el az ötvétezer körülit a Csehtestvéri Evangélikus Egyház esetében (Českobratrské církve evangelické) és a negyvenezret a Csehszlovák Huszita Egyház (Církve československé husitské) esetében. A deklaráltan katolikusok száma így hozzávetőlegesen megegyezett a főváros, Prága lakosainak számával, miközben mindkét na-

² NEŠPOR, Zdeněk R., *Přiliš slábi ve víře. Česká ne/religiozita v evropském kontextu* (Praha, Kalich, 2010) 121–122.

³ A bársonyos forradalom időszakának legnagyobb tüntetése 1989. nov. 17-én zajlott, ez a kommunista diktatúra bukásának emléknapja (a ford.).

⁴ „A 2011-es népszámlálás idején a cseh társadalom mintegy fele (44,7%) nem válaszolt a vallással kapcsolatos kérdésre, ami kétségtelenül módosította volna a magukat hívőnek és »felekezeten kívülinek« valló emberek számát.” KACZMAREK, Hieronym, *Stát a církev Český případ* (Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2017) 191.

gyobb, nem katolikus egyház inkább a nagyobb járási (okres) városok lakosságának megfelelő számot mutatott.

Mindazonáltal azoknak a száma, akik a népszámláláson valamely egyházhoz tartozónak vallják magukat, nem ad megfelelő támpontot sem a valóság, sem a népszámláláson megjelölt egyes egyházak valódi állapotának megítéléséhez. A katolikus egyház híveinek viszonylagosan magas száma azonban cáfolja azt a szintén rég rögzült klisé, ami a cseh felekezeti vallásosság feltételezett protestáns vagy huszita kötődéséről szól. A mai helyzet azt mutatja, hogy a Cseh Köztársaságban az egyházhoz tartozó hívők a lakosságon belül jelentős kisebbségben vannak, a felekezethez tartozó hívők között pedig a nem katolikus egyházhoz tartozók még további kisebbség a kisebbségben.

Ezen mit sem változtat a dicső cseh múlt, amely olyan személyiségeket adott az egyháztörténetnek, mint Husz János vagy a tanító Jan Ámos Komenský, vagy olyan egyházi formációkat, mint amilyen a huszita két szín alatti párt („strana podoboží”) (utrakvisté) vagy a Cseh Testvériség (Jednota bratrská). A történelemnek e jelentős lapjaival kapcsolatban még cseh első reformációról is szoktak beszélni, ami állítólag egy egész évszázaddal előzte meg a Luther elszánt fellépésével kezdődő protestáns reformációt:

Ha cseh reformációról beszélünk, a huszita és a cseh testvéri mozgalmakra és áramlatokra gondolunk, amelyek megelőzték és végigkísérték a reformációt. Beszélhetünk szélesebb értelemben véve is huszitizmusról, hiszen a Cseh Testvérek (Jednota bratrská) maguk is Husz tanai mellett álltak. Pontosabb lenne az „első reformáció” kifejezés használata. Hiszen a huszitizmus valóban az első európai reformáció volt a valdens mozgalommal együtt, és a szűkebb értelemben vett nemzetinél szélesebb körű hatása is volt.⁵

Másrészt azonban a cseh- és morvaországi ellenreformáció nyilvánvalóan nagyon alapos és kifinomult volt. A Habsburgok hatalmi befolyása kapcsolódott benne elsősorban a jezsuiták vallási buzgalmával, és végérvényesen csak II. József uralkodása idején, a türelmi rendelet 1781-es kiadásával hagytak fel vele:

A katolizált ország gondolata a Szent Vencel, Cirill és Metód, Nepomuki Szent János hitéhez visszatért nemzet szívében és gondolkozásában is megjelent. Ezért az 1861-ben a katolikusokkal szemben elért teljes jogegyenlőség sem hozott nagyobb felekezeti eltolódást a cseh protestánsok javára.⁶

⁵ MOLNÁR, Amedeo, *Pohyb teologického myšlení. Přehledné dějiny dogmatu* (Praha, Kalich, 1982) 156.

⁶ ZLÁMAL, Bohumil, *Příručka českých církevních dějin V* (Olomouc, Maticе cyrilometodějská,

Prága és más cseh történelmi városok atmoszféráját nemcsak a IV. Károly korában született monumentális gótika, hanem az ellenreformáció idejéből származó, mindenhol jelen lévő „jezsuita” barokk is meghatározta. A katolicizmus tehát ismét nemzeti gyökerű vallássá vált, és az is maradt az első Csehszlovák Köztársaság (1918–1938) kezdeti időszakának erősen katolikusellenes fellépése és a 20. századi náci és kommunista totalitarizmus szisztematikus egyházüldözése ellenére: „A katolikusok a második ellenállásban⁷ és a cseh nép szenvedésében való részvételüknek köszönhetően teljesen rehabilitálódtak a nemzet szemében, sőt az I. világháború időszakától őket addig elítélő, nem katolikus közvélemény szemében is.”⁸

2. A KATOLIKUS EGYHÁZ 1989 UTÁN

A katolikus egyház a kommunista elnyomás időszakából megerősödve, jelentős morális tekintélyként került ki. Leginkább a prágai érsek, Tomášek bíboros szimbolizálta a szilárd vallási meggyőződést, amely már pusztán létevel is cáfolta a kommunista ideológiát. Az egyházat a cseh közvélemény egyértelműen a lakosság szabadságvágyával kapcsolta össze. Ennek ellenére 1989-et követően bizonyos feszültség adódott a múlttal történő szembenézéssel kapcsolatban. Sok pap egyrészt a rezsim által szervezett papi társulat, a *Pacem in terris* tagja volt, és néhányan szerepeltek a titkosrendőrséggel, az StB-vel együttműködők névsorában is. Problematikus volt még a titkos „földalatti” egyház papjainak integrálása is a hivatalos struktúrába, hiszen sokan a titokban szentelt papok közül nem éltek cölibátusban, és így a görögkatolikus egyházban szentelték őket, bár többségük a latin egyház előírásai szerint szolgált:

Az egykori titkos papok nagy része vagy már elismerte a meghatározott (vatikáni) Normákat, vagy nem volt erre hajlandó, és ismételen arra hitvatkozott, hogy az üldöztetés idején létrejött helyzetet nem könnyű elhagyni és alkalmazkodni a szokásos plébániai ügyvitelben megállapított feltételekhez.⁹

2008) 359.

⁷ A második ellenállás kifejezéssel illetik a cseh történelemben a II. világháború idejének ellenállási mozgalmát. Az első ellenállás a Csehszlovákiát létrehozó mozgalom volt az I. világháború idején, a harmadik ellenállásnak pedig a kommunista diktatúrával szembeni ellenállást nevezik (a ford.).

⁸ TRETERA, Jiří Rajmund – HORÁK, Záboj, *Konfesní právo* (Praha, Leges, 2015) 338.

⁹ LIŠKA, Ondřej, *Církev v podzemí a společenství Koinótés* (Brno, Sursum, 1999) 169.

A katolikus egyház már 1990 elején diplomáciai kapcsolatot kötött az Apostoli Szentszékekkel, és sor került a püspökök első, „forradalom utáni” generációjának kinevezésére. Csupán manapság vannak soron az első jelentős személyi váltások az egyes püspöki székeknél. Dominik Duka bíborossal az utolsó olyan jelentős egyházi képviselő távozik, akit a kommunista rezsim idején még mint papot, a papi tevékenységéért üldöztek.

1989 után sor került a szerzetesrendek tevékenységének felújítására is, amelyek közül a férfi rendeket a rezsim teljesen likvidálta 1950-ben, bár a női szerzetesrendeket is alig hagyták túlélni. Az 1990 után helyreállított népelesebb férfi szerzetesrendek közé a szaléziak, a premontreiek, a dominikánusok és a karmeliták tartoztak. A rendek gyorsan fel tudták újítani tevékenységüket az ezt megelőző, eltitkolt, illegális működésüknek köszönhetően is. Némelyek közülük részben a könyvkiadás apostoli feladatának szentelték magukat, ami fontos volt, különösen a minőségi vallási irodalomnak a totalitárius rezsim alatti jelentős hiánya miatt. Az elmúlt harminc év alatt persze a rendek és közösségek közül több is átélte identitásának válságát és a szolgálatok jelentős csökkenését.

Néhány, elsősorban morvaországi és sziléziai területet leszámítva a Cseh Köztársaságban már nem beszélhetünk népegyházzal (Volkskirche), amely a hagyományos vidéki környezethez és az egyszerű, jámbor néphez kapcsolódna. A hit iránt azonban szerencsére a városi lakosság is érdeklődni kezdett, különösen sok fiatal, akik között sok konvertita is akad. Az aktív cseh híveket hitvallókként határozhatjuk meg, tehát nem kapcsolódnak öröklött, mindenütt jelen lévő családi vagy társadalmi hagyományokhoz. Tehát nyilvánvaló, hogy az egyház helyzete a Cseh Köztársaságban nagyon eltér a lengyelországi vagy a szlovákiai helyzettől, amely egyébként a 20. század nagy részében Csehországgal és Morvaországgal közös államiságon osztozott.

Az ifjúsági pasztoráció a kilencvenes évektől a Fokoláre Mozgalom szellemiségében történt, amelynek sok püspök és az egyházi apparátus több funkcionáriusa is tagja volt; hasonlóképpen jelen volt a karizmatikus megújulás is megjelenésének sajátos happening stílusával.¹⁰ Az ifjúsági lelkiség egyoldalú érzelmi profilú hangsúlyjaival kétségtelenül összefügg az a jelenség, hogy még az erre fogékony hívő fiatalok körében is nagyon kevés a papi és szerzetesi hivatás, és egyre kevesebb az érdeklődő. Gyorsan a katolikus egyház

¹⁰ A közösségi élmények szubjektív megélése általában reduktív spiritualitáshoz vezet: „A (katolikus) válaszadók e típusa számára a fő impulzus a keresztények egy csoportjához tartozás élménye volt, és az ebben a csoportban uralkodó pozitív légkör.” KAPLÁNEK, Michal, *Rozhodnutí mladého člověka nechat se pokřtít v katolické církvi*, in *Konverze a konvertité. Sborník z mezioborového semináře o problematice náboženského obráčení* (ed. Jiří Hanuš – Ivana Noble; Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2009) 95.

sajátosságává vált a Cseh Köztársaságban a „polonizáció”, mivel jelentős számú lengyel származású pap segít a lelkipásztorkodásban, akik nélkül egyes egyházmegyékben egyenesen az összeomlás szélére jutna a lelki igazgatás.

A cseh katolikusok körében bizonyos, a konzervatív/progresszív tengely mentén kialakult polarizációról is beszélhetünk. Ez például már a kilencvenes években a prágai Katolikus Hittudományi Kar irányításával kapcsolatos vitákban is megmutatkozott. Időközben pedig elérkeztünk ahhoz a mai nyugtalanító helyzethez, amelyet eddig nyugati országokból ismertünk, ahol a médiában híres, az újságírói és tudományos elit körében tevékenykedő papok és laikusok nyíltan megnyilatkozhatnak bármiről, büntetlenségük tudatában a katolikus tanítás és fegyelem alapelvei ellen is. A hagyományosabban érző hívők joggal látják ebben a megközelítésben a tisztességtelen kettős mérce jelenlétét.

3. AZ EGYHÁZI KÁRPÓTLÁS ÉS FINANSZÍROZÁS

A katolikus egyház 1989 után azonban természetesen objektív módon nem tudta kielégíteni a vele szemben támasztott összes elvárást. Az elvárások és a valóság közötti szakadék (expectations–reality gap) hatása a november utáni fejlődést is nagyban befolyásolta, hiszen sokak képzeletében éppen a katolikus egyháznak kellett volna olyan erkölcsi eszményt sugározni, amely értelmet ad az emberek életének a megújult demokratikus viszonyok között, különösen a fogyasztói társadalom veszélyeinek tudatában. Sajnos az 1989-es fordulat után nem sokkal a kommunista rezsim által elvett egyházi tulajdon visszaszolgáltatásának témája elég gyorsan felborította ezeket az elvárásokat, megosztotta a közvéleményt, és forró politikai témává vált:

Ahogy a közvélemény-kutatások is megmutatták, a problémák elsősorban a kommunista rezsim által jogtalanul elkobzott egyházi javak visszaszolgáltatása, a vallásosság megjelenése a médiában és a közéletben, az egyházi oktatás megteremtése és a Vatikánnal való esetleges konkordátum körül keletkeztek. [...] Egyszerűen szólva, a Cseh Köztársaság polgárai nem szívesen látnának gazdag, befolyásos egyházakat, viszont rájuk bíznák az idősek, betegek és szegények gondozását (esetleg még a kulturális műemlékek gondozását is).¹¹

Úgy tűnt, hogy talán már csak a tulajdon és a finanszírozás az egyetlen téma, amit az emberek a Cseh Köztársaságban az egyházhoz társítanak. A politikai szcénában az egyházi vagyon visszaszolgáltatásának ügyében leginkább a

¹¹ NEŠPOR 99.

töbnyire a katolikus egyházhoz közel álló politikai pártnak tartott KDU-ČSL (Keresztény és Demokrata Unió – Csehszlovák Néppárt) kötelezte el magát.

2012-ben végül az Alkotmánybíróság és az akkori jobboldali kormány korábbi döntéseinek köszönhetően elfogadták az egyházak vagyonrendezéséről szóló törvényt, amelyet elsősorban olyan eszközzé kívántak tenni, amely lehetővé teszi a szakítást az állami finanszírozással, amit a kommunista rezsim erőltetett rá az egyházakra, és amely új vagyoni alapot teremt a fokozatosan már önálló gazdálkodásra áttérő egyházak számára, beleértve papjaik fizetését is.

Az állam és az egyházak, vallási közösségek közötti vagyonrendezés megvalósítása nem ingyenes vagyonátruházás, hanem a rehabilitációs és vagyonvisszaadási, restitúciós jogszabályok összefüggésében szemlélendő. Viszont nemcsak a törvényben meghatározott vagyoni sérelmek enyhítését célozza, hanem az állam és az egyházak, vallási közösségek közötti új tulajdonosi viszonyokat is létrehoz, biztosítja az egyházak szabad és független státuszát.¹²

A katolikus papok nagy türelemről tesznek tanúbizonyságot, hiszen míg akkoriban, amikor az állam biztosította a fizetésüket, a kormányok folyamatosan emelték, értéken tartották azt, addig manapság, amikor szolgálataik megfizetése már az egyházmegyék dolga, csak azok a papok számíthatnak fizetésük valorizációjára, akiknek a fizetése elmarad a törvényben megállapított minimálbér szintjétől.

A politikai megegyezések terén azonban az Apostoli Szentsekkel kötött szerződés 2002-es ratifikációjának elmaradása bizonyos kudarcnak minősíthető. A parlamenti szavazás kedvezőtlen eredménye szempontjából kétségtelenül meghatározó volt a benyújtott konkordátumban szereplő tervezet a katolikus egyház finanszírozási rendszerének gyors átalakítására, ami akkoriban politikailag még nem volt elfogadható. Az akkori köztársasági elnök is kétségeket fogalmazott meg ezzel kapcsolatban:

A 17. cikk első bekezdésében egy teljesen felesleges, egyoldalú ígéret szerepel arról, hogy „a Cseh Köztársaság a lehető leggyorsabb és mindkét fél számára elfogadható módon törekszik a katolikus egyházzal kapcsolatos kérdések megoldására”, viszont világos, hogy ez az ígéret tarthatatlanul „kecsegtető”.¹³

¹² Kříž, Jakub – VALEŠ, Václav, *Zákon o majetkovém vyrovnání s církvemi a náboženskými společnostmi. Komentář* (Praha, C.H.Beck, 2013) 90.

¹³ KLAUS, Václav, *Dopis prezidenta republiky ministru zahraničí ke smlouvě s Vatikánem*, in *Vztah církvi a státu. Sborník textů* (ed. Marek Loužek; Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku, 2004) 120.

4. AZ EGYHÁZAK ÉS A VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK KÜLÖNLEGES JOGAI

2002-ben a Cseh Köztársaságban elfogadták a forradalom utáni második, az egyházakról szóló törvényt, amit – 1991-es elődjétől eltérően – a nagyobb egyházak vezetői már nem fogadtak pozitívan, mivel növelte a rájuk nehezedő bürokratikus terheket, korlátozta az egyházak egyes megszerzett jogait, és a törvény elfogadásának következményeképp számos utólagos törvénymódosítás szükségessége merült fel. Az egyházak és vallási közösségek úgynevezett „különleges jogainak” bevezetésével a törvény meghatározta azokat a speciális területeket, amelyek az egyházak működési körébe tartoznak, és így lehetőséget kapnak, hogy a közjog területén is mozogjanak. A szakirodalom természetesen néhány alapvető fenntartást is megfogalmazott e koncepcióval szemben:

A különleges jogok rendszerének fő hiányossága azok filozófiájából fakad. A különleges jogokon az egyházak és a vallási közösségek mint intézmények felhatalmazását értjük. A jogszabály így teljesen figyelmen kívül hagyja az adott élethelyzetekben (fogvatartás, szabadságvesztés, fegyveres szolgálat stb.) élő személyek jogait, hiszen ezeknek a sajátosan nehéz körülmények között élő személyeknek is joguk van a vallásszabadsághoz és az abból fakadó egyéb jogokhoz. Egy intézmény (bejegyzett egyház) felhatalmazása különleges jogok gyakorlására csak másodlagos kérdés lehet ezekhez, az emberi jogok gyakorlásából fakadó szükségletekhez képest.¹⁴

A különleges jogok közül kettő kapcsolódik az oktatáshoz. Az egyik az egyházak hitoktatáshoz való joga az állami iskolákban, a másik pedig a saját iskolák alapításához való joguk, amelyeknek működtetését részben állami társfinanszírozással végzik. A totalitárius rendszer idején az egyházakat megfosztották minden oktatási és nevelési intézményüktől. 1989 után a teológiai karok visszatérhettek az egyetem kötelékébe, manapság már öt teológiai fakultás működik a Cseh Köztársaságban, amelyek közül hármat a katolikus egyház működtet, a Csehtestvéri Evangélikus Egyház és a Csehszlovák Huszita Egyház egy-egy saját karral rendelkezik. Az alacsonyabb fokú egyházi oktatás esetében az egyházak 1989 után tényleg a nulláról indultak, és egészen robosztus, távolról sem csak a hívők körében népszerű iskolarendszert sikerült kiépíteniük.

Az egyházak sajátos jogállásának polgári jogi következményekkel járó jogkörét veszélyeztette az új polgári törvénykönyv kidolgozásakor született tervezet, amely a házassági jogot a szocialista időszakból származó megoldás – miszerint a családjogba tartozik – megváltoztatásával visszaemelte a pol-

¹⁴ Kříž, Jakub, *Zákon o církvích a náboženských společnostech. Komentář* (Praha, C.H.Beck, 2011) 94.

gári jogba. A kommunista rezsim által 1950-ben bevezetett kötelező polgári házasság újbóli bevezetésének veszélye szerencsére elhárult, és a polgári jog új, átfogó rekodifikációja meghagyta az egyházi házasság alternatív intézményét, amit még 1992-ben állítottak vissza Csehszlovákiában.

A különleges jogok közül kettőt szerződéssel is megerősítettek. Az egyházak hadseregen belüli működése a Cseh Köztársaság Honvédelmi Minisztériuma (Ministerstvo obrany ČR), a Cseh Püspöki Konferencia (Česká biskupská konference) és az Egyházak Ökumenikus Tanácsa (Ekumenická rada církví) között 1998-ban lezárt megállapodások rendszerén alapul;¹⁵ az egyház működése a büntetésvégrehajtási intézményekben a Cseh Köztársaság Büntetésvégrehajtási Szolgálat (Vězeňskou službou ČR) és ugyanezen egyházi intézmények közötti szerződéses megállapodáson alapul.¹⁶ Az elmúlt évek során a különleges jogok zárt rendszerén kívül is fokozatosan érvényesülni kezdett az egyházak törvényileg garantált működése a közélet további szegmenseiben, elsősorban az egészségügyi és szociális intézményekben és szolgáltatásokban. A katolikus egyház maga is működtet néhány kórházat, szerzetesnővérek irányításával. Fontos szerepet tölt be az egyházi hospice mozgalom is, amely a palliatív ellátás önzetlen megszervezésével tett szert nagy népszerűsége. Az egyházi karitatív szervezetek közül a Katolikus Karitás és az Evangélikus Diakónia játsza a legnagyobb szerepet, és persze az ADRA, az Adventista Szeretetszolgálat is, amelynek hatása messze meghaladja a cseh adventista gyülekezet csekély létszámát.

Az egyházak vagyონrendezéséről szóló törvény eltörölte az egyházaknak azt a jogát, hogy az állami költségvetésből finanszírozzák tevékenységüket; továbbra is fennáll a gyónási titok elismerésének joga, amelyet azonban az állam nem garantál teljeskörűen, hiszen a tervezett bűncselekmény megakadályozásának elmulasztása, amennyiben erről a pap tudomást szerez a gyónás során, bűncselekmény maradt:

A fentiekből következik, hogy a gyónási (vagy annak megfelelő) titok védelmére vonatkozó hatályos jogi szabályozásunk nem abszolút. Azon a konstrukción alapul, hogy a gyóntató csak arról köteles hallgatni, amit a bűnbánó már elkövetett, de nem veszi figyelembe (és természetesen nem is tudja), hogy a gyóntató semmit, semmilyen okkal nem árulhat el a bűnbánóról (nefas est quavis de causa aliquatenus prodere paenitentem); ugyanakkor nem mindegy, hogy feloldozta-e vagy megtagadta-e tőle a szentségi feloldozást stb.¹⁷

¹⁵ Dohoda o spolupráci mezi Ministerstvem obrany ČR, Ekumenickou radou církví v ČR a Českou biskupskou konferencí, in *Revue církevního práva* (1998) 129–135; Smlouva mezi Ekumenickou radou církví a Českou biskupskou konferencí o podmínkách vzniku a působení duchovní služby v resortu ministerstva obrany, in *Revue církevního práva* (1999) 55–60.

¹⁶ Poslední, čtvrté znění od roku 1994: Dohoda o vězeňské duchovní službě z 18. 8. 2008, in *Revue církevního práva* (2008) 214–219.

¹⁷ HRDINA, Antonín Ignác, *Náboženská svoboda v právu České republiky* (Praha, Eurolex Bohe-

5. AZ ÚJ EGYHÁZAK ÉS VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK ELISMERÉSE

Az egyházakról szóló 2002-es törvény a korábbi tízezerről mindössze háromszázra csökkentette a létszámcenzust az olyan egyházhoz tartozók esetében, amely újonnan kéri regisztráció formájában az állami elismerést. Az ilyen alacsony létszámmal bíró egyházak, vallási közösségek azonban még nem élhetnek a fent említett különleges jogokkal, kivéve, ha a bejegyzésüktől számított tíz éven belül a törvényben meghatározott egyéb feltételeket is teljesítik. Ezeket eddig még egyetlen újonnan elismert közösség sem teljesítette.¹⁸ A 2002-ig tartó időszakban elismert 21 egyház és vallási közösség száma azonban napjainkra mintegy megkétszereződött. Ezzel összefüggésben a Cseh Köztársaság vallási életének tisztázódásáról, korrekciójáról beszélnek.

Azt figyelhetjük meg, hogy elsősorban a két legnagyobb létszámú nem katolikus egyház, a Csehtestvéri Evangélikus Egyház és a Csehszlovák Huszita Egyház elhagyják eredeti hitvallásukat, amit, különösen az evangélikusok esetében, a hagyományos „biblikusság” képviselt, illetve ezt gyakorta felváltják valami divatos baloldali-liberális politikai agendával. Ezzel kezdik eltörölni identitásukat, csatlakozva a szekuláris társadalmi irányzatokhoz. Nem véletlen tehát, hogy az aktív hívők számának növekedése inkább kisebb, angolszász eredetű egyházakra jellemző. Némelyiket a Cseh Köztársaságban már korábban elismerték, ilyen mindenképp a metodista, a baptista és a adventista egyház. Főként azonban több kisebb dinamikus gyülekezeti közösség regisztrációja növekszik, különösen a Hit Mozgalom (Movement of faith) spirituális irányzatából, ami pedig sok tekintetben még messzebbre megy, mint a korábbi evangéliumi és karizmatikus mozgalmak.

A Hit Mozgalom tanai a Biblián kívül az ún. Hitoktatók több száz publikációjából és felvételéből is származnak. Így számos olyan elemet tartalmaznak, amelyek túlmutatnak a pünkösdiista hagyományon, például a sátáni természet jelenlétének teóriája a nem keresztényekben és Isten gondviselésének jelenléte a keresztényekben, amely lényegében isteni lényre teszi őket, a megváltás gondolata, amit az tett lehetővé, hogy Jézus alászállt a pokolba, a szellemi világ feletti tekintély eszméje stb.¹⁹

Ilyen egyházból csak a 2007 és 2014 közötti időszakban a kulturális minisztérium hatot regisztrált.²⁰ A karizmatikus irányzat sokszor az egyes tradíci-

mia, 2004) 232.

¹⁸ „A francia és osztrák mintákat alapul vevő új egyházi törvény gyakorlatilag lehetetlenné teszi a korábban el nem ismert kisegyházak számára az említett különleges jogok megszerzését; bejegyzésükből csak jogi személyiségük következik.” NEŠPOR 109–110.

¹⁹ VOJTÍŠEK, Zdeněk, *Encyklopedie náboženských směrů v České republice* (Praha, Portál, 2004) 119.

²⁰ *Církev živého Boha* (2007); *Církev Nová naděje* (2009); *Církev Slovo života* (2010); *Církev víry*

onális, a reformáció idejéből származó egyházakban is megjelenik, belülről alakítja át szellemiségüket, szervezeti felépítésüket. Az első ilyen átalakított közösség a Cseh Testvér Egyházból kivált és 2002-ben elismert Keresztény Közösségek Egyház (Církev Křesťanská společenství) volt.²¹ A történelmi „Unitas fratrumhoz” kötődő Cseh Testvéreket (Jednota bratrská) azután ez az áramlat teljes egészében bekebelezte, miközben a maradék hagyományos hívó a Csehtestvéri Evangélikus Egyház szárnyai alá menekült, mint a tizenegyedik, úgynevezett „védelmezett” szeniorátus:

Az 1990-es években a Cseh Testvérek körében is kialakult egy karizmatikus „egyház az egyházban”, amely végül (az 1998-as zsinaton) többséget szerzett a gyülekezet nem karizmatikus irányultságú részével szemben. Az új vezetés irányításával mára a Jednota bratrská, a Cseh Testvérek gyakorlatilag a második karizmatikus felekezet lett a Cseh Köztársaságban a Keresztény Közösségek mellett.²²

A karizmatikus spirituális irányú utolsó győzelme a Baptista Testvériség de facto irányításának megszerzése volt, amelynek eredményeként a megmaradt baptista hívők úgy döntöttek, hogy megalapítják saját egyházukat, a Baptista Gyülekezetek Közösségét, amelyet 2019-ben regisztrált az állam.²³

A katolikus egyházon belül a tradicionalista mozgalommal történő szakítást erősítette meg a „lefebvrista” Szent X. Piusz Papi Testvériség (Kněžské bratrstvo sv. Pia X.) állami elismerése önálló egyházként.²⁴ Figyelemre méltó azonban, hogy az egyébként igen sokrétű és szervezeten sem egységes iszlám vallás – legalábbis a bejegyzett vallási közösségként történő állami elismerés érdekében – egységesen szerveződött meg a Cseh Köztársaságban, a 2004-ben bejegyzett Muszlim Egyházközségek Szervezetének Központja (Ústředí muslimských náboženských obcí) zászlaja alatt.²⁵

Közvetlenül az 1989-es politikai változások után a Cseh Köztársaságot elárasztották az alternatív vallási szcéna alanyai, amelyek addig csak rejtőzködve működhettek. A kilencvenes években a mormonok voltak a legsikeresebbek, akik már 1990-ben, kihasználva a jogi vákuumot, kormányelismerést szereztek,²⁶ és a Jehova Tanúi, akik már 1993-ban elérték a regisztrációt, per-

(2012); Církev Nový Život (2013); Církev Oáza (2014).

²¹ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 4563/2002-22, z 19. 6. 2002.

²² VOJTÍŠEK, Zdeněk, *Enfant terrible mezi českými církvemi. Charismatické hnutí u nás*, in Dingir. *Religionistický časopis o současné náboženské scéně* (1999) 25.

²³ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 15672/2019 OC, z 18. 3. 2019.

²⁴ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 37561/2018 OLP z 31. 5. 2018.

²⁵ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 4874/2004 OC, ze 17. 9. 2004.

²⁶ Usnesení vlády České socialistické republiky č. 51/1990, o povolení činnosti náboženské společnosti Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů (mormonské) v ČSR, z 1. 3. 1990.

sze a tanaikra vonatkozó bizonyíthatóan hamis adatok alapján.²⁷ Időközben mindkét közösség vonzereje lecsökkent, és az érdeklődés inkább az egyes ázsiai szellemi áramlatok képviselői felé fordult. Közülük kétségtelenül a legagilisabb és legláthatóbb a 2002-ben elismert Hare Krisna Mozgalom. Nyilvánvaló azonban, hogy az olyan szervezetek esetében, mint a Gyémánt Út Buddhista Közösség vagy a théraváda buddhizmus, inkább egy civilizációsán távoli és az európai mentalitáshoz igazított spiritualitás importjának megnyilvánulásairól van szó. Kivételt az eddig egyedüliként állami elismerést szerzett Csehországi Buddhista Közösség jelent, ami a vietnámi közösség tömeges jelenlétével függ össze, és a mahájána buddhizmus hiteles követőit tömöríti.²⁸ A vietnámiak között azonban egyre több a katolikus keresztény is.

A másik jelentős létszámú kisebbség, akik elsősorban munkavállalás céljából²⁹ érkeztek a Cseh Köztársaságba, az ukrán. Ők nemcsak a katolikus egyház keretein belül gyakorolják hitüket, nevezetesen a szláv-bizánci rítusban, amelyet az állam hagyományosan görögkatolikus egyházként ismer el, hanem az ortodox egyházban is, amelynek a Cseh Köztársaságban két államilag elismert jogalánya van: a hagyományos Ortodox Egyház mellett a cseh területeken és Szlovákiában a Moszkvai Patriarchátus Orosz Ortodox Egyház néven bejegyzett tagja, Moszkva és egész Oroszország pátriárkájának egyháza a Cseh Köztársaságban.³⁰

6. ÖSSZEZÉS

Nyilvánvaló, hogy a Cseh Köztársaságban az állítólagos ateizmus vagy legalábbis a vallás iránti közömbösség látszata alatt gazdagon burjánzó egyházi élet csirázik. Természetesen az is igaz, hogy ha a bevett egyházak szervezeti felépítése rendkívül szerteágazó, annál inkább önmagukkal foglalkoznak, és nem várhatjuk tőlük, hogy hitelesen töltsék be autentikus spirituális szerepüket a társadalomban. A belső aktivizmusra és népszerűség-hajszolásra építő elismerésre törekvésnek sem lehetnek tartós eredményei. Ennél fogva élő közösségek elsősorban a katolikus egyházon belül találhatóak, amely csehországi formájában egyre inkább megfelel Joseph Ratzinger, a későbbi XVI. Benedek pápa elveinek, aki a II. Vatikáni Zsinat után profétailag látta, hogy az Egyháznak a jövőben külsőségeiben visszafogottá kell válnia, hogy hitelesebben vonzza be a hívőket, és nagyobb erővel sugározza kifelé az evangéliumot.

²⁷ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 8475/1993, z 1. 9. 1993.

²⁸ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 34624/2020 SOCNS, z 9. 6. 2020.

²⁹ 2022 februárjától háborús menekültként (a ford.).

³⁰ Rozhodnutí Ministerstva kultury ČR čj. 15996/2006 OC, z 2. 5. 2007.

◆◆◆ KÖZLEMÉNYEK

◆◆◆ NÉMETH LÁSZLÓ IMRE

Zágon József két köszöntője a Pápai Magyar Intézetben

A MAGÁN JELLEGŰ ÜGYEK C. IRATTARTÓ ÉS ANNAK TARTALMA

Zágon József 1953-tól 1964-ig volt a Pápai Magyar Egyházi Intézet régense (igazgatója).¹ A közelmúltban került látókörbe eddig még fel nem dolgozott irattartója, amelyre saját kézzel azt írta: „Magán jellegű ügyek”.² Beszédek (I.), dokumentumok (II.), levelek (III.) és orvosi iratok (IV.) vannak benne.

Beszédeit írógéppel, illetve kézzel írta, amelyek közül ebben az irattartóban huszonháromat őrzött meg.³ Ezek között van a magyar zsinati delegáció tiszteletére a zsinat első ülészaka alatt, 1962. november 15-én adott fogadáson mondott köszöntője, amelyet már közzétettük.⁴ A beszédeken, egy ki-

¹ Életrajza: NÉMETH László Imre, *Zágon József (1909–1975)*, in Uő, *Magyarokról Itáliában 1924–2014* (Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2020) 261–295; apostoli vizitatori működéséről részletesen: Uő, *Száz-tíz éve született Zágon József apostoli vizitátor*, uo. 315–335. A Pápai Magyar Egyházi Intézet (a jegyzetben a továbbiakban: PMI) története: CSORBA László, *A Pápai Magyar Egyházi Intézet Rómában 1945-től napjainkig*, in *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)* (szerk. Csorba László; Budapest, H & Társa, 1998) 75–94; TÓTH Tamás, *A Pápai Magyar Intézet Róma* (Róma – Budapest, Pápai Magyar Egyházi Intézet – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2017).

² Ideiglenes jelzete: Zágon–Magániratok. A gyűjtemény Esztergomba, a Prímási Levéltárba fog kerülni. Zágon kiterjedt levelezését jelenleg a római Szent István Alapítvány őrzi. Jelzete: SZIA–Zágon. Leírása: NÉMETH László Imre, *Zágon-leveleskönyv. Iratgyűjtemény-törredék Mindszenty József bíborosról 1967–1975* (Budapest, SZIT, 2011) 17–18.

³ Zágon–Magániratok I.1–23. Nyomatásban megjelent írásai megtalálhatók az Olaszországi Magyar Katolikus Misszió Levéltárában (OMKM), CD 26. A levéltár 2021-ben a Prímási Levéltárba került.

⁴ Zágon–Magániratok I.7. NÉMETH László Imre, *Zsinati atyák a Pápai Magyar Intézetben, Zágon József köszöntője 1962-ben*, in „...a jövőnek urai vagyunk.” *Tanulmányok Csorba László*

vételével, nincs feltüntetve, hogy mikor és hol hangzottak el, de tartalmuk alapján néhány esetben lehet erre következtetni.⁵ Van egy-egy magyar nyelvű karácsonyi és húsvéti prédikációja⁶ és néhány evangéliumi szakasról mondott német nyelvű beszéde.⁷ Ez utóbbiakat nagy valószínűséggel az ausztriai Mutters plébániatemplomában mondta el, ahol általában szabadságát töltötte. Öt beszéd elsőmisére készült, németül, illetve magyarul. Az egyik német nyelvű az ausztriai Muttersben hangzott el, feltehetően az ötvenes években egy újonnan szentelt magyar pap újmiséjén. A beszéd első oldala egy olyan félbevágott levélpapír hátoldalára van gépelve, amelyen a fejléc magyarországi levelezésében és küldeményeiben használt álneve: Dr. Mikes József Mutters 18, Tirol, Ausztria.⁸ A beszédben igen elismerően szól a helyi közösségről.⁹

A mi mai újmiséünk idegenként áll előttetek, első alkalommal van itt. [...] miért jött ő éppen ma Muttersbe? Azért jött, mert nem mehetett haza. [...] Magyarországon kívül nincsen más közösség, amelyik a magyar papokhoz közelebb lenne, mint Mutters. [...] Mindnyájan szeretetet, megértést találunk, úgymond második hazát.

Személyes vallomása ez a helyiekkel való kapcsolatáról, aminek maradandó emléke a kanonoki kinevezése után a templom szentélyébe általa készíttetett színes Jézus Szíve-üvegablak.¹⁰ Egy másik újmisé beszédet a magyar kolóniának mondott Rómában, Szűz Mária Istenanyasága ünnepén, amely akkor október 11-én volt.¹¹ A beszédből az újmisésről annyi derül ki, hogy a határon

tiszteletére (szerk. Kárpáti Attila István et al.; Budapest, Martin Opitz, 2022) 251–258. A köszöntő közlése után előkerült egy másik, ugyanezre az alkalomra írt rövidebb köszöntő (Zágon–Magániratok I.8.). Feltehetően egy korábbi tervezet, ami helyett Zágon a római magyar papságot bemutató hosszabb köszöntőt mondta el.

⁵ Zágon–Magániratok I.2. – Stuttgart, 1954. aug. 15.

⁶ Zágon–Magániratok I.13–14. A karácsonyi beszédhez van egy rövid kiegészítés a budapesti Sztálin-szobor felállításáról, amelyet 1951. dec. 16-án avattak fel, így a karácsonyi beszéd feltehetően 1951 karácsonyán hangzott el, <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-N05BNTVHdmZXQTJKSUMwYzU3TGQ2dz09> (2022.08.27.).

⁷ Témaik az evangéliumi főparancs és a süketnéma meggyógyítása. Zágon–Magániratok I.11–12.

⁸ Zágon álnevéhez lásd: FEJÉRDY András, „Hontalanok”. *A római emigráns magyar papok, a magyar kormányzat és a Vatikán új keleti politikájának kezdetei*, in *Történelmi Szemle* (2009) 61 és ott a 7. jegyzet.

⁹ Zágon–Magániratok I.15.: „Unser heutiger Primiziant steht als Fremder vor euch, er ist zum ersten mahl hier unter euch. [...] warum kam er gerade nach Mutters? Er kam, weil er nicht heimgehen konnte. [...] Es gibt keine Gemeinde außerhalb Ungarns, die den ungarische Priestern näher stünde, als Mutters. [...]. Alle fanden wir Liebe, Verständnis, sozusagen eine zweite Heimat.”

¹⁰ Kinevezésének dátuma 1969. febr. 25. *Clero Liberiano a servizio della Salus Populi Romani 1800–2010* (Studia Liberiana II.) (a cura di Michal Jagosz; Roma, Lisanti, 2011) 213.

¹¹ Zágon–Magániratok I.16. Az ünnepet 1914 és 1969 között október 11-én tartották. Diós István, *Mária Isten anyasága*, in *Magyar Katolikus Lexikon VIII* (Budapest, SZIT, 2003) 649.

átszökött, majd egészségileg gyengélkedett. Az érkezés leírása és az újmise időpontja illik a Collegium Germanicum et Hungaricum-ban végzett győri egyházmegyes Radics Jánosra, aki a határon átszökve érkezett Rómába, hogy megkezdhesse római tanulmányait, és 1955. október 10-én szentelték pappá, újmiséjét a Szent Callixtus-katakombában mondta.¹² Hlatky Endre, a Magyar Nemzeti Bizottmány római irodájának h. vezetője,¹³ aki általában igen kritikus volt Zágonnal szemben, Péterffy Gedeonnak, a Pápai Magyar Intézet egykori vezetőjének azt írta, hogy ez alkalommal jól beszélt.¹⁴ Leveleiből az is kiderül, hogy a szentmise fél 8-kor kezdődött. A következő évben, október 11-én Zágon az ugyancsak győri egyházmegyes Balogh Vince germanikus újmiséjén beszélt a Liguori Szent Alfonz-templomban, amelyről Hlatky ismételen elismerően írt.¹⁵ Ez a beszéd azonban a szóban forgó gyűjteményben nem található. Életrajzából van még egy biztos adat arról, hogy részt vett újmiséjén, 1962. július 8-án Németországban.¹⁶ Lehetséges, hogy ezen is ő mondta a beszédet németül. A gyűjteményben van egy esküvőn mondott magyar nyelvű beszéde is.¹⁷

¹² Radics János (1931–2020) győri egyházmegyes pap. [saját közlés], *Radics János*, in *Magyar Katolikus Lexikon XI* (Budapest, SZIT, 2006) 410. A németországi Straubingban hunyt el 2020. jan. 7-én. *Ismertető. Külföldi magyar katolikus lelkipásztori szolgálat* 25. (szerk. Cserháti Ferenc; Budapest, Magyar Katolikus Püspöki Konferencia Külföldi Magyar Lelkipásztori Szolgálat, 2021) 15.

¹³ Hlatky Endre (1895–1957) szerkesztő, majd miniszterelnökségi államtitkár. A háború végén a németek elhurcolták, az amerikaiak védőőrizetébe került, amely alól 1945. máj. 27-én szabadult Capri szigetén. Rómában telepedett le, az Anima kollégiumban lakott. Titkári munkája mellett az 1948-ban megalakult Külföldi Katolikus Akció (Actio Catholica in Exteris) főtitkára, majd védnöke lett. Életrajza: <https://www.arcanum.hu/en/online-kiadvanyok/Lexikonok.../hlatky-endre-75DCD/> (2019.01.19.).

¹⁴ OMKM–MNB 4.3.1, 40, Hlatky Endre levele Péterffy Gedeonnak, Róma, 1955. okt. 26. A Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) római irodájának levéltára az OMKM Levéltárának részeként a Primási Levéltárban található. Péterffy Gedeon (1912–1993) esztergomi főegyházmegyes pap, 1947–1951 között a PMI igazgatója volt. Életrajza: DUDÁS Róbert Gyula. *Magyar katolikus papok Észak-Amerikában* (Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2020) 308.

¹⁵ OMKM–MNB 2.9.306, Hlatky Endre Schell Péternek, Róma, 1956. okt. 12. (eredeti iktatószám: 257/1956). Balogh Vince 1961-től Linzben működött, a menekültek egyházmegyei főelkésze, majd 1984–1990 között Ausztriában az idegen ajkú hívek nemzeti direktora. Életrajza: DIÓS István, *Lelkipásztoraink. 1945–2010 között elhunyt egyházmegyes és szerzetes papjaink* (Budapest, SZIT, 2015) 36. Ausztriai működéséről kissé eltérő évszámokkal: MIKLÓSHÁZY Attila, *Római katolikus magyar lelkipásztorkodás Ausztriában*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (2013) 150–154.

¹⁶ SZIA–Zágon 30.3, Zágon levele Szabó Jánosnak, Róma, 1962. máj. 28.

¹⁷ Két esketése ismert, az egyik 1961-ben a PMI-ben, ahol Kállay Orsolyát eskette (NÉMETH, *Magyarokról Itáliában...* 400), és van egy színes fénykép a szerző birtokában, amelyen egy házaspárral van együtt. A kép hátán a szöveg: Matrimonio 26. Aprile 1973. Ezek az esküvőkön feltehetően nem magyarul beszélt.

A ZÁGON JÓZSEF ÁLTAL KÉSZÍTETETT ÜVEGABLAK MUTTERSBN

Az *Élet* c. folyóirat hírt adott arról, hogy Zágón 1951. február 11-én Mindszenty bíboros bebörtönzésének második évfordulója alkalmából szentmisét mondott Rómában.¹⁸ A hír nem szól azonban arról, hogy hol tartották azt. Ebben a beszédgyűjteményben megtalálható ez a beszéde is, amiben a következőket mondta:¹⁹ „Itt állunk Michelangelo örökszép alkotása, a Pietà, a

¹⁸ „Áldozata nem volt hiába való”. Zágón József Mindszenty bíborosról, in *Élet* (1951. febr. 25.) 4. sz.; NÉMETH, *Száztizéve született...* 330.

¹⁹ Zágón–Magániratok I.1.

fájdalmas Szűzanya oltára előtt. Ennél szebb keretet mai megemlékezésünkhöz nem találhattunk volna.” A szentmisét tehát a Szent Péter-bazilikában mondta. Megvan továbbá Lepold Antalnak, a bécsi Pázmáneum rektorának aranymiséjén, 1954. július 4-én, vasárnap de. 11 órakor a mariazeili kegytemplomban németül mondott beszéde,²⁰ amely megjelent a *Vasárnapi Levél* című lelképásztori értesítő IX. évfolyamának július–augusztusi számában.²¹ Az általában kéthavonta megjelenő értesítőt a klagenfurti magyar lelkész, Dittrich Imre adta ki.²² Beszámolója szerint az aranymisén sok hívő vett részt Bécsből, és jelen voltak a magyar emigráció jeles képviselői is,²³ akik a szentmise után a Hotel Feichtegger Weißer Ochs szalonjában találkoztak.²⁴ Nem véletlen tehát, hogy a beszéd hiányos példányának harmadik oldala a hotel félbevágott fejléces levélpapírjának a hátára van gépelve. A jubiláns személyéről, életpályájáról Zágon nem tett még csak említést sem, annak ellenére, hogy jó személyes kapcsolatban álltak egymással, feltehetően azért, mert a szentmisén nem csak olyanok vettek részt, akik ismerték.²⁵ Van továbbá két ünnepi beszéde. 1954. augusztus 15-én Stuttgartban németül beszélt. A szentmisén megáldottak egy Szent István-szobrot,²⁶ Mariazellben pedig

²⁰ Zágon–Magániratok I.2. Hiányzik az első oldal. Lepold Antal (1880–1971) esztergomi főegyházmegyes pap, apostoli protonotárius, kanonok. 1904. jún. 29-én szentelték pappá Kalocsán. 1913-ban Csernoch János érsek inkardinálta a főegyházmegyébe. A háború után emigrált. 1946. dec. 3-tól haláláig a Pázmáneum rektora. Aranymiséje alkalmából a Máltai Rend tiszteletbeli konvent káplán címmel tüntette ki. BEKE Margit, *Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006* (Budapest, SZIT, 2008) 431–432; VAJAY Szabolcs, *A Máltai Rend magyar lovagjai 1530–2000 I–II* (Budapest, Mikes, 2002) I, 412.

²¹ Zágon–Magániratok I.3. Az értesítőnek a gyűjteményben csak a 3–4. oldala van meg. A teljes cikk: *Mariazell*, in *Vasárnapi Levél* (1954) 2–5. Megtalálható az Országos Széchenyi Könyvtár mikrofilmtárában.

²² Dittrich Imre (1901–1989) magyar lelkészként 1945-től 1959-ig működött Klagenfurtban. MIKLÓSHÁZY, *Római katolikus...* 161. Az értesítő első száma 1946. nov. 18-án jelent meg. TAKÁCS Emma, *Vasárnapi Levél – Kultúrélet*, in *Magyar Katolikus Lexikon XIV* (Budapest, SZIT, 2009) 839.

²³ Két főlelkész, Ádám György Münchenből és Gróh Béla Feldkirchből, Bécsből Dér Iván, Giannone Egon vicerektor és Nádor Ferenc spirituális, továbbá Ausztriából Marosi László spittali lelkész, Mikisits József Salzburgból, Valentiny Géza Stanzból, valamint Rómából Békés Gellért bencés, Mons. Magyar Gyula, a Pázmáneum egykori vicerektora, Markovics Róbert, a PMI esztergomi főegyházmegyes növendéke, és Augsburgból a magyar lelkész, Komáromi János.

²⁴ Mind a mai napig működik: Andreas Feichtegger Hotel weißer Ochs, Wienerstr. 6, 8630 Mariazell, Steiermark.

²⁵ Ezt mutatja, hogy 1958 húsvétján Ádám Györggyel és Dunay Antallal együtt kirándultak Szicíliában. SZIA–Zágon 16.11, Zágon levele Lepold Antalnak, Mutters, 1960. okt. 4.

²⁶ Zágon–Magániratok I.4. A stuttgarti magyar közösség történetében a Szent István-szobor megáldásáról nincsen szó. 1954. aug. 20-án Kőmíves János szombathelyi egyházmegyes pap mondott ünnepi szentmisét. TEMPFLI Imre, *A Stuttgarter Magyar Katolikus Egyházközség története – Die Geschichte der Ungarischen Katholischen Gemeinde in Stuttgart* (Stuttgart, Státus, 2012) 48. A stuttgarti magyar közösségnek volt egy Szent Istvánt lóháton ábrázoló domborműve, amelyet a Magyar Misszió valahányszor költözött, mindig magával vitt, majd nyoma veszett. Köszönet

magyar zarándokoknak mondott magyar nyelvű beszédet a kegykép ajándékozásának 600. évfordulója alkalmából, feltehetően 1964 szeptemberében.²⁷

A beszédek között van három írása is. 1962-ben Rómában az *Exsul Familia* apostoli konstitúció tizedik évfordulója alkalmából nemzetközi zarándoklatot tartottak, amelyen 500 magyar vett részt.²⁸ Zágon erre készítette kézírással „Az »Exsul Familia« 10 éves jubileuma és a magyar emigráció” c. hatoldalal beszédet.²⁹ A Szent István Házban őrzött iratgyűjteményében van egy ugyanilyen című, írógéppel írt és kézzel kiegészített beszéde, amelyet augusztus 5-én, a Collegium Germanicum et Hungaricumban mondott a magyar papi találkozóon.³⁰ Ennek első változata lehet ez a beszéd. Van továbbá két német nyelvű előadása. Az egyik tizenhét oldalas, kézzel írta az egyházpolitikáról.³¹ A tizenhatodik oldalon szó van benne az 1957. évi 22. törvénycikkről. Tehát legkorábban 1957-ben készült. A másiknak a címe: „Kirchenpolitik im Donauraum” – Egyházpolitika a Duna térségében.³² Az írás töredékes, kétoldalal, gépelt és stencilezett. Klagenfurtban, 1962 áprilisában mondta el a püspök által a dunavölgyi népek részvételével szervezett háromnapos konferencián.³³

Végül a zsinat első ülészakán elhangzott és már közzétett köszöntőn kívül van még másik két köszöntő, az egyik olaszul, a másik magyarul, amelyek a Pápai Magyar Intézet életének jeles eseményei alkalmával hangzottak el a fehér asztalnál, az egyik 1958-ban, a másik 1963-ban. E tanulmány végén ezt a két köszöntőt tesszük közzé jegyzetekkel, mert értékes információkkal szolgálnak az eseményekről, azok háttéréről, és a korról, amikor elhangzottak.

az információért Tempfli Imrének.

²⁷ Mariazellben a magyar zarándoklatot minden évben hagyományosan szeptemberben tartották, pl. 1957-ben, a kegyhely alapításának 800. évfordulója alkalmából. *Magyarok Mariazellben*, in *Katolikus Szemle* (1957) 187. A helyi hagyomány az 1364. évet tartotta Nagy Lajos csodás győzelmi évének, amelynek emlékére adományozta a kegyképet. 1764-ben és 1864-ben nagyszabású jubileum keretében ünnepelték meg ezt. PROKOPP Mária, *Nagy Lajos magyar király művészeti pártólása*, in *Mariazell és Magyarország. 650 év vallási kapcsolatai. A „Magna Mater Austriae et Magna Domina Hungarorum” nemzetközi konferencia előadásai, Esztergom (2002. május 6–9.) és Mariazell (2002. június 3–6.)* (Strigonium Antiquum VI) (szerk. Walter Brunner et al.; Esztergom – Graz, Prímási Levéltár, 2003) 93–98, különösen 95.

²⁸ A találkozó története: NÉMETH László Imre, *Az Exsul Familia és Zágon József 1952–1962*, in *Magyar Sion* (2021) 249–269.

²⁹ Zágon–Magániratok I.7.

³⁰ SZIA–Zágon 38.5.

³¹ Zágon–Magániratok I.22.

³² Zágon–Magániratok I.23.

³³ Zágon József levele Kada Lajosnak, Róma, 1962. márc. 27. A levelezés rövidítése: Zágon–Kada, története: NÉMETH László Imre, *Mindszenty megvalósult álma. A Santo Stefano Rotondo és a Szent István Ház* (Budapest, SZIT, 2009) 16.

A KÉT KÖSZÖNTŐ

Az első köszöntő a Pápai Magyar Intézet márványoltárának szentelése alkalmából hangzott el 1958. december 4-én.³⁴ A Pápai Magyar Intézet 1958-ban ünnepelte alapításának 30. évfordulóját.³⁵ Az évfordulóra megújították a kápolnát. Zágon megbízást adott Prokop Péter kalocsai egyházmegyes, ösztöndíjas, pap-festőnek a kápolna freskóinak elkészítésére.³⁶ A freskón kívül a jubileumra készítették egy márványoltárt, amiből következtetni lehet arra, hogy addig fából készült oltáron miséztek. Az új oltár márvány asztaloltár volt, bronzal bélelt oltáriszentségőrző szekrényvel (tabernaculum).³⁷ 1958. december 4-én, a délelőtt 11 órakor kezdődő szentmisén szentelték fel. A kápolna két ablaka között állt, Prokop Péter Kálvária-jelenetet ábrázoló freskója alatt. Szent Ágnes, Szent Gellért, a kassai vértanúk, Árpád-házi Szent Erzsébet és Szent X. Piusz pápa ereklyéit helyezték el benne.³⁸ A szentmisét követő ünnepi ebéd kiemelt vendége volt a szentelő püspök, Mons. Ettore Cunial soteropoli c. érsek, Róma második vicegerentéje (a bíboros-vikarius helyettese),³⁹ az oltár művészi tervezésében részt vevő Don Razzicchia,⁴⁰ a szertartásmester, Mons. Mosante és Apor Gábor báró, volt szentszéki követ.⁴¹ A köszöntő végén Zágon poharát emelte a meghívott vendégek tiszteletére. A köszöntőt a mára már nem létező márványoltár készítésének indoklása teszi különösen is figyelemreméltóvá.

³⁴ Zágon–Magániratok I.5. Írógéppel van írva, három képeslap méretű kartonra. Az olasz nyelvű köszöntőt saját fordításunkban adjuk közre a tanulmány végén (Forrásközlés 1.).

³⁵ Az alapításról: TÓTH 17–19.

³⁶ Prokop Péter (1919–2003) kalocsai főegyházmegyes pap. 1957-től volt a PMI növendéke. 40 négyzetméter freskót készített. Életrajza és a kápolna freskóinak leírása: PROKOPP Mária, *Prokop Péter festőművész (1919–2003)* (Szeged, Szegedi Tudományegyetem, BTK, Olasz Tanszék, 2003) 21–31; SÜMEGI György, *Prokop Péter és az 1956-os forradalom*, in *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira* (szerk. Zombori István; Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2009) 131–147.

³⁷ PMI levéltár, 1001/1964, Leltár.

³⁸ PMI levéltár, 88/1958.

³⁹ Ettore Cunial (1905–2005) c. érsek. 1953–1960 között volt Róma második vicegerentéje. Életpályája: <http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bcunial.html> (2022.07.08.).

⁴⁰ Don Razzicchia D. Goffredo a római egyházmegye papja. *La Diocesi di Roma 1964* (Roma, Vicariato di Roma, 1964) 140. Az ötvenes években a római szemináriumban (Seminarario Romano) művészettörténetet tanított, és maga is festett. GENNARI, Gianni, *Quei miei prof al Seminario sacerdoti «irripetibili»*, in *Avvenire* (2022. jan. 29.), <https://www.avvenire.it/rubriche/pagine/quei-miei-prof-al-seminariosacerdoti-irripetibili> (2022.11.10.).

⁴¹ Apor Gábor (1889–1967) volt szentszéki követ, máltai lovag. Életrajza: LEGEZA László, *Báró Altorjai Apor Gábor*, in *Életsorsok. Magyar máltai lovagok voltak* (szerk. Legeza László, Budapest, Magyar Máltai Lovagok Szövetsége, 2019) 13–14.

A másik köszöntő a II. Vatikáni Zsinat második ülészakán, a magyar zsinati delegáció tiszteltére adott ebéden hangzott el, 1963. december 1-jén.⁴² Ezen az ülészakon 1963. szeptember 29. és december 4. között az első ülészakához képest népesebb magyar delegáció vett részt.⁴³ Püspök tagjai Hamvas Endre csanádi, Kovács Sándor szombathelyi, Papp Kálmán győri megyéspüspökök, Kovács Vince váci és Szabó Imre esztergomi segédpüspökök voltak. Brezanóczy Pál egri apostoli adminisztrátor pedig zsinati szakértőként volt a delegáció tagja. Zágon Muttersből 1963. szeptember 20-án indult vissza Rómába, hogy a delegáció fogadásán ott legyen a római Termini pályaudvaron.⁴⁴ Szeptember 26-án ez alkalommal is, mint az első ülészakára érkező delegáció fogadásakor, rajta kívül magyar egyházi részről jelen volt Mester István, a püspöki kar római ágense⁴⁵ és Tomek Vince piarista generális.⁴⁶ A fogadásról írt ügynöki jelentésben olvasható, hogy Zágon bemutatkozott Merényi Ferencnek, a Római Magyar Akadémia igazgatójának, aki ez alkalommal részt vett a fogadáson.⁴⁷ Tomek Vince, a jelentés szerint, számonkérte Zágonon, hogy miért nem ismerik egymást, amikor Merényi már öt éve vezeti a Római Magyar Akadémiát. A beszélgetésre figyelmet fordító ügynök szerint Zágon mentségül betegségére hivatkozott.⁴⁸ Nehéz azonban elgondolni, hogy az egy épületben lakó, egymással levelezésben álló két vezető korábban személyesen nem találkozott volna egymással.⁴⁹ Az ügynöki jelentés elsődleges célja feltehetően Tomek és Zágon eltérő viszonyának jellemzése a magyar kommunista vezetőkkel szemben. A zsinat második ülészakának végén, ugyanúgy, mint az első ülészakon, Zágon

⁴² Zágon–Magániratok I.9. Írógéppel van írva két db A/5-ös lapra, lásd: Forrásközlés 2. Fejérdy zsinati kronológiája szerint Zágon nov. 1-jén is adott egy ebédet, de forrásainkban ennek nem találtuk nyomát. FEJÉRDY András, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965* (Társadalom-és Művelődéstörténeti Tanulmányok 43) (Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 2011) 353.

⁴³ FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 169–177, 282–283.

⁴⁴ SZIA–Zágon 30.3, Zágon levele Szabó Jánosnak, Róma, 1963. szept. 10.

⁴⁵ Mester István (1919–1984) egri főegyházmegyes pap, 1953-tól a Pápai Magyar Intézet vice-rektora, 1951-től a magyar püspökök római ügyintézője (ágens). Életrajza megjelenés előtt: NÉMETH László Imre, *Magyar egyházi hírek 1975–1984, ahogy Mester István látta Rómából*.

⁴⁶ Tomek Vince (1892–198) piarista, 1947-től a rend generálisa. KÁLMÁN Peregrin, *Mindszenty, Tomek, Barankovics. Arcvonalok és fordulópontok a keleti politika világában* (Budapest, SZIT, 2020) 13–16.

⁴⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.5. O – 14 963/5, Canale 210. Merényi Ferenc (1923–2006) építészmérnök, építészettörténész először 1959–1965 között volt a Római Magyar Akadémia (a továbbiakban: RMA) igazgatója. MOLNÁR Antal – TÓTH Tamás, *A Falconieri-palota* (Róma – Budapest, Balassi Intézet, 2016) 144.

⁴⁸ Szívinfarktusra utalhatott, amelyet 1963 tavaszán kapott. Ennek orvosi iratai megtalálhatók az itt bemutatott iratgyűjteményben. Zágon–Magániratok IV.5–21.

⁴⁹ Jelentős, az olasz sajtóban is megjelent összeütközésük a Mária-mozaiknak az RMA épületéről való eltávolítása kapcsán volt. PMI levéltár, 42/1960, Zágon levele Merényi Ferencnek, Róma, 1960. júl. 2. A történethez: CSORBA, *A Pápai Magyar Egyházi Intézet...* 86.

testületileg hívta meg ebédre december 1-jére a magyar püspököket és az apostoli kormányzót a Pápai Magyar Intézetbe.⁵⁰ Ez alkalommal elhangzott pohárköszöntője az első ülészak alatti látogatáson elhangzott köszöntőjéhez képest rövidebb. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy a Pápai Magyar Intézet a magyar püspököké, oda hazajönnek. Zágon ekkor talán még nem sejtette, hogy a következő évben, 1964-ben az ún. részleges megállapodás aláírását követően a Pápai Magyar Intézetet át kell adnia a püspöki karnak.⁵¹ A magyar kormány és a Vatikán közötti tárgyalásokon már 1963. októberében felmerült az igény arra, hogy a Pápai Magyar Intézetet a püspöki kar használhassa.⁵² Nagy a valószínűsége annak, hogy a zsinati delegáció tagjai közül néhányan, az állambiztonsági jelentések alapján minden bizonnyal Hamvas Endre és Brezanóczy Pál, akik az asztal körül ültek, már tudtak erről.⁵³ Zágon valószínűleg csak később szerzett erről értesülést; jelenlegi ismereteink szerint hivatalosan első alkalommal a Pápai Magyar Intézet 1962/1963. évi jelentésében tett róla említést 1964 januárjában.⁵⁴ Természetesen tudott arról, hogy a magyar kormány szeretne tőlük megszabadulni. Mester István ugyanis 1962 szeptemberében arról tájékoztatta, hogy a magyar kormány szeretné a házat, azaz a Falconieri-palotát eladni.⁵⁵ Zágon így válaszolt:⁵⁶ „A ház eladása könnyen beletartózhatik [sic!] a kommunisták terveibe. Ha másként nem, így akarnak tőlünk megválni.” 1963 decemberében azonban po-

⁵⁰ Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, XIX-A-21-d-004-52-1963, 001/283, Napi jelentés melléklete. Római információk, Budapest, 1963. dec. 5. Köszönet Fejérdy Andrásnak az adatközlésért. Kovács Sándor szombathelyi püspök a zsinat alatt vezetett naplójában a második ülészaknak erről az eseményéről nem írt. Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, VI. Személyi hagyatékok, A. Püspöki hagyatékok, 11. Kovács Sándor hagyatéka, Zsinati Napló II., 1963. szept. 22. – okt. 28. (36–52). A püspök zsinati részvételéről: RÉTFALVI Balázs, *Kovács Sándor szombathelyi püspök a II. Vatikáni Zsinaton*, in *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium* (Collectanea Studiorum et Textuum II/1) (Budapest, Gondolat – MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2015) 28–112.

⁵¹ Az 1964-es részleges megállapodásról: BALOGH Margit – FEJÉRDY András – SZABÓ Csaba, Az 1964-es magyar–szentszéki részleges megállapodás, in *Archív Net* (2018) 6. sz., <https://www.archivnet.hu/az-1964-es-magyar-szentszeki-reszleges-megallapodas> (2022.05.25.). A PMI átadásáról: NÉMETH, *Mindszenty megvalósult álma...* 85–92; FEJÉRDY András, *Állam(biztonság)j játszók a Pápai Magyar Intézet átvétele körül*, in *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban* (szerk. Soós Viktor – Szabó Csaba – Szigeti László, Budapest, SZIT – Luther, 2010) 361–395.

⁵² 42. dokumentum III. javaslat 3. pont, in SZABÓ Csaba, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években* (Budapest, SZIT, 2005) 160.

⁵³ FEJÉRDY, *Állam(biztonság)j játszók...* 366–367.

⁵⁴ PMI levéltár, 11/1964, Zágon József jelentése, Róma, 1964. febr. 22.

⁵⁵ Mester a hírt Krajcsovits Rudolf (1905–1975) fogász és szájszész, máltai lovagtól halotta. SZIA–Zágon 18.1, Mester István levele Zágonnak, Róma, 1962. szept. 8. Merényi igazgató idejében valóban kísértett a palota eladásának rémhíre. CSORBA László, *A Római Magyar Akadémia története 1945 után*, in *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában...* 60.

⁵⁶ SZIA–Zágon 18.1, Zágon levele Mester Istvánnak, Mutters, 1962. szept. 12.

hárköszöntőjét még házigazdaként mondta, amelyben névnapja alkalmából köszöntötte Hamvas Endre csanádi püspököt, a zsinati delegáció vezetőjét, majd pedig minden részt vevő vendéget, akik a zsinat második ülésszakának végeztével haza készültek. A Pápai Magyar Intézet egész közösségének a nevében támogatásukról biztosította őket, kifejezve reményét, hogy a zsinat harmadik ülésszakán ismét találkozni fognak. Erre sor került, de már egészen más körülmények között.

AZ IRATTARTÓ TOVÁBBI TARTALMA

Érdekes még néhány szót ejteni az irattartó további tartalmáról, mert értékes részletekkel szolgál Zágón életrajzához.

A dokumentumok között három dokumentuma található.⁵⁷ Az első az Istituto delle Opere di Religione (I.O.R.), az ún. vatikáni bank két színű kártyája, amellyel pénzügyeit intézte.⁵⁸ Számlaszáma: 051 00827 T volt. A második nemzetközi oltási igazolványa.⁵⁹ Az Egyesült Államokba tervezett útja előtt oltották be 1963. március 29-én. Az utat szívinfarktus miatt el kellett halasztania, amiről rövidesen lesz szó.⁶⁰ A harmadik dokumentum pedig tiszteletbeli kanonoki kinevezése borítékkal együtt, amelyet Carlo Confalonieri bíboros írt alá 1963. május 30-án.⁶¹

A levelek többsége köszöntés, jókívánság,⁶² és itt találhatók Zágón levelezéséhez használt formaszövegek is. A levelek között van kettő, amelyek alig ismert családi kapcsolataira vetnek fényt. 1957. március 11-én kapott

⁵⁷ Zágón–Magániratok II.1–3.

⁵⁸ Zágón–Magániratok II.1. A pénzügyintézményt XII. Piusz pápa 1942-ben alapította. STELLA, Serena, *Istituto per le Opere di Religione*, in *Mondo Vaticano. Passato e presente* (a cura di Niccolò Del Re; Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 1995) 630–634.

⁵⁹ Zágón–Magániratok II.2.

⁶⁰ Az utazásról lásd: NÉMETH László Imre, *Zágón József és Szabó János levelezése 1956–1965. Zágón József halálának 45. évfordulója emlékére*, in *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* (2019) 244.

⁶¹ Zágón–Magániratok II.3. Carlo Confalonieri (1893–1986) bíboros 1959-től haláláig a Santa Maria Maggiore-bazilika főpapja. Életrajza: GAROFALO, Salvatore, *Il cardinale Carlo Confalonieri (1893–1986)* (Coscienza. Studi 23) (Roma, Studium, 1993); JAGOSZ 129, 220. A kinevező iratnak a helye Zágón személyes iratai között lenne: SZIA–Zágón 55, a 44. és a 45. sorszámú iratok között. Az irattartóban összegyűjtött levelei között található két gratuláció, az egyiket Confalonieri bíboros kézzel írta, 1963. júl. 12-én (Zágón–Magániratok III.17), a másikat írógéppel a Santa Maria Maggiore–bazilika káptalanjának titkára, Mons. Angelo Martinelli 1963. jún. 22-én (Zágón–Magániratok III.18).

⁶² Többségük jókívánság, névnapra, karácsonyra: Joseph Gawlina püspöknek, a Collegium Germanicum et Hungaricum, a Pápai Gergely Egyetem, a Horvát Kollégium rektorainak, a premonstreiek generálisának, illetve tőlük, és telegram Conrad Baffile és mások püspökszentelésére, amelyek Zágón kapcsolatépítésre utalnak.

Győrből táviratot, amely értesítette édesanyja, lánykori nevén Catherina Eck temetéséről.⁶³ Lányi János győri kanonok adta fel, aki 1956–1957-ben egyházmegyei karitászigazgató volt, és az egyházmegyének küldött segélyek révén kapcsolatban állt Zágonnal.⁶⁴ Egy másik levélből pedig kiderül, hogy lánytestvérét, aki 1966-ban meglátogatta Rómában, elvitte a vatikáni kertekbe.⁶⁵ Levelei között található Papp Kálmán győri püspöknek egy 1963 májusi levele, amelyet egy Irma nevű nővérnek küldött. A levélben ezt írta:⁶⁶ „A Vendéget [sic!], aki május végén érkezik, fogadja helyettem is nagy szeretettel és legyen neki mindenben segítségére.” Majd egy másik, dátum nélküli levélpapíron hozzáfűzte: „Most kaptam a számomra igen-igen szomorú hírt az én kedves káplánom és segítőtársam betegségéről. [...] Ha hírt kaphatunk néhány sorban is hogylétéről, betegsége jobbra fordulásáról, igen hálásan venném.” Zágon tervezett amerikai útjára és szívinfarktusára utalt. A levelet a nővér küldhette el Zágonnak, mert a hátoldalára a következő üzenet van rágépelve:⁶⁷ „Mikor a betegséget közöltem, soká egy szót sem szólt. Olyan volt, mint, akit letaglóztak. Aztán letörölte a könnyeket a szeméről és mondta: olyan Ő nekem, mint a legislegközelebb [sic!] álló hozzátartozóm.” Zágon a levelet emlékként őrizhette püspökéről, akit a II. Vatikáni Zsinat második ülészaka alkalmával viszontlátott. Erről így írt:⁶⁸ „hála Istennek vége a zsinatnak. Ez minden időmet lefoglalta, mert itt volt Papp Kálmán győri püspök, atyai jóakaróm, aki annyira beteges volt, hogy nem is tudott részt

⁶³ Zágon–Magániratok III.4. Márc. 11. hétfői napra esett, a temetés előző nap, vasárnap volt, fél 3-kor Zágon szülőfalujában, Agostyánban. A sírkő felirata szerint 1885-ben született édesanyját édesapja, Johann Zantleitner (1878–1943) mellé temették.

⁶⁴ Lányi János (1902–1968) győri kanonok. Életrajza: Diós, *Lelkipásztoraink...* 321. Zágon temette kitelepített édesapját Bécsben, 1961 júliusában (Zágon–Kada, Róma, 1961. júl. 22.), 1963-ban pedig Kada Lajossal együtt püspökjelöltnek ajánlotta. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 206.

⁶⁵ Zágon–Magániratok III.27, Zágon levele Primo Principinek, Róma, 1966. ápr. 25. Zágon végrendelete szerint, amely 1969. szept. 9-én kelt, öten voltak testvérek, a húga Fohner Ferencné, fiútestvérei János, István és György. A Szent István Alapítványnál fellelt végrendelete Ruppert József piarista elnök által a hagyatéokra vonatkozó iratokból készült összeállítással együtt Esztergomba, a Prímási Levéltárba fog kerülni.

⁶⁶ Papp Kálmán (1886–1966) győri püspök. 1946-ban XII. Piusz pápa nevezte ki. Életrajza: Diós, *Lelkipásztoraink...* 425–426.

⁶⁷ Kopasz Ilona Irma szociális missziós nővérről lehet szó, aki 1985-ben New Yorkban halt meg. 1931-ben lépett be a társulatba. Tanulmányok végzésére 1946-ban küldték ki az Egyesült Államokba. 1949–1970 között Spellmann bíboros ajánlására kapott munkát egy kórházban. *Egy élet Isten és a haza szolgálatában. Dr. Kopasz Ilona Irma SM nővér rövid életrajza*, in *Örökségünk. Olvasókönyv a Szociális Missziótársulat karizmájához* (összeáll. Beöthy Zsuzsanna Cecília; Budapest, Szociális Missziótársulat – Kairosz, 2020) 191–195. Zágont akkor ismerhette meg, amikor a társulatot vizitálta. Kinevezésének kelte: 1950. dec. 20. OMKM–MNB 4.10.1.

⁶⁸ SZIA–Zágon 30.3, Zágon levele Szabó Jánosnak, Róma, 1963. dec. 22.; Papp Kálmán zsinati részvételéről: FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 181.

venni a zsinat munkájában. Szívesen töltöttem vele az időt, hálaból is. Valószínűleg ez volt az utolsó találkozásunk az életben.” A püspök kísérője, Kovács György szemináriumi rektor ügynöki jelentésében beszámol arról, hogy a püspök jelenlétében előhozta Zágonnak a győri székesegyház elrejtett kincseinek az ügyét.⁶⁹ Zágon azt válaszolta, hogy Somogyi Antal örkanonoknak személyesen elmondaná, hová rejtette a kincseket, ha kijönne Rómába.⁷⁰ Az ügynök szerint Zágon attól félt, hogy elveszíti az emigráció bizalmát, ha felfedi a kincsek hollétét. Az ügynöki jelentéssel ellentétben azonban 1963. október 22-i dátummal készített egy feljegyzést és egy helyszínrajzot arról, hová és hogyan rejtette el emigrálása előtt a győri székesegyház kincseit.⁷¹ A feljegyzést, amely megtalálható a győri Püspöki Hivatalban, a zsinat második ülése alatt adhatta át Papp Kálmánnak, amire a püspök és szívinfarktusa utáni saját egészségi állapota készíthette és az a tény, hogy segítőtársa, akivel a kincseket elrejtette, tudomása szerint ekkor már nem élt.⁷² Ennek ellenére a kincsek csak 1977 őszén kerültek elő.⁷³ A levelek közül említésre érdemes még az osztrák apostoli nuncius, Giovanni Dellepiane c. érsek 1954. december 15-én Bécsben kelt leveléről készült fénykép.⁷⁴ A nuncius Gróh Béla feldkirchi magyar lelkésznek címzett levelében azt írta, hogy 1951. június 13-án Zágon Józseftől kapott főlelkési kinevezése érvénytelen, mert apostoli vizitátorként nem volt felhatalmazása arra, hogy kinevezzen, hatásköre csak látogatásra és beszámolásra terjedt ki.⁷⁵ A levél előzménye valószínűleg az volt, hogy Gróh Béla 1954. november 15-i dátummal a Sacra Congregatione

⁶⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.5. O–14 963/5, A Győri egyházmegye elrejtett kincseinek az ügye, Győri Péter jelentése, 1964. jan. 26., „Canale” 59–63, különösen 62. Kovács György (1912–1992) kanonok, 1954-ben följelentési kötelezettség elmulasztása miatt négy évre ítélték. Kőbányán raboskodott. 1960–1978 között a győri szeminárium rektora. Diós, *Lelkipásztoraink...* 292–293. Ügynöki jelentései: FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 283 és ott a 10-es jegyzet.

⁷⁰ Somogyi Antal (1892–1971) kanonok iránti bizalomnak az oka lehetett, hogy teológiai tanulmányait a Pázmáneumban végezte, 1928–1930 között a Római Magyar Akadémia Papi Osztyálynak a növendéke volt, és 1945-ben Apor Vilmosnak ő adta fel az utolsó kenetet. 1958-ban lett székesegyházi kanonok és püspöki helynök. Diós, *Lelkipásztoraink...* 496–497; TÓTH 84.

⁷¹ A kincsek elrejtéséről: NÉMETH, *Zágon József (1909–1975)*, 264 és ott 32. jegyzet; ÉLŐ Anita, Befalazott kincsek nyomában – Zágon József filmbe illő története és a Mindszenty-titok, <https://www.valaszonline.hu/2020/08/07/gyor-puspokseg-kegytargyak-zagoni-jozsef/> (2022. 08. 30.).

⁷² Ezzel szemben a Válaszonline-ban megjelent írás szerint segítőtársa Szabó Gábor Pál karmelita atya lehetett, aki 1996-ban hunyt el. Diós, *Lelkipásztoraink...* 508.

⁷³ GERENCSÉR Miklós, *Győri kincstörténet*, in *Népszabadság* (1983. febr. 19.) 12.

⁷⁴ Zágon–Magániratok III.1. Giovanni Dellepiane (1889–1961) c. érsek, pápai nuncius. 1949-től haláláig volt nuncius Ausztriában. SQUICCIARINI, Donato, *Die Apostolischen Nuntien in Wien* (Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2000²) 315–318.

⁷⁵ Gróh Béla (1911–2000) szombathelyi egyházmegyes pap. 1945-ben emigrált. Főlelkési kinevezése SZIA–Zágon 13,5 – Róma, 1951. június 16. A kinevező irat dátuma és a nuncius levelében említett dátum eltér egymástól. Életrajza: Diós, *Lelkipásztoraink* 178.

Concistorialistól azt kérte, hogy Ausztriában is vezessék be az *Exsul Familia* apostoli konstitúciót.⁷⁶ Zágónak ebben a levélgyűjteményében a felmerült kérdésre vonatkozóan nem található további adat, tény azonban, hogy Gróh Béla 1956-ig továbbra is főlelkészként működött.⁷⁷ A neki írt levélről készített fénykép a gyűjteményben Zágon Ausztriával kapcsolatos vizitatori működésének az emléke. Végül a levelek között őrizte Zágon azt a levelet is a mellékletével együtt, amelyben 1969. február 27-én jelezte neki a Vatikáni Állam Technikai Szolgálatának általános igazgatója, hogy megérkezett a 2 500 000,- líra összegű adománya, amelyet a Santa Maria Maggiore-bazilika melletti pápai palotában a Pápák termének felújítására szánt, VI. Pál pápa iránti hálájának jeleként.⁷⁸

Az elmondottak alapján a levelezésről összegzésül megállapítható, hogy Zágon József a Magán jellegű ügyek feliratú irattartójában nem levelezését intézte, hanem a valamilyen oknál fogva számára emlékezetes leveleket gyűjtötte.

Végül orvosi vizsgálatinak, gyógykezelésének, laborvizsgálatainak eredményeit, recepteket és orvosi kezeléseinek számláit is ebben az irattartóban gyűjtötte.⁷⁹ Köztük vannak a már említett 1963-as szívinfarktuszának iratai.⁸⁰ Erről így írt:⁸¹ „Hogy szívinfarktust kaptam, elsősorban annak a sok méregnek, bosszúságnak köszönhetem, melyet a Mindszenty bíboros személye körüli rövidlátó, meg nem fontolt és sokszor felelőtlen akciók kiváltottak.”⁸² Rómában, a Clinica di Santo Spirito Villa Stuarton kezelték.⁸³ A húsvétot Muttersben töltötte, majd Toscanában, a termálfürdőiről híres Chiancianóban kéthetes utókezelésen vett részt.⁸⁴ Május 10-én tért vissza Rómába. Orvosi iratai között

⁷⁶ OMKM–MNB 2.6.130. Az *Exsul Familia* bevezetése Ausztriában még a dokumentum megjelenésének tizedik évfordulója körül is gond volt. NÉMETH, *Az Exsul Familia és Zágon József...* 259.

⁷⁷ Ausztriai működése: MIKLÓSHÁZY, *Római katolikus...* 144.

⁷⁸ Zágon–Magániratok III.28–29. A Direzione Generale régense Viesi Ing volt. *Annuario Pontificio 1970* (Città del Vaticano, Tipografia Vaticana, 1970) 1093. A levél iktatószáma 363 (Posiz. N. GN/509–469). A pápák termének (Sala dei Papi) fényképe: NÉMETH, *Magyarokról Itáliában...* 407 és ott az 52. kép. JAGOSZ 419.

⁷⁹ Zágon–Magániratok IV.1–41, az 1958–1968 közötti évekből. A legtöbb Innsbruckban készült. Zágon a harmadik szívinfarktuszát 1974 novemberében kapta, arra vonatkozó orvosi iratok ezek között nincsenek. TOLNAY Imre, *Zágon József 1909–1975*, in *Katolikus Szemle* (1975) 261.

⁸⁰ Zágon–Magániratok IV.5–21. Sárga borítékban Innsbruckban adták fel Zágónak.

⁸¹ SZIA–Zágon 30.3, Szabó János levele Zágónak, South Bend, 1963. máj. 16.; SZIA–Zágon 36.26, Zágon levele Pogány Györgynek, Mutters, 1963. júl. 29.

⁸² Mindszenty ügyéről rendszeresen írt Kada Lajosnak. Mindszentyről írt információi megjelenés előtt: NÉMETH László Imre, *Zágon József Mindszenty József bíborosról Kada Lajosnak*.

⁸³ Zágon levele Kada Lajosnak Róma, 1963. máj 7.

⁸⁴ Többször megfordult itt. 1961-ben ezt írta róla: „Chiancianóban újból föléledtem, régen éreztem magam ilyen jól. [...] érdemes volt elmenni Chiancianóba. A kis városka csak hotelekből áll, van vagy 200 belőlük. Nagyszerűen voltam elhelyezve, jó katolikus család a tulajdonos. [...] a

számos lelet, vizsgálati eredmény van 1966-ból is, amelyekből kiderül, hogy június 11-től július 27-ig Innsbruckban, a Medizinische Universitätsklinikon feküdt.⁸⁵ Egészségi állapotáról 1966 őszén ezt írta: „Egészségem – ha érzésre lehet menni – nem a legjobb. Borzasztó fáradt vagyok, szinte állandóan, lábaim majdnem felmondják a szolgálatot. Holnap felülvizsgálatra megyek a Salvator Mundiba.”⁸⁶ Orvosi iratai között megtalálható a római Salvator Mundi International Hospitalban ekkor végzett laborvizsgálati eredménye is.⁸⁷

FORRÁSKÖZLÉS

1. Zágón József köszöntője a Pápai Magyar Intézet márványoltárának szentelése alkalmából, 1958. december 4. (Zágón–Magániratok I.5.)

Főtisztelendő és Excellenciás Püspök Úr,

Engedje meg nekem, hogy ezen a számunkra olyan fontos és bensőséges ünnepen kifejezzem őszinte tiszteletünket Excellenciádnak, aki ezen a reggelen felszentelte kápolnánk új márványoltárát.

A Pápai Magyar Egyházi Intézet ebben az évben ünnepelte alapításának harmincadik évfordulóját. Kápolnánkat meg akartuk újítani, freskókkal díszíteni, márványoltárt emelni benne, mert szerettük volna dokumentálni hátlánkat az isteni Gondviselésnek, amely mindezekben az években megáldotta Intézetünket, és egészen sajátos módon megvédett bennünket elsősorban az elmúlt tíz évben.⁸⁸

Ezen a helyen a helyzetünk egészen egyedülálló, ami valakinek különlegesnek tűnhet, hogy egy ilyen kevésbé biztos helyzetben, amely így ki van téve a kommunisták ítéletének, akik elfoglalják ezt a palotát,⁸⁹ meg akartuk újítani kápolnánkat márványoltárt állítva benne. De éppen azért tettük ezt, hogy kifejezzük reményünket, helyesebben, a bizonyosságunkat, hogy kápolnánk márványoltára túléli azokat, akik ma hitünk és Isten Egyházának igazságával szemben az ellenséges erőt képviselik. Ez a hitünk a jó győzelmében a rossz felett, amely megadja az erőt ahhoz, hogy folytassuk a jövő egyházi nemzedékének nehéz nevelő munkáját, akik a mi szegény, ma igen megpró-

leghosszabb kúrát csináltam.” Zágón–Kada, Róma, 1961. máj. 19.

⁸⁵ Zágón–Magániratok IV.28, Zárójelentés, 1966. júl. 29.

⁸⁶ Zágón–Kada, Róma, 1966. okt. 26.

⁸⁷ Zágón–Magániratok IV.34, 1966. okt. 29.

⁸⁸ Utalás elsősorban az 1952. évi feloszlatási kísérletre és az RMA kapuinál folyó osztályharcra. CSORBA, *A Pápai Magyar Egyházi Intézet...* 80–84.

⁸⁹ A palota története: MOLNÁR – TÓTH.

bált magyar Egyházunk legszebb reménységei.⁹⁰ Szeretnénk hinni, hogy a felszentelés, amelyet Excellenciád ma atyai jóssággal végzett, különleges áldás lesz reményeinkre.

Köszönöm szépen Don Razziocchi értékes közreműködését, hogy művészi tehetségével segítette az oltár és a tabernákulum tervezését.⁹¹

A mi kedves Prokop Péterünknek kifejeztük már elismerésünket, amikor befejezte munkáját. Most nem tehetünk mást, mint megismételjük köszönetünket, őszintén és kedvesen, mert szaporítani akarta művében papi szívének minden gazdagságát, amelyet a művészet csodálatos nyelvezettel tudott kifejezni, hogy segítsen minket jobban imádkozni.

Mons. Mosantének köszönjük együttműködését a szép oltárszentelési szertartásért.

Végül Őexcellenciája Apor Gábor báró jelenléte köztünk különleges örömmel tölt el. Hosszú római tartózkodása alatt Őexcellenciájának módja volt arra, hogy közlőrl kövesse Intézetünk életét.⁹² Ma szeretnénk megköszönni figyelmét, helyesebben szeretetét, amellyel támogatott minket, kérve őt, hogy maradjon közel hozzánk, és szerény imádságunkkal fordulva az Úrhoz az ő személyéért és azért a sok feladatért, amelyet a Gondviselés rábízott.

Ezekkel a gondolatokkal és érzelmekkel emelem poharam Excellenciád és kedves vendégeink egészségére.

2. Zágón József köszöntője a Pápai Magyar Intézetben a zsinati atyák tiszteltére adott ebéden, 1963. december 1. (Zágón–Magániratok I.9.)

A Pápai Magyar Egyházi Intézet, melyet látogatásukkal megtiszteltek, a magyar Egyháznak intézménye, tulajdona. Egy kis sziget az Örök Városban, mintegy szimbóluma, reprezentánsa a magyar Egyháznak. S valahányszor

⁹⁰ Zágónon kívül az intézet állandó lakója volt Mester István vicerektor, Tóth Giulio római magyar lelkész és a növendékek: Ipoly Ottó (Kalocsa, 1957–1960), Prokop Péter (Kalocsa, 1957–1960) Radics János (Győr, 1958–1961), Kurcz Pál (Szombathely, 1956–1959), Blaskó György (Pécs, 1955–1959), Rácz Imre (Szombathely, 1955–1959), Tóth József (Győr, 1956–1959). TÓTH 87.

⁹¹ A név kézzel van ráírva egy kipontozott sorra.

⁹² Apor Gábor 1939-től élt Rómában. Kapcsolata a PMI-vel a II. világháború idejére nyúlik vissza. Luttor Ferenc rektor, szentszéki tanácsossal szervezték a római magyar papok találkozóit felváltva a követségen és a PMI-ben. PMI levéltár 2-25/1943. Apor a PMI helyzetéről 1954-ben az alábbiakat írta: „A kommunisták el is követnek mindent, hogy a Papi Intézet elkedvetlenedjék, és kiköltözzék. Jelenléte nekik kellemetlen. Az évek során több kellemetlenség is adódott. Az olasz rendőrség a kellő védelmet nem mindig adta meg az Intézetnek...” OMKM–MNB 2.1.2, Apor Gábor levele Aday Jánosnak (Párizs), Róma, 1954. jan. 7. (a levél eredeti iktatószáma 305/1953).

magyar püspökök jönnek ebbe az Intézetbe,⁹³ tulajdonképpen haza jönnek: nem idegenek, nem is puszta vendégek: az Evangélium szavaival mondhatnók [sic!]: sajátjukba jöttek,⁹⁴ s övéik, ez a kis család, mely az Intézetet ma vezeti és megtölti,⁹⁵ hódolattal és szeretettel fogadja, köszönti püspök urainkat és az apostoli kormányzót.⁹⁶

Ennek az ebédnek két speciális körülmény ad a szokottnál is melegebb szint: az egyik Hamvas püspök úr névünnepe.⁹⁷ A körülmények úgy hozták, hogy ezt egy nappal később ünnepeljük, de annál nagyobb tisztelettel és szeretettel.⁹⁸ A jókívánásokat, melyeket a névnap alkalmából az egész Intézet nevében tolmácsolok, szereténk arányba hozni azokkal a súlyos feladatokkal és felelőséggel, melyek Excellenciád vállára nehezednek. Szívből kívánjuk ehhez az emberi erőket szinte felülmúló, súlyos feladathoz a Szentlélek kegyelmét: a kétségek között legyen ő Excellenciád világhossága, a nehézségek között legyen támasza, fenntartó ereje, a sikertelenségben, kudarcokban bátorítója és vigasza. S a lelkiekhez adjon a jó Isten fizikai erőt, jó egészséget, hogy még sokáig szolgálhassa az Ő és Egyháza ügyét.⁹⁹

⁹³ A II. Vatikáni Zsinat ülésein részt vevő püspökök 1962. nov. 15-én testületileg vettek részt a római magyar papság havi találkozásán. NÉMETH, *Zsinati atyák a Pápai Magyar Intézetben...* Egyénileg többször kaptak meghívást, melyekről Kovács Sándor püspök a zsinatról írt naplójában említést tett. A nov. 15-i fogadásról a zsinat alatt vezetett naplójában csak annyit írt: „Estély a Via Julián.” Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár, VI. Személyi hagyatékok, A. Püspöki hagyatékok, 11. Kovács Sándor hagyatéka, Zsinati Napló 1962. szept. 21.–dec. 5. (1–35), 1.29r. nov. 15.; RÉTFALVI 93.

⁹⁴ Vö. Jn 1,11.

⁹⁵ Zágonon kívül ekkor az intézet lakója volt Mester István vicerektor, Frank Miklós (Nagyvárad) római magyar lelkész, Ipoly Ottó (Kalocsa) biblikus, Nyisztor Zoltán (Szatmár) nyugdíjas, Prokop Péter (Kalocsa) pap-festő és a növendékek, Berecz Ferenc (Székesfehérvár 1963–1964), Horváth Géza (Győr 1961–1964), és Szabó Lajos (Győr 1962–1964), Tóth 88.

⁹⁶ Ez alkalommal a delegáció kísérei közül senki sem kapott meghívást, azon csak a püspökök és az apostoli kormányzó vett részt.

⁹⁷ A magyar zsinati delegáció nov. 30-án a szálláshelyen, a Domus Mariae második emeleti szalonjában köszöntötte Hamvas Endrét névnapja alkalmából. A római emigráció részéről ezen az *Új Ember* (a továbbiakban: *ÚE*) beszámolója szerint részt vett két piarista, Tomek Vince generális és Sántha György professzor. *András nap Rómában*, in *ÚE* (1963. dec. 8.) 1. A magyar zsinati delegáció szálláshelyéről: FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 172–177.

⁹⁸ Utalás arra, hogy a PMI nem tudta megrendezni a fogadást nov. 30-án, mert aznap a magyar delegáció hangversennyel egybekötött fogadáson vett részt a RMA-án. SÁAD Béla, *Fogadás a római Magyar Akadémián*, in *ÚE* (1963. dec. 8.) 2.

⁹⁹ Hamvas egészségi állapotáról Zágon 1965 nyarán ezt írta: „Magyar apácák jártak Budapesten az USA-ból. Felkeresték a Központi Szemináriumban a nővéreket. Ezek panaszkodtak, mennyi bajuk van Hamvas érsek úrral, aki olyan szenilis, hogy sokszor már nem tudja, mit csinál. A múltkor hálóingben sétált a szeminárium folyosóján s mikor az apácák megkérdezték, mit csinál ilyen kosztűmben, azt mondta: Megyek aláírni a békét! Annyira benne van már az aláírás kötelessége, hogy szellemi homályban is ezt akarja tenni. Hogyan lehetett ezt 10 hónappal ezelőtt érsekké és a püspöki konferencia elnökévé kineveztetni.” SZIA–Zágon 30.3, Zágon levele Szabó Jánosnak, Róma, 1965. aug. 6.

A mai ebéd búcsúebéd. A zsinat második ülészakának ma-holnap vége van. Püspök Uraink kéthónapi távollét után visszatérnek székhelyeikre, Magyarországra.¹⁰⁰ Szívük tele van benyomásokkal, élményekkel, felejthetetlen emlékekkel. Magukkal viszik a Szentatya jókívánóságának, atyai szeretetének felemelő érzését, az univerzális Egyház nagyságának, szolidaritásának erejét, azt a tudatot, hogy kicsinységünkben, megalázottságunkban is egy világegyház áll mögöttünk együttérzésben, imádságban és szeretetben.

S hadd terheljük meg élményektől, emlékektől amúgy is túlradó lelküket mi is jókívánóságainkkal és szeretetünkkel. Jókívánóságainkkal: legyen otthon sok őszinte örömük papjaik és híveik hűségében, egyházas gondolkodásukban és magatartásukban, s az egész magyar Egyház sorsának jobbrafordulásában. Bár lenne ez a zsinat a mi reménységeinknek, a magyar Egyház új virágzásának, ígéretteljes tavaszának is elindítása. Ezért esedezünk, ezért imádkozunk, ezt kívánjuk az ősi ének szavaival: legyen újra virágoskertté a híres Pannonia, s öntözze azt híven Szűz Mária!¹⁰¹ Szeretettel kísérjük el lélekben főpásztorainkat az otthonba. Ha külföldön is élünk, gondolataink gyakran hazajárnak, hiszen valamennyiünket az emlékek és a szeretet ezer szála fűzi a magyar Egyházhoz és annak főpásztoraihoz. Legyenek meggyőződve, hogy velük élünk, aggódunk, velük örülünk s velük vagyunk megpróbáltatásaikban is.¹⁰² Hálásan köszönöm, hogy látogatásukkal megtisztelték Intézetünket s szívből kívánom, hogy a zsinat harmadik ülészakára jó egészséggben újból találkozassunk!¹⁰³

¹⁰⁰ *A magyar zsinati delegáció hazaindulása és megérkezése*, in ÚE (1963. dec. 15.) 2. Hamvas Endre püspök megérkezésekor a pályaudvaron így nyilatkozott: „Külön meg kell emlékezni arról a fogadásról, amelyet a római magyar követség a magyar zsinati atyák tiszteletére rendezett.” Az emigráns papokkal való találkozásokról nem tett említést, nem úgy, mint az zsinat első ülészaka után. *A dolgozószobák csendjében készülünk a zsinat második ülészakára*, in ÚE (1962. dec. 23.) 1.

¹⁰¹ Az „Ah, hol vagy magyarok” kezdetű ének második versszakának első két sora (vö. *Hozsanna* 294/A). Ez feltehetően finoman utal Mindszenty jelmondatára is: *Pannonia Sacra*.

¹⁰² A püspökök nehézségeiről írt Zágón a Vatikán és a magyar kormány tárgyalásaival kapcsolatban: „A tárgyalások feltétlenül hasznosak voltak abból a szempontból is, hogy a Szentszék emberei közvetlenül tapasztalhatták azokat a nehézségeket, melyekkel Mindszenty és a magyar püspöki kar állandóan szemben találta magát.” Zágón–Kada, Róma, 1964. aug. 7.

¹⁰³ A zsinat harmadik ülészakát 1964. szept. 14. – nov. 21. között tartották. FEJÉRDY, *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat...* 283–284. Az ülés alatt, 1963. nov. 5-én adta át Zágón József és Mester István a PMI-t a Magyar Püspöki Karnak. NÉMETH, *Mindszenty megvalósult álma...* 92.

♦♦♦ KÄFER ISTVÁN

Mozaikok a magyar–szlovák nemzeti összetartozásról

1. IRODALMI-SZAKIRODALMI PÉLDÁK

Más anyanyelven beszélünk, de közel ezer éve „hungarusok”, szlovákul Uhri vagyunk, Szent István Koronájának azonos nemzettudatával. Például is szolgálhatunk a mai Európának, hiszen két EU-tagállam egykori közös nemzettudatát őrizzük. Nincs anyanemzetünk a régi országhatárokon kívül, és lassan megindul e múlt felfedezése, a történelem viharáinak felszámolása. Tudatára ébredünk, hogy történelmünk szlovák hungarusoké is, hazájuk nem a kommunizmus diktálta ezeréves elnyomás, a magyar hungarusok pedig természetesnek veszik a sok kiváló politikusunkban, államférfiakban, művészekben, tudósokban, papokban szlovák származásukat, Kollár Ádám Ferentől Benyovszky Móricon, Csontváry Kosztkán át Csernoch Jánosig és Tomek Vincéig. Ezekből a szlovák azonosság-megnyilvánulásokból válogatunk irodalmi, történelmi munkákból, idézetekkel, rövid kommentárokkal.

*

„Látod, Andy, megint a győztesek oldalán vagyunk [...] Nem kell jóvátételt fizetnünk, mint a magyaroknak...”¹

„Mintha nem is ért volna véget a háború [...] Beneš elnök egyetlen dekretummal megfosztotta állampolgárságától az összes magyart és németet. Csak úgy, egy éjszaka megszűnt teljesjogú ember voltuk. A németeket nem sajnálom [...] Lévai kofák mesélték, hogy a magyarokat vagonokba rakják [...] Ezt lakosságcsere nék hívják. A szlovák kommunisták erőszakolják. Értelmiségiek. Ezzel, úgymond, örökre megoldódik a kisebbségek kérdése [...] A magyar állítólag megmenekülhet ettől, ha szlováknak vallja magát. Re-slo-va-ki-zu-je.”²

„A kopott sikátorokban elrejtett Dóm, csak egy kőhajításnyira a rosszhírű Vödricről, amelyet alulról a szintén lepusztult zsinagóga őrzött, izgatta Andrejt. Megpróbálta kifejezni barátainak a koronázási képet. Oldalt ültek a kanonoki stallumokban [...] Nézd, ott van Csehország címere [...] ott meg a morva [...] Hunyadi Mátyás ezeket az országokat is meg akarta szerezni. És

¹ HYKISCH, Anton, *Rozkoše dávnych čias* (Martin, Matica slovenská, 2009) 128; magyarul: HYKISCH, Anton, *Régi idők örömei* (ford. Dunajszky Éva; Budapest, Gondolat, 2020) 139.

² Uo. 174–175/188–189.

amott fenn [...] a kettős kereszt a hármás halmon. Magyarhon címere – sutogta Mišo. A fenét. Hiányoznak az árpádsávok. Ez *Hungariae superioris* címere. Felsőmagyarhoné? Nyilván. Szlovákiáé. Nem félelmetes ez, fiúk? Nem látok semmit, szinte egész fekete. Csodálkozol? Ezeréves por. Ki tisztítaná meg a történelmi szlovák címet? Hagyjátok abba, sziszezi Laco. Gottwald elvtárs néhány nappal Sztálin temetése után halt meg. Isten malmai [...] Mikor ragyognak fel Közép-Európa országainak történelmi címerei a Szent Márton-dóm boltívein? Mikor szólal meg az összes harang a koronázó város felett? Mikor lépnek elő a megfeketült képekből a kétezer éves egyház fényes ornátusai?”³

„Munkából menet tele akatátáska lengyel lapot vitt magával. Őszre a szikra átpattant Magyarországra. Az október 23-i délutáni tüntetés Budapesten estére az állami rádió épülete elleni fegyveres támadásba váltott át. Felkelés. Andrej és Fela mindketten otthonról tudtak magyarul és szorongó szívvel ültek a rádiók mellett. Tizenkét hihetetlen nap.”⁴

„Nem vagyok egészen szlovák, Tibi... Édesanyám Dunaszerdahelyen él...” „Igen, a pofacsontjaid. Lenyűgöztek hun-finnugor vonásaid.”⁵

„A diri ferdén jobb oldalra nézett, hogy a tompa világitáson át az egyes számú kagylóhoz lásson. Történelmi pillanat. Ha előhúzom a szerszámom, minden világossá válik. Körülmetélt? Nem körülmetélt? [...] Nem vagyok zsidó, igazgató elvtárs.”⁶

*

„Mi a küldetése a Lippert-oltárnak, és mire való a stallumokon például a dudáló majom plasztikája? És kit temettek a szentély alá és a többi dómi kriptába? Milyen indokkal került Donner Szent Márton-szobra fél évszázadra a templomon kívülre, és mivel indokolták az imádkozó Ferenc József domborművének eltávolítását? Milyen ismert személyiségeket kereszteltek itt, kiket adtak össze és kik lépték át a küszöböt? Mikor és miért hallgattott itt Bethlen Gábor evangélikus prédikációkat? Mikor kötöttek házasságot szovjet géppisztolyok árnyékában? Milyen sorsuk volt az orgonistáknak és muzikusoknak és magának a Dóm orgonájának? És miért éppen Alamizsnás Szent János kápolnája előtt imádkoznak oly összeszedetten az emberek? Mit rejtett a 85 méter magas dómtoronyból restaurálásra levett korona? Mit mondott itt 1995 nyarán a boldog emlékezetű II. János Pál? [...] 2003 nya-

³ Uo. 272–273/311–312.

⁴ Uo. 280/322–323.

⁵ Uo. 375/433–434.

⁶ Uo. 404–405/474.

ráig állt a kanonokok kriptájában – közvetlenül Jozef Ignác Bajza sírja előtt [...] Hlinka koporsója. A koporsóba beelődtek, belését átszurkálták 1968 augusztusában a szovjet megszállók, akik egyébként többszörös razziáik során 810 000 akkori koronás kárt okoztak az egész Dómban.⁷

*

„Az első fogságot, a vizsgálatit Hlinka 1906-ban Rózsahegyen töltötte, az előválasztásokon folytatott állítólagos nemzetiségi uszításért. Közel öt hónapot ült nyirkos és deprimáló feltételek között. Az ítélet a polgári perben két év börtön [...] Egyházi vitája még egy évig tartott...⁸

„Névnapiján, 1897 novemberének utolsó napján ment börtönbe, valamivel több mint egy hónappal a csernovai tragédia után [...] Elkerülte Szlovákiát, és közvetlenül kelet-csehországi előadókörútjáról utazott Szegedre Hodonínnon és Brnon keresztül. Közvetlenül indulás előtt még kiadós vacsorát biztosítottak maguknak Rózsahegyen, az egész úton Szegedre is [...] A szegedi állami fogház egyemeletes épület volt két és fél méteres fallal körülkerítve. Hlinka előtt egy évvel egész évet töltött itt Svetozár Hurban Vajanský. Hlinka első szegedi benyomásai nem voltak éppen örömteliek. Különösen a börtöntemplomban tartott istentiszteletek hatottak deprimálóan – bűnözők tömege, feltűzött szuronyú csendőrök, mindenütt nyomorúság és ocsmányság. Politikai fogolyként a szocialistákkal és a párbajosokkal volt együtt [...] bizonyára jólesett neki a rózsahegy per többi elítéltségének érkezése [...] Andrej Janček így vallott első benyomásairól: »Nem akartam hinni a szememnek: aki átélt fél évet a rózsahegy katakombákban, csodálkozik, amikor ilyen palotába érkezik. Emeletes ház, terrakottával kövezett folyosók, szinte feltűnő tisztaság, rendes ajtók, ablakok, minden berendezés egyszerű ugyan, de elég ízléses, tiszta ágy és a kiszolgálás – mint egy vendéglőben.« [...] Nem csoda, hogy ez a »fényűzés« szemet szúrt sok »hazafinak«, és sokkal durvább feltételeket követeltek a »lázítóknak« és a gonosz »pánszlávoknak«.⁹

„A szláv csoport legérdekesebb fogolytársa az alacsony termetű, de annál inkább konfrontációra kész, konfliktusos Kun Béla volt. Eredetileg az emeleten volt a helye, és főleg a Hlinkának érkezett csomagokból élésködött, ugyanis Hlinkának gyomorhurutja volt, és erősen diétázott.¹⁰

⁷ HAĽKO, Jozef – KOMORNÝ, Štefan, *Dóm. Katedrála sv. Martina v Bratislave* (Bratislava, Lúč, 2010) 311.

⁸ HOLEC, Roman, *Andrej Hlinka. Otec národa?* (Bratislava, Marenčin PT, 2019) 116.

⁹ Uo. 117–118.

¹⁰ Uo. 120.

„Valamikor 1908 márciusában került sor a börtönben a találkozásra Šrobárral [...] Šrobár lefizette az őrt, engedje fel az emeletre [...] Ekkor erősödött Hlinkában a meggyőződés, hogy először katolikus és csak aztán szlovák, hogy a Šrobár, Hodža, Masaryk és hasonlók inkább ártnak a szlovák nemzetnek, mint segítenek.”¹¹

„1909. május elején Hlinka kegyelmi kérvényt adott át Csernoch János csanádi püspöknek, aki egyébként Szokolca szülötte és országgyűlési képviselője [...] volt, és bérmálni érkezett Szegedre. [...]”

1918 őszén Hlinka nem sejtette, hogy még vár rá egy börtön. Csehszlovák. Megfosztották képviselői mandátumától, és hazaárulással vádolva a kétséges párizsi útról visszatérve [...] 1919. október 11-én az éjszakai órákban tartóztatták le a rózsahegyi plébánián. Az idők folyamán a letartóztatás mitizált lett. A rendőrök sokaságával, a beavatkozás brutalitásával, sőt avval is, hogy egy részeg rendőrtisztviselő lehányta Hlinkát. Mírovba vitték börtönbe, ahol két hónapot töltött [...] Újonnan választott képviselőként 1920 április végén tért vissza szabadon Szlovákiába. Bíróság, büntetés nélkül a nemzetért szenvedő dicsfényével...”¹²

„Hlinka útja a párizsi békekonferencián [...] politikai naivitásának megnyilvánulása volt. Egyrészt nem volt legitimitása és mandátuma sem, hogy a konferencia tárgyalására jusson [...] a magyarofil körök és irredenták kihasználták a rosszul időzített akciót, amiben távolról sem a szlovák kérdés megoldásáról volt szó, hanem inkább az új állam diszkreditálásáról a csehszlovák kapcsolatok felvetésével és végeredményben Szlovákia megtartásáról az újonnan alakuló Magyarország keretében.”¹³

„Jehličkáék későn érkeztek. Wilson már nem volt Párizsban, a békeszerződést Ausztriával aláírták. Az egész küldöttségből egyedül Hlinka tért vissza Csehszlovákiába. A többiek mind külföldön maradtak, és további ténykedésük, különösen Jehlička magyar irredentizmusa arról tanúskodott, hogy Hlinkát félrevezették.”¹⁴

„A leginkább figyelemreméltó támogatást Hlinka püspöknek jelölésére Csernoch János esztergomi érsek és bíboros [...] fejtette ki [...] Bizonyára politikai reményeket is fűzött Hlinkához, aki mint a prágai rezsim ellenfele a csehszlovákellenes magyar érdekek jelentős politikai szövetségese is lehetett.”¹⁵

*

¹¹ Uo. 121–122.

¹² Uo. 135.

¹³ Uo. 151.

¹⁴ Uo. 152–153.

¹⁵ Uo. 169.

„Frigyes két évtizede volt az a korszak, amikor Pressburg fokozatosan Pozsonnyá változott. Nem folyt ez feltörő etnikai és nemzetiségi ellentétek nélkül. A szociáldemokrata mozgalom keretében feltűntek a szlovák–magyar konfliktusok, a közéletet, az önkormányzatot és az oktatásügyet pedig az agresszív magyarosítás jellemezte, a német ellenállás még passzív rezisztenciának sem volt nevezhető, inkább teljes kapitulációnak [...] A Habsburgok Pozsonyba költözésével jeles polgárookra tett szert a város, akik rendkívüli jelentőséget kölcsönöztek a helyi társadalmi életnek.”¹⁶

Pozsony fénye a főhercegi pár minden hatása ellenére szemmel láthatóan halványult. Már csak az uralkodó látogatása 1909-ben, majd Károly császáré Zitával és a kis Ottóval emlékeztetett a régi szép időkre, amelyeknek nem-sokára végleg meg kellett szakadniuk. Prešporok-Pressburg-Pozsony Bratislavává változik, és a régi monarchikus elitet az új köztársasági elit váltja. A Csehszlovák Köztársaság kártérítés nélkül kisajátította a Habsburgok javait, és minden birtokuk az állam kezébe került. Ez vonatkozott a Grassalkovich palotára is.¹⁷ A bellyei birtokok a békekonferencia szerződése szerint 78%-ban az új szerb–horvát–szlovén királysághoz kerültek, csak 24% maradt az új Magyarország határain belül. Magyarország egyetlen államként nem nyúlt a Habsburgok birtokaihoz sem.¹⁸

*

E sikertörténet azonban nem volt egészen szennyfoltok nélkül, amellett nagy részük kollaborációval kapcsolódik, amire Tiso egész életében hajlamos volt. Fiatal diákként és papként jó viszonyban volt a magyarokkal, ezért sokan *magyarnak* tekintették. 1918-ban a forradalom alatt átállt a magyaroktól a csehekhez, de sohasem felelt meg a várakozásnak, amiben sok cseh remélt.¹⁹ Lelkes Isten harcosa, aki tette készen átteremtette magát a szlovák nemzet védelmezőjének. Tiszó József Jozef Tisót alkotott.²⁰

Tiso májusban elutazott a magyar fővárosba az eucharisztikus kongresszusra, ahol titokban találkozott Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel.²¹ Komáromban őszintén törekedett a kompromisszumra, de naivan azt hitte, a magyarok a szlovák kormánnyal engedékenyebbek lesznek, mint a csehszlo-

¹⁶ HOLEC, Roman, *Bratislavskí Habsburgovci* (Bratislava, Marenčin PT, 2019) 54–55.

¹⁷ Uo. 74.

¹⁸ Uo. 189.

¹⁹ WARD, James Mace, *Jozef Tiso. Kňaz, politik, kolaborant* (Bratislava, Slovart, 2018) 20.

²⁰ Uo. 83.

²¹ Uo. 183–184.

vákkal... Még megértését is kifejezte a magyar ügy iránt: „Megértjük, hogy Trianon fáj és közlünk senki sem akar egy új Trianont.”²²

*

Egyáltalán nem volt véletlen, hogy az emberek Szlovákiában csak nehezen dolgozták fel magukban a szlovák tudatot. A nemzeti nyelvű oktatás hiánya nemcsak a műveltség és az írásbeliség színvonalát csökkentette; ugyanígy az értelmiség létszámát és a nemzeti tudatot is. Ha 1918 végén népszavazást tartottak volna a lakosság körében, melyik államhoz akarnának tartozni, az eredmény ellentmondott volna a bekövetkező történelmi fejlődésnek... A szlovákoknak nemegyszer problémájuk volt saját nemzeti tudatukkal, saját nemzeti identitásukkal. Ráadásul kevesen voltak legionáriusok... A szlovák nemzeti identitás leginkább az USA-ban élő szlovákok között fejlődött ki, ők azonban nem érkeztek nagyobb számban az új államba.²³

2. NYELVEMLÉKEK

Ha egy gyanútlan magyar olvasó némi szlovák nyelvtudással belelapozna a szlovák irodalom- és nyelvtudomány antológiáiba, ugyancsak meglepődne. Az eredeti szövegek igen hasonlóak a régi magyar irodalom emlékeihez, nyelvük viszont inkább cseh, mint szlovák. Nem véletlenül. Az írott szlovák nyelv istenigazában a 19. század derekáig a cseh vagy annak különböző hazai szlovák változata volt. Éppen ezért izgalmas kaland számunkra a felfedezés, hogy az évszázados magyarországi cseh írásbeliség történetileg szlováknak interpretálható, amint azt a szlovák tudományosság joggal teszi. A tartalma pedig szervesen illeszkedik a magyarországi írásbeliség hosszú századaiba, amiért a „hungarus” írásbeliség részének kell tekinteni a magyar, a latin és a német meg a többi társaságában.

*

Az első összefüggő szlovák nyelvemlék az ún. *Szepességi Imádságok*. Bak Gáspár, a Mátyás király fekete seregének katonájából lett szepesi prépost írta. Gyöngye szláv nyelvtudását keleti szlovakizmusokkal tarkította, hogy hívei értsék könyörgését. „Puskájának” fennmaradt pergamentöredékében így imádkozott:

²² Uo. 194.

²³ Uo. 82–83.

„Amikor térdre borulunk, könyörögjünk a kegyes Úristenhez békéért, jó időért, imádkozzunk a papságért és a világi urakért, Sixtus pápánkért, bíborosaiért [...] a császárért, Mátyásért, magyarhoni királyunkért, azokért, akik diákéveim alatt adományainkkal segítettek.”²⁴

*

Ján Kollár Budán, 1834-ben kiadott népköltési gyűjteményében²⁵ található az alábbi, valószínűleg az 1516-os parasztháború motívumait őrző sorok, nyersfordításban:

Uraság, uraság, te kemény uraság,
Vigyen el az ördög, elmegyek Budára,
Elmegyek Budára, Rákos mezejére,²⁶
Ott lerázom magamról a paraszti terheket.

*

Buda a szlovák históriás énekekben a haza függetlenségének, szabadságának szimbóluma.

Nagy kár esett most Magyarhonban,
Mert elmúlt már a vidámság...
Ej, az arany korona leesett fejről
És elhagyta már nagy ereje.
Amíg koronád a fejedén volt,
A török hatalom nem ártott neked.
A Mohácsi mezőn, ahol Lajos király elhunyt,
Akkor koronád idegenre szállt ...
Nagy a zavar nálunk,
Magyarok és németek között nagy veszekedés.
Magyar földünket a török rabolja,
Rosszabb neked, ha a német pusztítja.

...

²⁴ PAULINY, Eugen, *Dejiny spisovnej slovenčiny* (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1983) 93.

²⁵ *Národné zpiewanky, čili písně světské Slowáků w Uhrách jak popolitého lidu tak i vyšších stawů I–II* (w Budině, w Král. Universické Tiskárně, 1834–1935) I, 652.

²⁶ A rákos szó a szlovákban archaizmusként országgyűlést jelent.

Uram Isten, engedj szebb időket látnunk,
Magyarhon királyát Budán viszontlátnunk.²⁷

*

A szlovák művelődésben számontartott humanista költészet egyik legrégebbi darabja egy 15. század véginek feltételezett versezet, amit *Szent patrónusok, magyarhoni urak* címmel morva piarista közölt Bécsben 1681-ben kiadott cseh nyelvű énekeskönyvében. Az első szakasz szövege hasonló, dallama pedig megegyezik egy régebbi, Szent Vencelről szóló himnuszéval.

Szent patrónusok,
Magyarhoni urak,
Imádkozzatok értünk Istennél,
A Szentléleknél!
Kyrie eleison!

Téged, István király,
Néped máig dicsér;
Csillapítsd Isten haragját,
Esd ki nekünk a békét!
Kyrie eleison!²⁸

A reneszánsz és a humanizmus gazdag anyaggal szerepel a szlovák akadémiai antológiában. Florianus Franta trencsényi polgár volt, Thurzó György titkára. Oláh Miklós, a mecénás esztergomi érsek jóindulatát kéri *Ad Nicolaum Olahum c.* versében:

Tehetségemet ismeri az ájtatos Nyitrai Bornemissza Pál
Ugyanígy Antonius is hallott már nevről.

...

Te pedig támogass engem munkámban gondoskodással.²⁹

*

A régi szlovák irodalomtörténet számontartja a mai Szlovákia területéről származó hungarus humanistákat. Martinus Rakocius Martin Rakovský

²⁷ *Historické spevy a piesne* (Bratislava, Tatran, 1978) 123.

²⁸ MIŠIANIK, Ján, *Antológia staršej slovenskej literatúry* (Bratislava, Veda, 1981) 93.

²⁹ Uo. 60–62.

néven a turóci Rakovón született 1535-ben. Prágában végezte tanulmányait, tanárkodott Csehországban, Pozsonyban a Királyi Kamara tisztségviselője, Turóc megye alispánja. Hungarus patriotizmusáról Paulus Rubigallus selmeci bányatisztviselőt köszöntő verse tanúskodik. Rubigallus wittenbergi tanulmányai során *Querela Pannoniae ad Germaniam* c. versében a német államokat vádolta, amiért közömbösek voltak a Magyarhont ért török veszedelemmel kapcsolatban. Rubigallus 1544-ben részt vett a Werbőczy vezette konstantinápolyi küldöttségben, amely János Zsigmond támogatását igyekezett kieszközölni II. Szulejmántól. Egy évtizeddel később, amikor Rakocius is wittenbergi egyetemi polgár volt, Rubigallus is oda készült, hogy főként Melanchton támogatását kérje Magyarhon megsegítése ügyében. Ekkor írta Rakocius *Ad Paulum Rubigallum Pannonium Poetam* c. költeményét.

Kedves vagy Istennek és az öreg barát vágyik utánad,
ezért olyan örömet viszel neki, amit a barátság tud adni.
Rendkívüli öröm ez annak, aki hosszú ideig vágyott
a találkozásra a tudós öreggel, személyesen hallani hangját.³⁰

*

Századokra meghatározó nyomot hagyott a németellenessé váló cseh polgárság nemzeti nyelvű mozgalma, amelynek eredménye Jan Blahoslav cseh bibliafordítása. A morvaországi Kralicében 1593-ban megjelent a teljes cseh Biblia. Ennek nyelve lett századokon át a felföldi szlovákság írott nyelve, ezen születtek a históriás énekek, persze, minden megnyilvánulás hazai szlovák nyelvi elemekkel.

3. EGY KULTÚRA – TÖBB NYELV

A szlovák művelődéstörténet, helyesen, szlováknak tartja a csehnyelvűség közel fél évezredes gazdag írásbeliségét, ami azonban mindenekelőtt a többnyelvű, hungarus, magyarországi irodalom szerves része. Kiváló példa erre Balassi Bálint. A töröktől nem tönkretett Felföld tollforgató énekesei többnyelvűek voltak, s a nyelvek egyike a már akkor igen pallérozott cseh. Fél évszázada találták meg a Fanchali Jób-kódex névre keresztelt anyagot, benne Balassi *Szép magyar komédiáját* meg magyar és szlovák verseket. A tudományos kutatás a múlt nemzetpolitikai feszélyezettségéből nem merte

³⁰ Uo. 63 (Ignác Šafár fordítása nyomán).

kimondani, hogy a cseh nyelvű szlovák verseket Balassi írta. Pedig azok minden ismérve azonos a magyar nyelvűekkel. Ráadásul a magyar Balassi kritikái kiadást lapozgatva megtudható, hogy egy Rózsashegyen 1579. július 4-én keltezett latin nyelvű iratban szlovákul maradt fenn a lényeg Wawrisó kifosztásáról. A költő 1580 májusa előtt panaszt tett a Szentiványiak – az eredetiben schwete-janskiak – erdei kihágásai miatt, akik a Holónak (=Kopasz) nevezett hegyet is elvették tőle. Az 1578. március 9-én kelt birtokmegosztás szerint Liptóújvár területén minden jobbágytelek Balassi Bálinté lett. Jobbágyainak nevei: Usik András, Stefan Macko, Nohinka, Zellyen, Dzsurov Péter. A költő levelet is írt Selmezbányához a Rubigallus bányabíró család legényének megverésével kapcsolatban. Költőnk bizonyára szlovákul foglalkozott jobbágyaival. Egy csokor a szlovák irodalomban évszázadokig nem tapasztalt szerelmes versekből:

Anyámasszony, apámuram
 azt határozta,
 hogy kecskegidákat legeltessenek –
 de én nem akarom őket őrizni!

...

A gidának szarvacskái vannak
 és szeret döfködni,
 kinyújtja lábacskaít,
 s a másikkal játszadozik.

...

Füröszteni fogom
 illatos vizekben
 rózsából liliomból,
 ibolyából, szalviából,
 magam a fejcskéjét mosom meg,
 mazsola olajjal,
 bekenem illatos kenőccsel.

S amikor megfürösztöm,
 fehér karomba veszem,
 megvetett patyolat
 ágyamba fektetem,
 szépen éneklek majd
 Heléna históriáját,
 amit Páris szeretett.

...

Ó, drágább leányka, mint az arany,
 a te foglyod az én szívem,
 irántad igaz szerelmem
 nem változik meg
 sohasem;
 add, Isten, hogy mindig így maradjon!

Szerelmedet, leányka, ne változtasd
 s rossz embereknek ne tárd fel magad;
 tudom, hogy vannak bős vetélytársaink,
 gonosz emberek,
 rosszak, ravaszok,
 elválasztják a szerelmeseket.

Olvashatunk Balassi „közép-európaiságáról” is a kritikai kiadásban. A horvát virágének nótájára komponált *Aenigmát* az *Egy lengyel ének* követi. Krušić Ilonáról olasz nótára szól, Bécsi Zsuzsannáról és Anna-Máriáról a *Dokleisem si devihicom bila* sajátos lengyel nótára a *Pod liesemmel* variálva: „Az Zsuzsanna egy szép német leán / Bécsben lakik Tiefengraf utcáján...” A verset „Kurta oktáván a sovány böjtben / Pozsony városából kimentében szerzette... s bécsi virág juta eszébe”. Liptóútváron Zellyen Mackó, Usik András, Sinkó Klabowec, Jezsik Ambrus társaságában arról tudósítja a pozsonyi kamarát, hogy a hivatal 1592. november 26-án kelt levelét a *rozsomberki* posta 3. decembris küldötte meg.³¹

*

Amikor a Kárpát-medence magyar nemzeti egységéről van szó, a régi irodalom alkotói óvatosságra intenek. Ahogy Balassi nem lehet szlovák, Beniczky Péter sem lehet magyar, annak ellenére, hogy *Szlovák versei* bizonyíthatóan a *Magyar Ritmusok* szerzőjének pennájából maradtak ránk. Visszatekintve, mai terminológiával *nemzetek* egysége lehetne a hungarus lét évszázadaiban. A szlovák irodalomtudomány természetesen elemezte a szlovák versek viszonyát a magyarokhoz. Nem fordítások. Eredeti szlovák versek. „A szlovák versek 22 témája nem szerepel a magyarok között – jószomszédság,

³¹ Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése (Budapest, Magyar Helikon, 1974); MIŠIANIK, Ján – ECKHARDT Sándor – KLANICZAY Tibor, Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1959). A szlovák versek nyersfordítása: Sziklay László.

a veszekedések elítélése, a kárt okozó harag stb.”³² Még a tudós Michal Eliáš is megjegyzi – persze, jónéhány éve –, hogy „Beniczky Péter kétnyelvű volt, idősebb kortársaihoz, Rimay Jánoshoz és Madách Gáspárhoz hasonlóan. Nevezettek a szlovákok és a magyarok együttélésének bizonyos állapotát képviselik a közös államban a 16–17. században, amikor a szlovák nemesség az egységes hungarus társadalom részeként fokozatosan magyarosodott. Szlovák nyelvű költészetükben részlegesen megnyilvánul ugyan nemzeti tudatuk, de verselnek magyarul is.” Madách Gáspár csehül, azaz hazai szlovákul írt munkáját a kalábriai földrengésről annak idején magyar fordításban dolgozták be a magyar irodalom történetébe. E kétnyelvűségből sokkötetnyi anyag rejtőzik a korabeli kéziratokban. És mindezek nem hidak két nemzeti kultúra között, hanem egy azonos, közös kultúra különböző nyelvű megnyilvánulásai.³³

4. CSEH MENEKÜLTEK A FEHÉRHEGYI CSATA UTÁN

A török–Habsburg idők maradék Magyar Királysága és Erdély Európa kultúrájának keleti őrzője, és az ide menekülők akár új hazára is találtak. Különösen is figyelemreméltó a fehérhegyi csata után igen nagy számban érkező cseh értelmiség. És immár számol velük a magyar művelődéstörténet nélkülözhetetlen alpműve, a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNY) második kötete. Művelt humanisták voltak, s bár otthon érezték magukat Regnum Hungariae szlovák etnikai régiójában, aki tudott, minél keletebbre igyekezett, egészen a gyulafehérvári fejedelmi akadémiára, hogy a doktori cím megszerzése mellett, netán ürügyén közel legyenek Erdély uraihoz, akiktől Regnum Bohemiae felszabadítását remélték. Johann Bisterfeld tucattnyi cseh emigráns tanára volt.

„Jakub Jakobeus [...] antehac Pragae Bohemorum ecclesiae ministri [...] anno exilii ejusdem septimo meditata et vulgata.” Köszönetet mond és további támogatást kér Rákóczi Györgytől, Kapy Sándortól, ódát ír a sárospataki Rákóczi-udvarra:

Rex es? Ut regulat
Bethlen, o pacis rogatae
Hungaria ferat pia
sic gaudia!

³² BENICKÝ, Peter, *Slovenské verše* (Trnava, Západoslovenské múzeum, 1994) 127.

³³ MIŠIANIK 166.

Elnyomott cseh hazájáról, a fehérhegyi csatavesztésről írt Bodor Benedeknek, Dobai Zakariásnak pedig a cseh föld példáját emlegeti. Eperjes magyar templomának avatásakor Eperjes tiszteletre méltó és ősi szláv nemzetének igehirdetője volt, és fia, Nicolaus Praga Bohemus köszöntötte őt: *Epistrophe ad gentis Hungarice lumina columniaque*. Apjának híres műve, a *Gentis Slavonicae lacrumae* így kezdődik:

Ille ego, qui scripsi juvenilia carmina quondam
Plurima et aeternum nomen sum carmine adeptus,
Nunc lacrimas gentis Slavorum et mille dolores
Dicere discupio ...
Tempus adest, Quo parva quidem, sed debita Caelo
Natio Slavorum solemnna sacra parabat ...

És a Hernád, a Bodrog, a Tisza a vizek atyjával, a Dunával tanúsítja Hungária szenvedéseit:

Hungaria, Ah clades quas tu, quae fata tulisti
mecum tu quondam ...
Slavorum montes, Slavorum flumina, flete!
Flete meos natos, casus magnosque dolores!
Sic volo, sic cupio, Slavorum saucia Mater!
Jesu Christo, meae miserere denique cohortis!

A művet a humanista gyakorlat szerint sequuntur applausus amicorum – Samuel Dürner, az eperjesi iskola rektora, Nicolaus Jakobeus Paleus Pragensis:

Ite per exemplum, Slavi, historiasque videte
Slavorum gentem et tollite ad astra piam!

Andreas Cudelinus Ponicensis cantor Slavorum:

Slavica gens, gaude et tali pro munere corde
dic: Author vivat, floreat atque diu.

A szlovák kézikönyvek a „Slavica gens”-t szlováknak fordítják és értelmezik. Akkoriban a *mi szlovák nyelvünknek* nevezték a legtisztább csehet, minként a szlovák evangélikusság szent embere, Tranoscius-Tránovký is. Mindenesetre a bohemo-pannonus prágai Jakobeus hungarus tudata jelzi az összetartozást.

A cseh menekültek nevei hosszan sorjáznak a kötet lapjain mint kedves, hazájuktól megfosztott, Magyarország vendégszeretét élvező menekültek. Jakobeus is hozta magával Václav Clemens Žebrácký 1614-ben megjelent panaszversét, amelynek cseh tájait magyarországi folyókkal helyettesítette. Kellett a védekezés. David Frölich Lőcsén, 1641-ben megjelent *Der uralte deutsch-ungarische zipserische und siebenbürgische Landszmann* c. írásában azt bizonyítja, hogy régióink őslakosai a németek, és fejlettebbek a szlávoknál.³⁴

♦♦♦ NÉMETH NORBERT

Az Eucharisztia szent emlékezés az utolsó vacsorára és Krisztus keresztáldozatának jelenvalóvá tétele a szentmisében

BEVEZETÉS

Az Eucharisziából születik és él az egyház.¹ A kenyértörésben ismerik fel a tanítványok a feltámadt Krisztust, ugyanez a kenyértörés, az Eucharisztia megünneplése hozza létre és él teti ma is a keresztény közösségeket az egyházban.² A Krisztussal való találkozás a liturgikus közösségben válik konkrétá. Az Eucharisztia ünneplése mindig az Istennel megélt közösség kitüntetett pillanata és eseménye, amely nemcsak a Krisztus misztériumába való betagozódást jelenti, hanem egyszerre az egyházba is belekapcsol, ahol minden megkeresztelt aktív részvételre hivatott.

A liturgiában nemcsak Istenre találhatunk, hanem új módon fedezhetjük fel az Isten körül kialakult közösséget is, hiszen a rituális cselekmény mindig közösségi esemény, amelynek élménye Isten és az ő népének találkozásából fakad.³ A liturgiának nem az egyes ember, nem az „én”, hanem a liturgikus közösség, a „mi” a sajátos alanya. Ez nem egy tér és idő korlátai közé fogható közösség, hanem közösségbe kapcsolja a földkerekség összes hívő emberét.⁴

³⁴ Első közlése: *Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból. Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos ülészaka és kiállítása 2000. október 12.* (Budapest, OSZK – Osiris, 2001) 123–128. Lásd még: KÄFER István, „... in Slavonico exprimere...” *A szlovák irodalmi műveltség kezdetei*, in Uő, *Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések* (Piliscsaba, PPKE BTK, 2005) 91–96.

¹ Vö. II. JÁNOS PÁL, *Ecclesia de Eucharistia* enciklika (2003. ápr. 17.) 1.

² Vö. II. JÁNOS PÁL, *Mane nobiscum Domine* apostoli levél (2004. okt. 7.) 14.

³ Vö. *Ecclesia de Eucharistia* 24.

⁴ Vö. uo. 39–40.

A liturgiában az Isten hatalmas tetteiről való megemlékezés segíthet abban, hogy meglássuk, Isten ma is tevékeny, és minket is meghív, hogy egyetlen áldozata közöttünk is jelenvalóvá váljon.

1. KRISZTUS HÚSVÉTJÁNAK EMLÉKEZETE

Míg a teológiát az Istenről való beszédként, addig a liturgiát az Istennel való beszédként határozzuk meg, amely az egyház életének nem pusztán egyik fontos része, hanem „csúcsa és forrása”.⁵ A szentmise liturgiája Jézus áldozatának bemutatása által a legtökéletesebb liturgia, amelyet Jézus maga mint főpap végez. Jézus áldozatának értéke, súlya nem csökkent az időbeli távolsággal. Ehhez mi nem adhatunk hozzá semmit. Amit viszont „hozzátehetünk”, az a saját nyitottságunk, felkészülésünk, hitünk és hívő életünkől fakadó „Amen”-ünk.

Az Eucharisztia Krisztus húsvétjának emlékezete, egyetlen áldozatának aktualizálása és szentségi felajánlása teste, az egyház liturgiájában. Amikor az egyház az Eucharisziát ünnepli, Krisztus húsvétjára emlékezik, ami jelenvalóvá válik: az áldozat, amelyet Jézus egyszer s mindenkorra ajánlott fel a kereszten, mindig aktuális marad: „Valahányszor az oltáron megünnepeljük a keresztáldozatot, melyben »Krisztus, a mi húsvéti bárányunk föláldoztatott« (1Kor 5,7), megvalósul megváltásunk műve.”⁶

Mivel az Eucharisztia Krisztus húsvétjának emlékezete,⁷ így áldozat is. Az Eucharisziában Krisztus ugyanazt a testet adja, melyet értünk a kereszten odaadott, és ugyanazt a vért, melyet kiontott „sokakért [...] a bűnök bocsánatára” (Mt 26,28). Az Eucharisztia tehát áldozat, mert megjeleníti, jelenvalóvá teszi a kereszt áldozatát, mert annak emlékezete, s mert annak gyümölcsét alkalmazza.⁸ Az Eucharisztia az egyház áldozata is, mivel az egyház, mely Krisztus teste, részt vesz Fejének áldozatában.

2. AZ EUCHARISZTIA AZ ÜDVÖSSÉGTÖRTÉNETBEN

Történelmi értelemben csak egy Eucharisztia létezik, ez pedig az utolsó vacsora ajándéka, amit Jézus Krisztus alapított, valamint életével és halálá-

⁵ II. Vatikáni Zsinat, *Sacrosanctum Concilium* liturgikus konstitúció (1963. dec. 4.) [a továbbiakban: SC] 10.

⁶ SC 2.

⁷ Vö. *Ecclesia de Eucharistia* 3.

⁸ Vö. uo. 13.

val valósított meg. Azonban a szentmise liturgiájának köszönhetően annyi Eucharisztia létezik, amennyit celebrálnak, és a világ végéig, Jézus második dicsőséges eljöveteleig ünnepelni fognak. Az eljött valóság csak egyszer (semel) valósult meg, a szentség pedig „mindig” (semper) megvalósul. Az Eucharisztia háromféle módon van jelen az üdvösségtörténetben:

- az Ószövetségben mint előkép,
- az Újszövetségben mint elért valóság,
- az egyház korában, amiben mi magunk is élünk, mint szentség van jelen.

Az előkép csak megsejteti, a szentség pedig prolongálja és aktualizálja az eljött valóságot. Az Eucharisztia szentségének köszönhetően titokzatos módon az eljött valóság kortársainvá válunk, az eljött valóság megmutatkozik nekünk és mi is az eljött valóságnak.

Már maga az utolsó vacsora is emlékezet volt, mégpedig a jövőt megjelenítő emlékezet. Amikor ezek a szavak elhangzottak: „Vegyétek és egyétek, [...] vegyétek és igyátok, ez az én vérem, mely értetek kiontatik a bűnök bocsánatára”, Jézust még nem feszítették keresztre. De már feláldozott testét és véréát adta az apostoloknak (azonban nem hús-vér formában, hanem „szentségi színekben”). Az örökkévalóság távlatából szóltak szavai, ahol az üdvterv, az üdvesemény és annak üdvhatása egyetlen isteni mindentudásban alkot egységet. Az utolsó vacsora tehát túllép az anyagvilág korlátain, megvilágítja, értelmezi, és egy lakoma közösségében számunkra is érzékelhetővé teszi Krisztus megváltó halálának titkát, sőt minden szentmisében számunkra is elérhetővé teszi ezt a húsvéti titkot.⁹

3. KRISZTUS ÁLDOZATÁNAK VALÓSÁGOS MEGJELENÍTÉSE

A katolikus egyház szentmiséje nem „újrzza meg” Krisztus egyetlen áldozatát, nem is annak „megtoldása” vagy „javított kiadása”, hanem – amint hisszük – a jézusi áldozat reális prezenciája, megjelenítése, aktualizálása. A szentmisében, mint „földi színpadon”, lejátszunk a téren és időn túl történő eseményeket. A Jézussal egyesült liturgikus közösség a golgotai események átélője lehet. A szentmise Krisztus keresztdozatának, az egyetlen áldozatnak jelenvalóvá, jelen idejűvé tétele. Jézus halála érintkezett az örökkévaló-

⁹ Vö. Erdő Péter szentbeszéde a nagycsütörtöki esti szentmisén az esztergomi bazilikában (2018. márc. 29.) 3, <https://www.esztergomi-ersekseg.hu/media/beszedek/erdo-peter-szentbeszedo-nagycsutortoki-esti-szentmisen-esztergomi-bazilikaban> (2022.11.10.).

sággal, az időfelettséggel. Ezért lehetséges, hogy az időnek minden pillanatában jelen van. Az Eucharisziában tehát ott van Krisztus keresztsje.

Az eucharisztikus imának az elbeszélő szála kerül a szentmise középpontjába. Pontosán körülhatárolható eseményt mond el újra Jézus életéből a miséző pap, vagyis Urunk Jézus a halála előtti estén tanítványaival elfogyasztott utolsó vacsorát.¹⁰ Nem az egész vacsorát beszéli el újra, hanem annak két meghatározott mozzanatát: az egyik a kenyérrel, a másik a borral kapcsolatos. A pap nem csupán szavakkal beszéli el a történést, hanem gesztusokkal is. Az elbeszélésnek azon a pontján, amikor a pap elér ahhoz, amit Jézus mondott, Krisztus saját szavait idézi. A szentmisében ekkor nemcsak az alapítás elbeszélése történik meg, hanem a megjelenítése is. Amikor a miséző átváltoztatja a kenyeret és a bort Krisztussá, már nem idézetet mond, már nem a múltat „játssza”. In persona Christi (Krisztus személyében) beszél, kölcsönadja testi gesztusait, hangját és jó, ha a szívét is Jézusnak.¹¹

Krisztus áldozatának valóságos jelenléte teszi csúcscsá és forrássá a szentmisét. Amikor a pap misézik, nem csupán egy funkciót tölt be, és nemcsak arról van szó, hogy beöltözik, hanem életet cserél.¹² Miközben a kenyeret és a bort a benne cselekvő Krisztus átváltoztatja önmagává, mi magunk is, felszentelt papként Krisztussá alakulhatunk, mint az ő teste. Vagyis amikor elhangzik a mondat: „ez az én testem”, akkor minket, az egyházat is testévé változtatja Krisztus. Ebből következik, hogy a szentmise nem pusztán a korpóralén történik, hanem szívünkben is. Az oltárnál nem valami múltat idézünk meg, nem is valami teljesen újat akarunk adni, hanem az egyetlen áldozat lesz jelenvalóvá a szentségi színekben előttünk, általunk és bennünk. Az a Jézus, akiről a tanítványok megemlékeznek, jelenvalóvá teszi magát.

4. SZENT EMLÉKEZÉS

Annak belátására, milyen értékes a szentmise, mindenekelőtt az „emlékezet” bibliai értelmét kell megértenünk. A szentmise nem csupán visszaemlékezés elmúlt eseményekre, hanem a szent emlékezés azt is jelenti, hogy ezen történések bizonyos módon jelenvalóvá és jelen idejűvé is válnak. A liturgikus ünneplésben az egyszer megtörtént események jelenvalóvá és

¹⁰ Az eucharisztia alapításának négy szövegét találjuk meg az Újszövetségben (1Kor 11,23–25; Lk 22,19k; Mk 14,22–24; Mt 26,26k). Hasonlóságuk, tömör, ünnepélyes formájuk arra enged következtetni, hogy mint szertartási szövegek már használatban voltak az ősegyházban, mielőtt papírra vetették volna azokat. A szövegek között bizonyos eltérések mutatkoznak, ezek alapján két csoportba oszthatók: Pál és Lukács alkotja az egyiket, Márk és Máté a másikat.

¹¹ Vö. *Ecclesia de Eucharistia* 31.

¹² Vö. uo. 52.

aktuálissá válnak. Így érti Izrael népe az Egyiptomból történt szabadulását: „valahányszor ünneplik a zsidó húsvétot, a kivonulás eseményei megjelennek a hívők emlékezetében, hogy életüket ezen eseményeknek megfelelően alakítsák”.¹³ Kínszenvedésével, halálával, feltámadásával és mennybemenetelével Jézus Krisztus beteljesítette a húsvétot. A szentmise pedig az ő húsvétjának, exodusának emlékezete: ezt a kivonulást értünk vállalta, hogy kivezessen minket a szolgaságból, és bevezessen minket az örök életet adó ígéret földjére. Tehát a szentmise nemcsak megemlékezés, hanem sokkal több annál: annak jelenvalóvá tétele, ami húsz évszázaddal ezelőtt történt, valóságos belépés Krisztus húsvétjába.

Az eucharisztikus megemlékezésnek kettős célja van: egy isteni és egy emberi. És ennek okán két jelentése van: egy teológiai és egy antropológiai. Teológiai értelemben megemlékezünk Jézusról az Atyának. Kérjük az Atyát azért, hogy emlékezzék Jézusra és arra, amit Jézus értünk tett.¹⁴ Ez az anamnézis – megemlékezés Jézusról az Atyának. „Ezért Fiad halálának és feltámadásának emlékét ünnepelve felajánljuk neked, Istenünk az élet kenyerét és az üdvösség kelyhét.” Antropológiai szempontból az eucharisztikus megemlékezés lényege a Jézusra való emlékezés. „Megemlékezünk ezért, Istenünk, mi, a te szolgáid és a te szent néped, Fiadnak, Krisztus Urunknak áldott szenvedéséről, a halálból való feltámadásáról, dicsőséges mennybemeneteléről.”¹⁵

Az emlékezés az emberi lélek egyik legtitokzatosabb és legnagyobb képessége, amelynek nagy ereje van. Az emlékezés hinni, élni és ünnepelni tanít. Segít minket abban, hogy az üdvtörténet eseményeinek felidézése által az Isten jelenlétét jobban átéljük, megtapasztaljuk. A latin „recordari”, emlékezni ige jelentése: (*re* = ismét, *cor* = a szívbe, *dari* = juttatni) ismét a szívbe juttatni. Vagyis az emlékezés nemcsak az értelem, hanem az akarat és a szív tevékenysége is. Emlékezetünk segítségével teljesen tudatosan ismét szívünkbe idézzük Isten nagy tetteit, mert szüntelen hála él bennünk mindezekért. Ferenc pápa 2017-ben, úrnapiján így tanított: „az Eucharisztia az emlékezet szentsége, amely valóságosan és megfoghatóan emlékeztet minket Isten irántunk tanúsított szeretetének történelmére.”¹⁶

¹³ A Katolikus Egyház Katekizmusa 1363.

¹⁴ Az Egyház az Atyát szólítja meg a liturgikus könyörgések túlnyomó többségében.

¹⁵ A Római kánon szövegéből.

¹⁶ Ferenc pápa: Az Eucharisztia Isten irántunk tanúsított szeretetére emlékeztet minket (2017. jún. 19.), <https://www.magyarurir.hu/hirek/ferenc-papa-az-eucharisztia-isten-irantunk-tanusított-szereteterre-emlekeztet-minket> (2022.11.10.).

5. JÉZUS KRISZTUS LÉNYEGI JELENLÉTE

Az Eucharisziában Jézus valóban, valóságosan és lényegileg, mind a két szín alatt (kenyér és bor) testével és lelkével, istenségével és emberségével, a teljes Krisztus, egészen és osztatlanul jelen van (Trentói Zsinat, 1545–1563).¹⁷ Krisztus az utolsó vacsorán azért alapította meg az Eucharisziát, hogy jelenvalóvá tegye az emberiség megváltásának egyetlen és örök áldozatát, lelkünk tápláléka legyen, és velünk maradjon.¹⁸

Az Eucharisztia Jézus testének és vérének az áldozata, amelyben köztünk maradt szentségi módon is. A Trentói Zsinat tanítja, hogy az eucharisztikus ünneplés nem más, mint a keresztdózat jelenvalóvá tétele, amelyben Krisztus a cselekvés alanya, és az egyetlen krisztusi áldozat jelenül meg számunkra is.¹⁹ A Trentói Zsinat nagy felfedezése volt, hogy a Krisztus rendelte szentségek nem azért gyümölcstelenek, mert hiányzik belőlük az alapítójuk, Krisztus. A probléma ott kezdődik, hogy „mi hiányunk belőlük”.²⁰

Szent II. János Pál pápa a 2005-ös esztendőt az Eucharisztia tiszteletének elmélyítéseként jelölte meg az egyház számára, hogy egyre több gyümölcsöt teremjen az Eucharisztia imádása, ünneplése és szolgálata.

Az Eucharisziáról az *Egyházi Törvénykönyv* a következő szavakkal tanít:

A legfenségesebb szentség a legszentebb eucharisztia, melyben maga az Úr Krisztus van jelen, ő az áldozat, és őt vesszük magunkhoz; általa folyamatosan él és gyarapszik az egyház. Az eucharisztikus áldozat az Úr halálának és feltámadásának emléke, melyben a keresztdózat örökké folytatódik, az egész istentiszteletnek és keresztény életnek csúcsa és forrása...²¹

Az Eucharisztia személyes ajándék és dinamikus jelenlét, mert benne és általa Jézus Krisztus, valóságos Isten és valóságos ember lényegileg van jelen, és adja magát nekünk, embereknek.

¹⁷ Vö. TRENTÓI ZSINAT, 13. *sessio*, *Decretum de ss. Eucharistia* 1. k., in *Hitvallások és az Egyház Tanítóhivatalának megnyilatkozásai* (szerk. Heinrich Denzinger – Peter Hünermann; Bánytevénye – Budapest, Örökmécs – Szent István Társulat, 2004; a továbbiakban: DH) 1651.

¹⁸ Vö. *Ecclesia de Eucharistia* 15.

¹⁹ DH 1740kk.

²⁰ Vö. DH 1649.

²¹ *Az Egyházi Törvénykönyv* (szerk., ford. Erdő Péter; Budapest, Szent István Társulat, 1986) 897. k. (643. o.).

6. AZ ÁTLÉNYEGÜLÉSBEN REJLŐ LEHETŐSÉG

Átváltozáskor a feltámadt Krisztus jelenik meg, valóságosan ugyan, de nem a mi emberi (testi, biológiai) adottságunkban. Az átlényegülés, mely által Krisztus valóságosan jelen lesz a kenyér és a bor színe alatt, sokak számára nehezen érthető, zavaró vagy éppenséggel semmitmondó fogalom, hiszen a filozófiai gondolkodás (metafizikai kifejezések) idegen a modern embertől.

A szentmise konszekráló szavai²² révén a kenyér és a bor lényegi valósága megszűnik, valami lényegében más lesz jelen: Krisztus valóságos teste és vére a kenyér és a bor színe alatt. A transzszubsztanciáció (átlényegülés) a IV. Lateráni Zsinat fontos kifejezése volt,²³ amely arra vonatkozik, hogy az akcidensek (a járulékok) változatlanok, a szubsztancia (a lényeg) azonban változik.

Vere, realiter et substantialiter van jelen Jézus Krisztus az Eucharishtiában. Olyan valós jelenlétről tanít vere (igazán valósan), realiter (ténylegesen), substantialiter (lényege szerint), amely a ma embere számára is elérhetővé teszi a keresztdozatot és gyümölcseit.

A hitújítók felvetették azt, hogy „a mise nem lehet áldozat, mivel a miseáldozat kifejezés azt sugallná, hogy a keresztdozot megismétlődik”, ami ebben az esetben ellentmondana a Zsidókhöz írt levélben olvasottaknak, miszerint Krisztus egyszer és mindenkorra (Zsid 7,27) bemutatta az áldozatot a Golgotán. A katolikus tanítás a szentmiseáldozatról sohasem a megismétlésről, sem a megújításról, hanem a megjelenítésről szolt. Az Eucharisztia ünneplése Jézus áldozatának jelenvalóságát hirdeti.

7. A HÚSVÉTI MISZTÉRIUM JELENVALÓSÁGA

Odo Casel (1886–1948) bencés teológus segített értelmezni ezt a jelenlétet: Jézus húsvéti üdveseményének kell jelenvalóvá válnia a liturgiában, hogy itt és most beléphessünk a misztériumba. Hiszen ez a kultikus misztérium nem más, mint eszköz ahhoz, hogy a keresztény ember Krisztus misztériumával kapcsolatba léphessen. Krisztus misztériuma, ami egyszeri és egyedi, valóságosan végbement történelmi esemény, így nem ismétlődhet meg, nem újulhat meg, hanem szentségileg képes jelenné válni a liturgiában, és ennek

²² Azokat a szavakat hívjuk konszekráló szavaknak, amelyeket Jézus az utolsó vacsorán a kenyér és a bor felett kimondott. Ezeket a szavakat ismétli meg a felszentelt pap a szentmisében, és ez változtatja át a kenyert és a bort Jézus Krisztus testévé és vérévé.

²³ Az átlényegülés fogalmát már a 12. századi teológusok használták. Tanítóhivatali megnyilatkozásban először a IV. Lateráni Zsinaton jelenik meg (DH 802).

a jelenlétnek a különleges értékét a vallásos életre gyakorolt hatása adja meg. „Das Mysterium ist immer ganz.”²⁴ A szentmisében tehát szentségileg jelen van Krisztus egyetlen áldozata. A megváltó tett jelenvalóvá tétele szakramentális módon történik, az üdvített létezésének természetes módja bővül egy új, szakramentális létmóddal.²⁵ Ez semmi változást nem okoz az eredeti műben, meghagyja annak, ami valójában, mégis ezen az új módon lesz számunkra jelenvalóvá és elérhetővé.

Krisztusnak a liturgiában való misztériumos jelenlétét így tanítja a Mediator Dei kezdetű enciklika: „in omni actione liturgica una cum Ecclesia praesens adest divinus eius Conditor”²⁶ És hozzáteszi, hogy Krisztus az Eucharishtiában „id agit, quod iam in Cruce fecit”²⁷

Odo Casel mindennapos monasztikus tapasztalatából született meg teológiailag reflektált tézise, hogy Krisztus üdvtörténeti tette az egyház liturgiájában számunkra is elérhető, élő valóság. Jézus húsvétja mint egyszeri esemény a liturgiában lép be a mi jelenünkbe, az ünneplők életébe. Nem pusztán arról van szó, hogy Krisztus jelen van a szentségben, hanem arról is, hogy az üdvösségesemény, vagyis Krisztus egyetlen húsvétja van jelen a szentségben.²⁸ Ez garantálja számunkra ma is, hogy beléphessünk Krisztus húsvétjába, Isten örök jelenébe.

BEFEJEZÉS

Krisztus teljes életművét az egyházra bízta, és ebben ránk is számít. A szentmise liturgiája akkor válik „felhajtóerővé”, ha megértem, hogy értem van, engem gazdagít, és benne tevékenyen együttműködhetek Istennel.²⁹ Ez a biztos útja annak, hogy Isten köztünk létéről valódi élményt szerezzünk. A liturgiában az Isten hatalmas tetteiről való megemlékezés segíthet abban, hogy meglássuk, Isten ma is tevékeny, és belevonódik életünkbe, hogy dicső és nagy tetteket hajtson végre velünk.

²⁴ CASEL, Odo, *Das christliche Kultmysterium* (Regensburg, Pustet, 1960) 96. „A misztérium mindig ugyanaz.”

²⁵ Vö. CASEL, Odo, *Mysteriengegenwart*, in *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* (1928) 174–175.

²⁶ PIUS XII, Encyclica *Mediator Dei et hominum* (1947. nov. 20.) I, in *Acta Apostolicae Sedis* (1947) 528.

²⁷ Uo. 548.

²⁸ Vö. CASEL, *Mysteriengegenwart* 151.

²⁹ A II. Vatikáni Zsinat tanítása (SC 11) kiemeli ezt a teljes, tudatos és tevékeny részvételt a liturgiában.

Az egyház Jézus egyik jelenléti módja itt a földön, a „megtestesülés folytatása”,³⁰ és mindez a liturgiában válik megfoghatóvá. A szentmise liturgiájában Jézus ehhez az újfajta jelenlétéhez szoktat minket. Velünk akar lenni, általunk és bennünk akar jelen lenni. Ez arra hív, hogy felismerjük, Isten számít ránk, és „közelebb” jött, annyira, hogy áthatol szívünk kemény falán, vendége lesz életünknek. Úgy van jelen, hogy már nem választja el tőlünk sem az idő, sem a tér. Bármikor, bárhol beléphet életünkbe.

Az Eucharisztia Isten leereszkedésének „utolsó foka” a teremtés, a kinyilatkoztatás és a megtestesülés után. „Mert hát hol van olyan nagy nép, amelyhez istenei oly közel volnának, mint hozzánk az Úr, a mi Istenünk?” (MTörv 4,7). Jézus Krisztus velünk és köztünk léte a mi emmauszi élményünk is lehet, mi is felismerhetjük, a mi szemünk is megnyílhat, és mi is *Mysterium fidei*nek, hitünk titkának hirdethetjük az Eucharisziát.³¹

♦♦♦ RUZSA GYÖRGY

Szent Szamonasz, Szent Guriasz és Szent Abibosz kevésbé ismert orosz ikonábrázolásai

E három szent ábrázolása azért is figyelemre méltó, mert őket orosz ikonokon igen ritkán jelenítették meg. Felmerül a kérdés, miért ábrázolták ezeket az ókeresztény szenteket oly ritkán orosz ikonokon. Ennek oka talán az – óvatosan feltételezve –, hogy különösen az orosz szentek nevét keresztnévként igen nagy számban viselték az oroszok. Így ikonjaikon őket gyakrabban festették meg. A kis méretű fémikonokon (pontosabban a rézalapú ötvözetből öntött ikonokon) e három szíriai szenttel különösen ritkán találkozunk. E kicsiny fémikonokat védelmezőként gyakran nyakba akasztva hordták.

HAGIOGRÁFIA

Először vessünk egy pillantást e három ókeresztény vértanú hagiográfiájára! Szent Guriasz, Szent Szamonasz és Szent Abibosz (görögül Γουρίας, Σαμωνᾶς, Ἀβ(β)ιβος) a 3. században és a 4. század elején éltek. Ők a legismertebb szíriai szentek.

³⁰ Természetesen ez az Eucharisziára is vonatkoztatható. Vö. *Ecclesia de Eucharistia* 55.

³¹ Vö. *Mane nobiscum Domine* 14.

Szent Guriasz és Szent Szamonasz Diocletianus császár (284–305) keresztényüldözései során szenvedett mártírhalált. Miután elfogták őket, azt követelték tőlük, hogy áldozzanak Jupiter istennek. Amikor ezt megtagadták, kezüknél fogva egymáshoz kötötték őket, lábukra pedig nagy követ akasztottak, és néhány órára felfüggesztették, majd több hónapra – más források szerint több évre – szűk tömlőbe vetették e bátor és igaz keresztényeket. Amikor kiengedték őket, látszott, hogy Szamonaszt, aki Guriasznál fiatalabb volt, kevésbé viselték meg a szenvedések. Ezért Szamonaszt még tovább kínozták, fejjel lefelé akasztották föl. Másnap mindkettőjüket lefejezték. Jámbor keresztények temették el őket.

Abibosz diakónust később, a keresztényüldöző Licinius császár uralma (308–324) alatt tartóztatták le. Őt is a pogány isteneknek való áldozásra akarták rávenni. Miután e törekvés sikertelen lett, Abiboszt tűzhalálra ítélték. Az ítélet végrehajtása után, amikor a keresztények – köztük voltak a szent édesanyja és rokonai is – megtalálták a testét, az csodálatos módon teljesen sértetlen volt. Ugyanoda temették, ahová korábban Szent Guriaszt és Szamonaszt.¹

IKONOGRÁFIA

Ikonográfiai vonatkozásban hangsúlyozni kell, hogy több kappadókiai (Törökország) templomban már a 11. századból találkozunk ábrázolásaikkal. Nevezetesen továbbá a görögországi Daphni-kolostortemplom 1100 körüli, az ugyancsak görögországi Patmosz szigeti Szent János Evangélista-kolostor 1200 körüli és a szerbiai Sztudenica-kolostor 1314-es ábrázolásai. Krétai Theophanész 1527-ben festette meg e szent vértanúkat a görögországi Metehora kolostorok egyikében, a Csöndes Szent Miklós-kolostorban.

Az Athosz hermenia, vagyis ikonfestő kézikönyv szerint Szent Guriaszt öregemberként, hosszú szakállal kell ábrázolni, míg Szamonaszt fiatalnak, rövid szakállal. Abiboszt, a legfiatalabbat, aki diakónus volt, kis körszakállal (3. rész, §10, No. 13–15). A késői orosz ikonon Guriasz hosszú, néha ősz szakállt visel, Szamonasz rövid szakállú, míg Abibosz, a legfiatalabb rendszerint szakáll nélkül jelenik meg. Kezébe füstölőt festenek utalva diakónusi voltára. Guriasz és Szamonasz öltözéke khitón és himation, míg Abiboszé dalmatika.

¹ Irodalom: *Acta sanctorum confessorum Guriae et Shamona exarata syriace lingua a Theophilo Edesseno anno Chr. 297* (ed. Ignatius Ephraem II Rahmani; Roma, Salviucci, 1899); *Die Akten der edessenischen Bekenner Gurjas, Samonas und Abibos: Aus dem Nachlass von O. von Gebhardt* (Hrsg. Ernst von Dobschütz; Leipzig, Hinrichs, 1911); CHIESA, Paolo, *Il dossier agiografico latino dei santi Gurias, Samonas e Abibos*, in *Aevum* (1991) 221–258.

1. kép. SZENT GURIASZ, SZENT SZAMONASZ, SZENT ABIBOSZ
 Orosz ikon, 19. sz. közepe, fa, 32,8×25,6 cm (magángyűjtemény, ltsz. RU 84)

2. kép. SZENT GURIASZ, SZENT SZAMONASZ, SZENT ABIBOSZ
Orosz ikon, 19. sz. vége, fa, 22×16,8 cm (magángyűjtemény, ltsz. RU 38)

A bemutatott első ikon² művészi kvalitásban igen kiemelkedő (1. kép). Különlegessége, hogy arany alapra festették. A festéket néhol lekaparták, így

² Lásd: RUZSA György, *Az ikonfestészet lexikona* (Budapest, Corvina, 2014) 222, No. 154.

előjött az arany alap, s így alakult ki a díszítő minta. Az arany alapra festés megfelel az ikonfestészet alapszemléletének, melyet oly megkapóan fogalmazott meg Pável Florenszkij:

Az ikont fényre festik – s ezzel [...] kimondtam az ikonfestészet ontológiájának lényegét. Az ikonfestészeti hagyománynak leginkább megfelelő fény aranyozással készül, tehát nem szín, hanem a fény, maga a tiszta fény. Más szóval, az ikon minden képe az aranyló kegyelem tengerében létezik, az isteni fény áradatától körülfogva. Az isteni fény ölében „élünk, mozgunk és vagyunk” (ApCsel 17,28), ez alkotja az igazi realitás terét...³

3. kép. SZENT GURIASZ, SZENT SZAMONASZ, SZENT ABIBOSZ
Orosz ikon, 19. sz., rézötvözet, fehér, világoskék, kék zománc, 5,8×5 cm
(Főpápai Múzeum, Pannonhalma, Ruzsa György letéti gyűjteménye, ltsz. 240)

³ FLORENSZKIJ, Pavel, *Az ikonosztáz* (Budapest, Typotex, 2005) 143.

Az arany alapra való festés technikai vonatkozású lényeges problémája, hogy az aranyon nehezen marad meg a festék, ezért az ikonfestők csak ritkán alkalmazzák.

Bemutatott ikonunkon ikonográfiai vonatkozásban figyelemre méltó, hogy fent felhőkön az áldó Krisztus jelenik meg itt is, miként a következőként bemutatott, fára festett ikonon is. A fémikonokon, mint látni fogjuk, Krisztus képe Akheiripoietosz ábrázolás, vagyis Abgár kendője.

A bemutatott második ikon⁴ művészi kvalitásban kevésbé jelentős (2. kép). A 19. század végén készült, az arcok megfestése sem igazán hagyományos. Korát határozottan mutatja a polje, vagyis a keretmező tipikusan historizáló jellege, tehát középkori rekeszszománcot utánzó volta.

Különösen figyelemreméltók e szíriai szentek orosz fémikonon való ábrázolásai, hiszen ezek a fémikon-ábrázolások rendkívül ritkák. A pannonhalmi Főapátsági Múzeum letétként őriz egy ilyen példányt (3. kép).⁵ Bár az ikon a sok csókolgatástól és simogatástól megkopott, mégis érezzük, hogy valaha milyen megkapó, kifinomult felületek lehettek itt. A fenti Akheiripoietosz is jól látható. Különösen reprezentatívvá teszi az alkotást a háromszínű zománc. Ugyanígy Akheiripoietosz helyezkedik el a moszkvai Rubljov Múzeum Szent Guriasz, Szent Szamonasz, Szent Abibosz ritkaságszámba menő fémikonján.⁶

Végül érdemes megemlíteni, hogy Youssef Absi (I. József) melkita pátriárka, aki egyben a szíriai karitásznak elnöke is, 2021-ben Pannonhalmán tett látogatást. Nagy érdeklődéssel vizsgálta a világviszonylatban is az elsők között lévő hatalmas – 1120 darabos – letéti gyűjtemény fémikonjait. (Egyébként e letéti gyűjteményt korábban Cséfalvay Pál művészettörténész-kanonok kezdeményezésére az esztergomi Keresztény Múzeum őrizte.) Mint ismeretes, a pátriárka maga is gyűjt ikonokat, s bizonyára nem kerülték el figyelmét az orosz fémikonokon oly ritkán ábrázolt szíriai szentek sem (4. kép).

⁴ Lásd: RUZSA, *Az ikonfestészet lexikona* 222, No. 161.

⁵ Lásd: RUZSA, Georg, *Die Sammlung Georg Ruzsa: Russische Metallikonen* (Gödöllő, Sztárstudió, 2016) 213, No. 240.

⁶ Szent Guriasz, Szent Szamonasz, Szent Abibosz. Moszkva, 19. század második fele, rézötvetet, zománc, 5,3×4,6 cm, Rubljov Múzeum, Moszkva. GNUTOVA, Svetlana – RUZSA, György – ZOOTOVA, Elena, *Prayers Locked in Bronze. Russian Metal Icons* (Budapest, Museum of Applied Arts, 2005) 172, No. 358.

4. kép.

Youssef Absi (I. József) melkita pátriárka tudós főpapok körében tanulmányozza a pannonhalmi Főapátság Múzeumában az orosz fémikon letéti gyűjteményt, 2021.

◆◆◆ SZEMLE

◆◆◆ HUNGAROSZLOVAKOLÓGIAI FIGYELŐ

CSEH TÖRTÉNÉS SZLOVÁKIA SZÜLETÉSÉRŐL

KOSATÍK, Pavel, *Slovenské století* (Praha, Torst, 2021) 407 o.

„Csehországban számomra kissé fülledt a politikai légkör, ezért Szlovákiáról írok [...] Mi volt az értelme az első Csehszlovákiának, hiszen szellemiségéből szinte semmi sem maradt 1938, 1945, de 1989 után sem [...] Azt hiszem, ha Nagy-Magyarország valamilyen formában fennmaradt volna, a nem magyar nemzetek nem kaptak volna olyan mozgásteret, amelyet a szlovákok az első köztársaságban kialakítottak maguknak. Ha a csehek óriási hibákat is követtek el a szlovákokkal szemben, legalább nem akadályozták őket gyors és végeredményben szerencsés fejlődésükben [...] A cseh olvasót leginkább talán az lepi meg, hogy a közös száz év alatt a szlovák reprezentáció ez egész korszakban az együttélés egyenlő az egyenlővel elvét óhajtotta érvényesülni, mi, csehek képtelenek voltunk vagy nem akartuk meghallani, hogy közös fejlődésünknek ez a legnagyobb titka. Mivel úgy vélem, szétválásunk után is a két egymáshoz legközelebbi nemzet vagyunk a világon. Lehet, hogy a jövőben még kitalálunk valami közöset, amikor a gyengébbnek nem kell majd félnie újabb uralomtól, mert talán nem lesznek gyengébbek.”

Hogy lett diktátor Vavro Šrobár?

Legkevesebb három fontos alkalommal volt szerencséje életében. A legszerencsésebb az az óra 1918. október 28-án, amikor a semmiből megjelent Prágában, és bekapcsolódott a fordulatba mint egyedüli szlovák. Amikor bekeveredett a Vigadóba, megállapította, hogy a Nemzeti Bizottság, amely ott ülésezett, lelkesen köszöntötte őt Szlovákia képviselőjeként, mivel rajta kívül senki nem volt Prágában. Így történt, hogy a véletlen, ami Prágába sodorta Šrobárt, nemcsak az ő sorsáról döntött, hanem Szlovákiáról is. Šrobárnak köszönhetően lehetséges volt a szlovák öngazgatás szelíden megfogalmazott terveinek eliminálása.

A csehek szlávokként inkább halálos ellenségükre, a németekre hasonlítottak, előttük nem alázkodtak meg úgy, ahogy a szlovákok a magyarok előtt, hanem saját életképes kultúrájukkal szálltak szembe velük. Ebből Szlovákiában semmi sem létezett, de a minimális eltérés a cseh és a szlovák nyelv között megnyitotta a kaput minden jó átvételére. Šrobár prágai orvosi tanulmányai során figyelni kezdte, milyen harcot vívnak a csehek nemzeti-ségi emancipációjukért. A pánszlávizmus vádjával minden magyarországi intézményből kitiltott rózsahegy-i katolikus szlovák a prágai Detvan szlovák egyetemen kezdett tanulni, amelyben cseh hallgatók is voltak, és gondozták a cseh–szlovák kapcsolatokat.

Šrobár a „huszita” Csehország hatására katolikusból protestánsná lett, majd az ateizmus útjára lépett, pedig Andrej Hlinkával, rózsahegy-i barátjával megfogadták, hogy mindketten papi pályára lépnek. A prágai világban minden modern dolgot elsajátított, azt is, hogy gyakori meghívások voltak családokhoz. Így történt, hogy Masaryk professzor többször fogadta lakásán, de találkoztak a Turócszentmárton melletti Bisztricskán is, ahol folyóirat indítására kérték. Ez lett a *Hlas* (A Hang), az irodalom, a politika és a szociális kérdések folyóirata Szakolcán, Pavol Blaho szerkesztésében, és a csehekkel való mindenoldalú együttműködést hirdette. Ez kezdetben lehetetlennek tűnt, hiszen a szlovák értelmiség más magyarországi nemzetek iránt érdeklődött, amelyekhez mentálisan sokkal közelebb volt, mint a csehekhez.

Hamarosan konfliktusba is kerültek a Szlovák Nemzeti Párttal. A Hlinka–Šrobár ellentét abban állt, ateista legyen-e Szlovákia, vagy keresztény. Ez életre szóló ellenfélle alakította a két férfit. A „hlaszisták” sikere volt a *Průdy* (Áramlatok) c. folyóirat kiadása 1909-től Budapesten.

1917. május 30-án a birodalmi tanács ülésén František Staněk, a cseh képviselők szóvivője ünnepélyesen előterjesztette a cseh nemzet valamennyi ágának egyesítését demokratikus cseh államban a Habsburg-monarchiában, belefoglalva a nemzet szlovák ágát is. A csehek így a történelemben először lépték át a cseh állam történelmi határainak felújításának követelését. A nemzetileg öntudatosodott szlovákokban felmerült a kérdés, hogyan fogják fel a csehek a szlovákokat. Semmi sem utalt arra, hogy egyenrangú nemzetet látnak bennük. Furcsállották az „ág” fogalmát, ami alatt a szlovák nemzetet értették. Ezt Šrobár alkotta meg, és ez került például az 1918. május 1-jei rezolúcióba, amely először követelte Szlovákiában az önrendelkezést. Így szólt: „a csehszláv törzs magyarországi ágának”.

Šrobár 1917 tavaszán Prágában kapcsolatban volt a külföldi ellenálló mozgalommal, Wilsonnal, a hazai szlovákok a háború második felében is Magyarország keretében foglalkoztak jövőkéjükkel.

A cseh ellenálló maffia az új államot készítette elő. Šrobárnak össze kellett állítania azon megbízható személyek listáját, akiket a magyar rendszer üldözött. Antiklerikális csehszlovakistaként kizárta a katolikusokat, amivel ugyancsak komplikálta a helyzetet, mert soha nem talált legkevesebb ötszáz jogi műveltséggel rendelkező személyt. Ezért már 1917-ben arra az elhatározásra jutott, hogy helyes lesz hivatásosokat segítségül hívni a cseh országrészekből.

Wilson 1918 januári tizennégy pontos programjának közzététele után Közép-Európa minden nemzete mozgásba jött, a szlovákok kivételével. Šrobár február közepén nem bírta tovább. Levelet írt Matúš Dulának, a Szlovák Nemzeti Párt elnökének. Prága követelése: itt az ideje a tárgyalásnak.

1918 tavaszán és nyarán a cseh politika számos önrendelkezést követelő deklarációt tett közzé. A szlovák hallgatás kínossá vált. 1918. május 1-jén végre kimondták az önrendelkezés első szavát a lipótszentmiklósi gyűlésen. De egyáltalán nem a szlovák nemzetiek, hanem a szociáldemokraták. Ennek jelentőségét később Masaryk és Beneš is elismerte. A szlovák proklamáció szerzője Šrobár volt. Ott hangzott el először a később annyiszor idézett jelző: „Az ezeréves együttélés a magyarokkal nem sikerült, el kell válnunk.”

1918 augusztusában Šrobár Cegléden raboskodott, októberben már Prágába készült. A turócszentmártoni deklaráció aláírói titkolták előkészületeiket. Amikor végre október 30-án kinyilvánították csatlakozásukat az új államhoz, tulajdonképpen már késő volt, mivel az állam már létezett, és Prágából maga csatlakoztatta a szlovákokat.

Turócszentmártonban csak a jelenléti ívet írták alá, nem a deklarációt. A résztvevők nem sejtették, hogy Szlovákia tényleges uralkodója Šrobár lesz. 1918 novemberének első felében Prágában a Nemzeti Bizottság tagjaiból kivált a Szlovák Képviselők Klubja. Tagjait személyesen Šrobár választotta ki. Az első negyven tag közül 10 katolikus és 40 evangélikus volt, ami végképp nem tükrözte a két vallás arányát Szlovákiában. Amikor Andrej Hlinka 1919 elején Prágába ment a helyzet személyes átvizsgálására, megállapította, hogy abból a tíz katolikusból is hat csak papíron az, és csak a maradék négy gyakorló vallásos. A Szlovák Képviselők Klubjának több mint a fele olyan cseh volt, akik a múltban rokonszenveztek Szlovákiával, vagy akiktől Šrobár ezt elvárta.

Az új Károlyi-kormány Pesten igyekezett minél többet menteni Nagy-Magyarországból. A Prágai Nemzeti Bizottság megbízta Šrobárt, Blahot, Dérrert és Anton Štefáneket, hogy egy csendőregységgel támogatva hozzák létre Szlovákiában a csehszlovák köztársaságot. Beneš viszont Genfből azt üzentte, hogy ne oldjanak meg semmit Szlovákiában, hanem hagyjanak mindent a nagy hatalmak politikájára.

Šrobárt 1918. november 14-én egészségügyi miniszternek nevezték ki az alakuló prágai kormányban, majd megkapta a Szlovákiát igazgató minisztérium vezetését is. De facto ez volt a szlovák kormány. Lesöpörte a színről Milan Hodžát, eltörölte a Szlovák Nemzeti Tanács joghatóságát, amit a prágai központi kormányra ruházott.

1918 előtt Pozsony minden volt, csak nem szlovák város. A szlovákok idegennek érezték magukat. 1919 elején a helyi németek és magyarok Šrobár érkezése előtt azt remélték, hogy szabad város lesznek. A csehszlovák hadsereg 1919 újevekor vonult be Pozsonyba. Šrobár és tizennégy tanácsosa érkezése után Pozsonytól Komáromig, majd Nyitrán, Érsekújváron, Ruttkán, Zólyomban, Iglón sztrájkok robbantak ki. Pozsony barátságtalanul fogadta a szlovák kormányt. Šrobár rendelkezett ugyanis Prága politikai támogatásával, de pénzt nem kapott. A csehszlovák légiósok „nazdar” köszöntése különösen hatott. Mindenütt hiány volt lojális hivatalnokokban, s az egyedüli lehetőség a cseh értelmiség idecsábítása volt.

A cseh pedagógusok sokszor kellemetlen helyzetbe kerültek. Amikor azt tanították, hogy a cseh Žižka volt a legnagyobb történelmi hős, utána Poděbrád György, a gyerekek bekiabálták, hogy Szvatopluk már akkor verte a németeket, amikor a csehek megalázva ökörcsordát küldtek nekik.

Néhány év alatt sikerült magyartalanítani a közoktatást. A reform élén Anton Štefánek állt. Meggyőződése szerint alig van különbség a cseh és a szlovák nyelv között. Ha tovább működött volna Szlovákiában, a szlovákok úgy jártak volna, mint a morvák, akik nem tudtak ellenállni a cseh asszimilációs nyomásnak.

Az 1920-as választások után a szociáldemokraták győztek, élükön Milan Hodžával, Šrobár legnagyobb ellenfelével. Šrobár eltűnt az aktív politikai közéletből (vö. 5–30. o.).

Turócszentmárton és a deklaráció

A szlovákoknak sohasem volt saját államuk, uralkodójuk, sem saját történelmük. Nem volt lehetséges határok kijelölése. A 19. század közepétől kezdték használni a „Slovenské Okolie” [Szlovákvidék] elnevezést. 1918-ban Emil Stodola „ezt a tizennégy legszlovákabb megyét tartotta hazájának: Árva, Bars, Hont (Ipolyság környéke nélkül), Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc, Zólyom, Sáros és Szepes). Fővárosként Besztercebányával számoltak. Nyitrát a város erős magyar hatásával elvetették. Vita folyt az erősen germanizált Pozsony és Selmecebánya esetében is. A 19. század második felétől Turócszentmárton jelent meg leggyakrabban a főváros igényével. Ez a város is politikailag és közigazgatásilag magyar kézben volt. Stodola leírja, hogy

a vasútállomáson véletlenül szlovákul kért jegyet, amiért házi őrizetre ítélték. A kulturális asszimiláció. Az sem segített, hogy tudatosították: Hunyadi János román pásztor volt, Zrínyi horvát, Kossuth és Petőfi „Szlovákiából származott”. Az is a város dicsőségének része volt, hogy 1871-ben a Szlovák Néppárt székhelye volt (33. o.).

A párt 1917-ben gyanakvással fogadta Wilson amerikai elnök önrendelkezési jogát, amit valamiféle liberális csalásnak tartottak. A Csernova idején dacos szlovák nemzet a háború alatt látszólag támogatta a Habsburg-politikát. A szlovák katonák a csehektől eltérően csak kivételesen dezertáltak, és a párt 1918 elejétől hallgatással demonstrált. Ezért történt, hogy május 1-jén a nemzet számára első tettet, a lipótszentmiklósi nyilatkozatot a szociáldemokraták hozták létre Vavro Šrobár fogalmazásában: a történelemben első ízben követeltek önrendelkezést „a csehszlovák törzs szlovák ágának”. A háttérben csupán maroknyi ember állt, a dokumentum azonban egész Szlovákia nevében készült, de 1918 tavaszán sokan fogadták el Európában.

Šrobár ügyesen elkerülte a „szlovák ág”-at. Nem a csehekhez, hanem a magyarokhoz való viszonyra alkalmazta, az együttélést a csehekkel későbbre lehetett halasztani. A lipótszentmiklósi gyűlésen a Szlovák Néppárt vezetése nem vett részt. Az elszakadást a magyaroktól és az egyesülést a csehekkel egy kis létszámú másik csoport támogatta: a haszisták, Vavro Šrobár vagy Anton Štefánek, külföldön néhány befolyásos hazai (Jozef Gregor Tajovský, Janko Jesenský), a legionáriusok között Vladimír Hurban, Ján Papánek (37–38. o.).

Lipótszentmiklós után végül május 24-én Dula, a Szlovák Nemzeti Párt elnöke összehívta az általa kiválasztott szlovák nemzetiek tanácsát, de a pártot a „ľudák” [népi] Andrej Hlinka uralta. Ő tettekre biztatott, és a szlovák katolikus papság tekintélyére támaszkodva megszületett az emlékezetes mondat, miszerint az ezeréves házasság a magyarokkal nem vált be, tehát el kell válni tőlük. A gyűlésről nem adtak ki hivatalos közleményt. A szlovák politikai gondolkodás gyengéje volt, hogy a magyaroktól való elszakadásra, nem az új cseh partnerrel való együttélésre koncentrált. Többségi vélemény szerint a szlovákok ugyanúgy fogják előterjeszteni követeléseiket a cseheknek, mint azt a múltban Pesttel vagy Béccsel tették. 1918 nyarán azonban fellépett egy tehetséges fiatal politikus, Milan Hodža, aki egy reprezentatív szervezet, a Szlovák Nemzeti Tanács létrehozását javasolta, amely partnere lesz a cseheknek. Ez a tanács 1918 szeptemberében alakult nem hivatalosan Budapesten. Dula pártvezér tapogatózó tárgyalásokat folytatott Károlyi gróffal, és azt várták, hogy a háború végén országgyűlést, hivatalos nyelvet érnek el a csehektől. Október végére gyűlést hívtak össze Turócszentmártonba mindenekelőtt a magyarokkal való együttélés befejezésének deklarálására.

lására. Ezen kívül igen keveset foglalkoztak a jövődő együttműködéssel a csehekkel (39. o.).

1918. október 25-én a cseh ellenállók két gyűlést tartottak Bécsben, ezúttal már Hodzával, akit megdöbbsentett, hogy a Benešhez Genfbe utazó küldöttség apró részletekig elképzelte az államfordulatot, amelynek eredménye egyértelműen központi cseh állam. A szlovák nemzetnek, szervezeteinek nem volt helye benne (uo.).

1918. október 30-án a szlovák pártok képviselői elfogadták az ún. „Mártoni deklarációt”, és kihirdették az egységes csehszlovák nemzet szlovák ágának nemzeti tanácsát, amely egyedül jogosult tárgyalásra. Kifejezték, hogy a szlovák nemzet a szabad nemzetek egyenrangú társaként várja a jövőt. Az elszakadás a magyaroktól egyértelmű volt, az együttélés a csehekkel és a szlovák önrendelkezés megfogalmazása azonban többféleképpen volt értelmezhető. A csehek kérték a szlovákokat, addig ne tegyenek semmilyen komoly lépést, amíg nem válik ismertté a cseh delegáció Genfben Benešsel folytatott tárgyalásainak eredménye.

Végezetül a köztársaságot október 28-án Prágában kikiáltották, mégpedig a szlovákok nevében is. Politikailag tehát Turócszentmártonban érkezett a pillanat a szlovák nemzeti követelések legerőteljesebb kifejezésére. Ez azonban a Tatrabank mártoni termében nem történt meg. A 160 aláírt delegátus deklaráción kívül csupán egy húsztagú Szlovák Nemzeti Tanácsot választott. Tagjai a még ott tartózkodók lettek, mint Andrej Hlinka, vagy a már eltávozott Vavro Šrobár. Végül október 30-án késéssel megérkezett Turócszentmártonba Milan Hodža (40. o.).

Sokkal fontosabb volt a Csehországgal való egyesülés erőteljesebb kifejezése. Hodža ebben a szellemben nem habozott, és kétszer megváltoztatta a deklaráció szövegét. Legelőször törölte a bekezdést, amely a szlovákok külön képviselőtét követelte a békekonferencián, mivel Prágában eldöntötték, hogy ez a csehszlovák kormány dolga. A másnapi tanácskozáson sokan kifejtették, hogy most nem időszerű az autonómia. Olyan autonómiát követeltek, amilyen a horvátoknak volt Magyarországon, Juriga cseh–szlovák konföderációt javasolt. Hodža mindenben realista volt: a hangsúly a közös fellépésen van a csehekkel, érkezzenek mihamarabb a légiók Olaszországból a csehszlovák rendszer működésének lehetővé tételére. Ismertette Pantůček szlovák törvényjavaslatát, amit október 25-én kapott Rašintól Bécsben. Eszerint Szlovákia közigazgatása tíz évig ideiglenes lesz. A jelenlévők egyetértettek, de ezt a későbbi szeparatista Hlinka-párti Vojtech Tuka a mártoni egyezmény titkos klauzulájának kezdte minősíteni, ilyen azonban nem volt. Végül az október 31-i gyűlés nem fogadott el semmiféle határozatot.

Prága Szlovákia közigazgatását felülről, Šrobár javaslata alapján intézte. Szlovák reprezentáció nem jutott szóhoz.

Október végén Károlyi kormánya az adott pillanatban többet ajánlott, mint Prága, de erről Turócszentmártonban nem tudtak.

Érdekes volt a Szlovák Nemzeti Tanács álláspontja Šrobárról: Szlovákia igazgatása a Nemzeti Tanács feladata, Šrobárt erre senki sem hatalmazta fel. Csak 1938 novemberében bízta meg Szlovákia képviselőjével. 1919. január 8-án Šrobár rendelettel feloszlatta a Szlovák Nemzeti Tanácsot.

A szlovák politika a közös állam első éveiben nem állt ki saját érdekeiért. Az államigazgatás ura 1922 végéig Anton Švehla prágai belügyminiszter volt. Ahelyett, hogy a szlovákok az egyik egyenrangú nemzetté váltak volna, egyike lettek az ország négy tartományának (39–45. o.).

Käfer István

◆◆ SZÁMUNK SZERZŐI

Hegedűs András történész, a Prímási Levéltár igazgatója, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegegye Egyháztörténeti Bizottságának társelnöke

Istvánffy Miklós művészettörténész, levéltáros, a Prímási Levéltár munkatársa

Käfer István irodalomtörténész, a Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa Kutatásokért Alapítvány elnöke

Kelemen Imre teológus, az Esztergomi Hittudományi Főiskola oktatója

Németh László Imre teológus, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegegye papja

Németh Norbert teológus, a Pápai Magyar Egyházi Intézet rektora

Perendy László teológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem professzora

Stanislav Příbyl jogász, kánonjogász, a České Budějovicei Dél-csehországi Egyetem Teológiai Karának (Teologická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích) és a Nagyszombati Egyetem Jogi Karának (Právnická fakulta Trnavské univerzity v Trnave) docense

Ruzsa György művészettörténész, professor emeritus, a Magyar Tudományos Akadémia doktora

Veszelyovszki Balázs magyar-történelem-földrajz szakos középiskolai tanár, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza

◆◆ KRÓNIKA

KONFERENCIÁK, TUDOMÁNYOS ESEMÉNYEK A SZENT ADALBERT KÖZPONTBAN

◆◆ 2022

- április 23.** Az esztergomi bazilika alapkövetételének 200 éves jubileumi ünnepe az Esztergom-Vári Nagyboldogasszony és Szent Adalbert Plébánia és az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeti Bizottsága szervezésében – a *Visszatérés a Magyar Sionra* c. kötet bemutatója
- április 26–29.** A *Communio* folyóirat nemzetközi szerkesztőbizottsági találkozója
- április 28.** „Háború, forradalmak, Trianon” – a Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltárának konferenciája
- április 29.**
– május 1. A Comunione e Liberazione közösség nemzetközi lelki gyakorlata
- május 6–7.** Mindszenty-zarándoklat
- május 8.** A Boldog Özséb-teljesítménytúra indulása
- május 8–11.** Neokatekumenális találkozó
- május 20.** A „II. András Aranybullája” emlékérem díszbemutatója és az „Aranybulla 800” c. kiállítás megnyitója
- június 3.** Pedagógusnap a Kolping Oktatási és Szociális Intézményfenntartó Szervezet (KOSZISZ) szervezésében
- június 9–10.** 17. Műszaki Térinformatika Konferencia a Műszaki Térinformatikai Egyesület szervezésében
- szeptember 7–9.** A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia ülése
- szeptember 17–18.** A Kolping Szövetség nemzetközi közgyűlése
- szeptember 22.** Jubileumi ünnepség a KOSZISZ fennállásának 15. évfordulója alkalmából
- szeptember 30.** Pedagóguskonferencia az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Katolikus Iskolai Főhatósága szervezésében

- október 3.** Pedagóguskonferencia az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Katolikus Iskolai Főhatósága szervezésében
- október 10.** Esztergomi Turisztikai Konferencia
- november 9–11.** Nemzeti Katechetikai Kongresszus
- november 17–19.** Az Országos Lelkipásztori Intézet konferenciája
- december 2.** A Komárom-Esztergom Megyei Kereskedelmi és Ipar-kamara mesteravató ünnepsége

◆◆◆ TARTALOM

PERENDY LÁSZLÓ	
A teremtett világ szépséges rendje Istenhez emel. Nagy Szent Vazul Hexaémeron-homíliái a legújabb kutatások fényében	193
KELEMEN IMRE	
A Római Miskolc-új magyar nyelvű kiadása	209
HEGEDŰS ANDRÁS	
„az ötödiket az esztergomi káptalan őrizze”.	
Az Aranybulla esztergomi példányáról	221
ISTVÁNYFI MIKLÓS	
Minek köszönhető az esztergomi bazilika festői elhelyezése a Várhegyen? A Kühnel-féle III. koncepció oka	239
VESZELOVSZKI BALÁZS	
Történeti áttekintés a Rozsnyói Egyházmegye magyarországi részének 1920 és 1952 közötti egyházkormányzatáról	253
STANISLAV PŘIBYL	
Az egyházak a Cseh Köztársaságban	273
<i>Közlemények</i>	
NÉMETH LÁSZLÓ IMRE	
Zágon József két köszöntője a Pápai Magyar Intézetben	285
KÁFER ISTVÁN	
Mozaikok a magyar–szlovák nemzeti összetartozásról	302
NÉMETH NORBERT	
Az Eucharisztia szent emlékezés az utolsó vacsorára és Krisztus kereszttáldozatának jelenvalóvá tétele a szentmisében	315
RUZSA GYÖRGY	
Szent Szamonasz, Szent Guriasz és Szent Abibosz kevésbé ismert orosz ikonábrázolásai	323
<i>Szemle</i>	330
<i>Számunk szerzői</i>	337
<i>Krónika</i>	338

◆◆◆ OBSAH

LÁSZLÓ PERENDY	
Prekrásny poriadok stvoreného sveta dvíha Bohu. Haxémerovné homílie Svätého Vasiľa vo svetle najnovších výskumov	193
IMRE KELEMEN	
Nové vydanie Rímskeho misála v maďarskom jazyku	209
ANDRÁS HEGEDŰS	
“piate nech chráni ostrihomska kapitula”. O ostrihomskom exempláre Zlatej buly	221
MIKLÓS ISTVÁNFY	
Čomu možno vďačiť za malebné umiestnenie ostrihomskej baziliky na hradnom vršku. Dôvod tretej koncepcie Kühnala	239
BALÁZS VESZELOVSKI	
Historický prehľad o cirkevnom spravovaní časti Rožňavskej diecézy v Maďarsku v rokoch 1920 a 1952	253
STANISLAV PŘIBYL	
Cirkvi v Českej republike	273
<i>Správy</i>	
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH	
Dva príhovory Józsefa Zágona v Pápežskom maďarskom ústave	285
ISTVÁN KÄFER	
Mozaiky o maďarsko-slovenskej súdržnosti	302
NORBERT NÉMETH	
Eucharistia je svätá spomienka na poslednú večeru a oživenie obete Krista na kríži v svätej omši	315
GYÖRGY RUZSA	
Menej známe ruské ikony Svätého Samonasa, Svätého Guriasa a Svätého Abiba	323
<i>Pohlady</i>	330
<i>Autori príspevkov</i>	337
<i>Kronika</i>	338

◆◆◆ CONTENTS

LÁSZLÓ PERENDY	
The Beautiful Order of the Created World Brings Us up to God. Saint Basil the Great's Homilies on Hexaëmeron in the Light of the Latest Researches	193
IMRE KELEMEN	
The New Hungarian Edition of the Roman Missal	209
ANDRÁS HEGEDŰS	
„the fifth be guarded by the Chapter of Esztergom”. The ‘Golden Bulla’ Copy of Esztergom	221
MIKLÓS ISTVÁNFY	
What the Picturesque Location of the Cathedral of Esztergom is Due to? The Reasons of the Third Conception of Kühnel	239
BALÁZS VESZELOVSKI	
Historical Overview of the Church Government of the Part of the Diocese of Rožňava (Rozsnyó) Belonging to Hungary (1920–1952)	253
STANISLAV PŘIBYL	
Churches in the Czech Republic	273
<i>Communications</i>	
LÁSZLÓ IMRE NÉMETH	
József Zágon's Two Greeting Speeches in the Hungarian Papal Institute	285
ISTVÁN KÄFER	
Mosaics of Hungarian–Slovak National Cohesion	302
NORBERT NÉMETH	
Eucharist is the Holy Remembrance of the Last Supper, and Christ's Sacrifice on the Cross Made Present at the Holy Mass	315
GYÖRGY RUZSA	
Poorly Known Representations of Saint Samonas, Saint Gourias and Saint Abibos on Russian Icons	323
<i>Review</i>	330
<i>Authors of the Present Issue</i>	337
<i>Chronicle</i>	338